

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ
НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

Київ 2013

ББК 60.5

С 69

С 69 Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної не-стабільності / За ред. О.Злобіної. — К.: Інститут соціології НАН України, 2013. — 320 с.

ISBN 978-966-02-7090-9

Книга є спробою переосмислення суті процесів соціальної регуляції поведінки в умовах суспільних трансформацій. У центрі уваги авторського колективу — особливості функціонування чинників та механізмів регуляції соціальної поведінки в умовах соціальної нестабільності. Обґрунтовується конфігурація найвагоміших чинників, що регулюють соціальну поведінку, до якої включені як об'єктивні, так і суб'єктивні регулятори, що забезпечують регламентацію поведінки в інституціональному та неінституціоналізованому просторах, у соціокультурному та соціоструктурному вимірах. Підготовлена в межах наукового проекту «Держава і громадянин: міра відповідальності, рівні довіри, суспільні настрої», виконаного в рамках програми наукових досліджень НАН України «Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність» та розпорядження Президії НАН України від 29.03.2013 р. №208.

Адресована науковцям, державним службовцям і політикам, студентам.

ББК 60.5

Рецензенти:

В.І.Судаков, доктор соціологічних наук

Т.М.Титаренко, доктор психологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол № 8 від 26 листопада 2013 року)

ISBN 978-966-02-7090-9

©Інститут соціології НАН України, 2013

Зміст

ВСТУП	6
ЧАСТИНА І	
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ В НЕСТАБІЛЬНОМУ СОЦІУМІ	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТРУЮВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ	
1.1. Характеристика предметного поля	10
1.2. Інтерпретація ключових понять	22
1.3. Багатовимірність регулятивних процесів	32
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	
2.1. Динаміка процесів державної регуляції суспільного життя	38
2.2. Економічні чинники впорядкування соціальної поведінки	53
2.3. Можливості релігійної регуляції соціальної поведінки	64
РОЗДІЛ 3. СОЦІОСТРУКТУРНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	
3.1. Статусно-рольові регулятори в умовах нестабільності	78
3.2. Соціальні інтереси як механізми регуляції поведінки суб'єктів різного рівня	94
РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	
4.1. Поліфакторна модель соціальних змін	113
4.2. Специфіка дії культурних регуляторів у різних станах нестабільності	124

РОЗДІЛ 5. МЕХАНІЗМИ ЗОВНІШНЬОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

- 5.1. Особливості соціального контролю в умовах аномії 136
- 5.2. Дигіталізація соціального контролю в сучасних умовах 141
- 5.3. Регулятивний вплив Інтернету 146

РОЗДІЛ 6. МЕХАНІЗМИ ВНУТРІШНЬОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

- 6.1. Життєві стратегії як регулятори поведінки особистості 154
- 6.2. Типові життєві стратегії у масових практиках акторів 167

ЧАСТИНА II**ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В МАКРО-ТА МІКРОСОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ****РОЗДІЛ 7. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ**

- 7.1. Ідеологеми як механізм соціально-політичної регуляції 177
- 7.2. Особливості зворотних зв'язків між громадянином і державою 183
- 7.3. Статусні особливості регуляції соціальної поведінки 190
- 7.4. Практики рольової взаємодії 202

РОЗДІЛ 8. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

- 8.1. Моральні регулятори в умовах легітимізованої нелегітимності 210
- 8.2. Особливості релігійної регуляції в умовах суспільних трансформацій..... 222

8.3. Символічна регуляція практик досягнення успіху	239
8.4. Практики користування Інтернетом як механізм регуляції поведінки	253
РОЗДІЛ 9. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В ОСОБИСТІСНОМУ КОНТЕКСТІ	
9.1. Моделі стратегування життя в умовах пролонгованої нестабільності	263
9.2. Формування поведінкових стратегій особистості: взаємодія соціальних та психологічних регуляторів	269
9.3. Життєві стратегії українських випускників	281
9.4. Соціоекономічні домагання як регулятор соціальної поведінки молоді	289
НА ШЛЯХУ ВІД НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ДО ПЕРЕВИЗНАЧЕНОСТІ?	
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	300
ЛІТЕРАТУРА	314

ВСТУП

Нестабільність, мінливість та швидкоплинність суспільних змін, що зумовлюють необхідність такого ж швидкого і водночас зваженого реагування діючих за таких умов соціальних акторів, спричиняє потребу в дослідженні особливостей взаємодії інституціональних та неінституціональних механізмів соціальної регуляції поведінки в таких умовах. Тому актуальність дослідження зумовлюється науковою та практичною потребою у переосмисленні регулятивного впливу традиційних та виявленні новітніх чинників регуляції соціальної поведінки в період соціальних трансформацій. Удосконалення методологічних основ і науково-дослідних підходів до вивчення закономірностей та механізмів поведінки в нестабільному суспільстві має забезпечити отримання адекватної інформації про чинники її регуляції, що сприятиме формуванню ефективної соціальної політики, спрямованої на стабілізацію суспільства та зниження ризиків розвитку соціальних конфліктів.

Цілісність суспільства як системи залежить від соціальних зв'язків і відносин, соціальної комунікації та взаємодії, які реалізуються завдяки соціальній регуляції. Вона забезпечує функціонування всіх підсистем суспільства через її елементи – інституціональні, структурні, соціокультурні та завдяки регулюючій ролі соціальної свідомості суб'єктів соціальної взаємодії – індивідів, груп, суспільства в цілому.

Вивчення детермінант регуляції соціальної поведінки в суспільстві, що трансформується, потребує враху-

вання сучасних соціальних умов її реалізації – якісного ускладнення соціального світу і процесів соціальної взаємодії. Причому в умовах соціальної нестабільності ці об'єктивні процеси суспільного розвитку набувають неабиякого впливу на систему регуляції соціальної поведінки в суспільстві на всіх рівнях її реалізації – від інституціонального до особистісного.

Фокус розгляду соціальної регуляції наразі переноситься в площину гуманітаризації різних суспільних практик. Загальний напрям таких змін визначається рухом від планової економіки до ринкової, від авторитаризму до демократії. Соціокультурна специфіка пов'язана з пануванням у ній особливої моделі взаємовідносин суспільства, особи та влади. Проте суспільна свідомість не монолітна, і в цьому сенсі можна стверджувати про суперечність традиціоналістського та ліберального як базових характеристик сучасного суспільства. Тож постає питання – чи готове суспільство до нових змін у регулятивній системі? Чи зможе воно позитивно використати ті можливості, які несе поява нових чинників соціальної регуляції?

Сучасна соціальна ситуація вимагає переосмислення системи регуляції соціальної поведінки, виходячи з нових соціальних умов та детермінант її реалізації. Наше дослідження ґрунтується на розумінні трансформації системи соціальної регуляції як якісного та кількісного перетворення традиційних механізмів, засобів та способів регуляції соціальної поведінки, пов'язаних із дією нових чинників регуляції в умовах суспільної нестабільності.

Масштабні якісні перетворення, яких зазнало українське суспільство за часів державної незалежності, мають численні прояви в усіх без винятку сферах життя. Характер цих трансформацій складний, суперечливий, нелінійний і нерівномірний, а оцінювання їх залежить від завдань, обраної методологічної й ідеологічної позиції, практично доступних для дослідника емпіричних даних та його інтерпретаторського хисту, відповідно до яких здійснюють побудову теоретичного конструкта,

покликаного адекватно відобразити структуру, динаміку, стан, спрямованість, перспективи і потенціал нинішніх суспільних змін.

Сьогодні недостатньо традиційного розгляду проблем соціальної регуляції лише у координатах відносин, в яких упорядкування здійснюється по вертикалі, через впливи, що спрямовуються “згори донизу”. Особливої дослідницької уваги потребують рівні самоорганізації та саморегуляції. Соціальна регуляція “знизу”, “горизонтальна регуляція” починають відігравати дедалі більшу роль у життєдіяльності суспільства. У таких умовах основний потенціал соціальної регуляції концентрується в соціокультурних установинах, неформалізованих інституціонально нормах і правилах. Зростає значущість особистісного фактора в соціальній регуляції, значущість саморегулювання, суб’єктно-суб’єктного регулювання.

Виходячи з зазначеного, *головною ідеєю* дослідження є концептуальне обґрунтування положення про утворення в умовах суспільної нестабільності специфічної конфігурації зовнішніх та внутрішніх чинників регуляції соціальної поведінки за одночасної зміни сили впливу різних механізмів регуляції.

Об’єктом дослідження є регуляція соціальної поведінки.

Предметом дослідження – особливості функціонування чинників та механізмів регуляції соціальної поведінки в умовах соціальної нестабільності.

Мета дослідження: з’ясування специфіки чинників і механізмів регуляції соціальної поведінки в умовах соціальної нестабільності та суспільних трансформацій.

Як емпірична база використані дані: моніторингового проекту “Українське суспільство” за 1992–2012 рр.; Європейського соціального дослідження; проекту “Європейське дослідження цінностей”; репрезентативного всеукраїнського дослідження випускників закладів середньої освіти 2011 р. “Молодь на порозі самостійного життя”.

У написанні монографії взяли участь: д-р соц. наук О. Злобіна, науковий редактор, – вступ, розділ 1, підрозділ 9.2, замість післямови; д-р соц. наук Л. Бевзенко – розділ 4, підрозділи 8.2, 8.3; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 3.1, 5.1, 6.1, 7.4, 8.1, 9.1; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділи 1.2, 2.1, 3.2, 7.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 3.1, 5.1, 6.1, 7.4, 9.1; д-р соц. наук О. Резнік – підрозділи 2.2, 7.3, 9.4; канд. соц. наук Н. Бойко – підрозділи 5.1, 5.2, 5.3, 8.4; канд. соц. наук А. Зоткін – підрозділи 2.1, 7.1; канд. соц. наук М. Паращевін – підрозділи 2.3, 8.2; канд. соц. наук О. Панькова – підрозділ 6.2; канд. соц. наук М. Кухта – підрозділи 6.1, 9.3.

ЧАСТИНА І

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ В НЕСТАБІЛЬНОМУ СОЦІУМІ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТРУЮВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ

1.1. Характеристика предметного поля

Традиційно можна виділити три основні блоки існуючих теоретичних підходів до проблеми соціальної регуляції поведінки – макро-, мікро- та інтегративний підходи. Перший умовно можна віднести до лінії теоретизування, що ведеться від соціологізму Е.Дюркгейма і де центр ваги переноситься в бік соціальних детермінант. Індивід, особистість та її соціальна поведінка стають похідною від суспільних реалій, в яких вона соціалізувалася і перебуває в даний момент. Другий напрям тягнеться від М. Вебера. Тут, навпаки, вся суспільна картина розглядається як адитивна сума суспільних дій окремих індивідів. Соціальна поведінка розглядається через призму соціальної дії. Інтегративні підходи до питання соціальної поведінки пов'язані, відповідно, з інтегративними підходами до моделювання суспільних явищ та процесів.

Спроби побудови таких інтегративних концепцій робилися багатьма соціологами. Найбільш вагомими з них належать П. Сорокіну, Т. Парсонсу, П. Бурдье, Е. Гіденсу. В площині раціональних та ірраціональних регуляторів проблема розглядалася З. Фрейдом (несвідоме), М. Даугаллом (інстинкти), Ж. Піаже (когнітивна сфера), Г. Тардом, Г. Лебоном (ідея психічного зараження),

Д. Хомансом (вплив безпосереднього контакту). Соціально-психологічні підходи до пояснення специфіки взаємодії особистості з суспільством започатковано та розвинуто в працях Г. Тарда, Г. Лебона, У. Мак-Дугалла, С. Сігеле, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Ч. Кулі, Д. Морено, Ч. Осгуда, В. Меде, Ф. Олпорта, Е. Мейо, К. Левіна, Г. Міда.

Радянська та російська соціологічна традиція дослідження регуляції поведінки спирається на праці А. Здравомислова, Ж. Тоценка, С. Фролова та ін.; соціально-психологічні регулятори досліджували Б. Паригін, А. Свенцицький, І. Волков, О. Шорохова, М. Бобнева, Г. Андреєва, О. Асмолов та ін. Інтегральну концепцію регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості через систему диспозицій розробив В. Ядов. Питання соціальної регуляції в процесі трансформації російського суспільства розглядаються в працях О. Ахієзера, Ю. Волкова, І. Клямкіна, М. Лапіна та ін.

Доробок вітчизняних дослідників представлено насамперед розробленою Н. Паніною концептуальною моделлю ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства, дослідженнями соціальної регуляції трудової поведінки (В. Пилипенко), ролі ціннісних регуляторів (А. Ручка) та ін.

Сама лише кількість наведених різноманітних підходів ставить проблему необхідності осмислення існуючого доробку під кутом зору можливості застосування запропонованих раніше теоретичних пояснень до аналізу процесів соціальної регуляції в умовах нестабільності та створення цілісного уявлення про сукупну дію різноманітних чинників і механізмів регуляції поведінки в часи суспільних трансформацій. Першим кроком на цьому шляху має стати концептуалізація предметного поля дослідження, яку спробуємо здійснити нижче.

Під регуляцією соціальної поведінки будемо розуміти систему впорядкування соціальної поведінки, яка скла-

дається з *інституційних, структурних та соціокультурних* утворень. Чинниками регуляції (системами впорядкування) виступають: в інституційному вимірі – усталені форми організації соціальної взаємодії; в соціоструктурному вимірі – ролі, позиції, статуси; в соціокультурному вимірі – норми, цінності. Механізми регуляції процесуально забезпечуються на рівні соціальної системи дією соціального контролю та соціалізації, на індивідуальному рівні процесом рутинізації. Система регуляції впливає на суб'єктів поведінки як прямо – через продукування систем упорядкування та визначення соціальної ситуації взаємодій, так і опосередковано – перетворюючись у соціально-психологічному вимірі. На особистісному рівні ті самі чинники спричиняють різні типи реагування, породжуючи відмінні, а інколи й протилежні поведінкові стратегії. Наприклад, ситуація безробіття регулює поведінку населення водночас в економічному вимірі – через пропозиції щодо робочих місць; у соціальному вимірі – за допомогою інституціональної регуляції (центри зайнятості, допомога); в особистісному вимірі – запускаючи різні стратегії поведінки: конструктивні, спрямовані на перетворення ситуації, (спланована поведінка, цілеспрямований пошук роботи); активні, які забезпечують пристосування до ситуації, (нецілеспрямована активність, пошук інформації, порад, емоційної підтримки); пасивні, які ґрунтуються на прийнятті ситуації (очікування змін, соціальна ексклюзія). Як бачимо, процеси регуляції соціальної поведінки потребують комплексного системного аналізу, в якому мають поєднуватися соціологічний та соціально-психологічний підходи.

Зважаючи на те, що в соціології досі триває дискусія щодо суті й природи соціального, а в психології не менш дискусійним залишається питання про природу психічного, не дивним виглядає неясність і щодо того, що слід розуміти під соціально-психологічним. Соціальні психологи вважають цариною соціології дослідження об'єк-

тивно наявних соціальних стосунків між людьми та соціальних спільностей, що виникають на основі цих взаємин, залишаючи за собою дослідження їх відбиття у свідомості людей, натомість соціологи не залишаються у колі соціальних структур та відносин, долучаючи до своїх теоретичних побудов, здавалося б, суто психологічні феномени на кшталт мотивації. У результаті такого “взаємонакладання” дослідницьких перспектив народжуються сучасні версії як соціально-психологічного, так і соціологічного підходів, які досі розділяє насамперед масштаб, у якому беруться досліджувані явища. Якщо звернутися до відомої тези Роса та Нісбета про те, що соціальна психологія вивчає людину в ситуації, можна сказати, що соціологія наразі тяжіє до версії “суспільство в ситуації”, часто переформатовуючи поняття “суспільство” в конкретнішу категорію “представники різних соціальних груп”. При цьому структури і відносини залишаються переважно об’єктивованими, а поведінковий зріз дослідження суб’єктивується доволі специфічно, – оскільки сукупно реакції представників різних груп певним чином відрізняються, констатується відмінність між тим як сприймають, оцінюють або діють у певних ситуаціях люди з різною освітою, які живуть у різних типах населених пунктів тощо. Надалі соціально-демографічні чинники неявно розглядають і як підґрунтя для соціально-психологічних відмінностей, інколи фактично ототожнюючи соціальне та психологічне. Виникає певне замкнуте коло, соціальні психологи не працюють на масштабних вибірках, тому психологічні чинники відриваються від соціальних і розглядаються як самостійні детермінанти поведінки, а соціологи майже не залучають до аналізу психологічні змінні. Як наслідок, і ті й інші позначають досліджувані явища як соціально-психологічні, використовуючи це поняття як усім відоме, але не уточнюючи його суті. Отже, виникає потреба відокремити дію соціальних і психологічних детермінантів поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності.

Теоретично поведінку можна подати як таку, що регулюється сукупно групою чинників. Це чинники, які продукує соціальна ситуація, їх умовно можна позначити як соціальні, чинники, які належать до індивідуальних психологічних характеристик суб'єкта і позначаються як психологічні, та чинники, які виникають у процесі сукупної дії соціальної ситуації та особливостей суб'єкта, тобто соціально-психологічні. Певна проблема виникає при розрізненні психологічних і соціально-психологічних чинників, оскільки фактично все, що характеризує суб'єкта, сформовано соціально, в певних соціальних ситуаціях. Головною відмінністю між психологічними і соціально-психологічними чинниками є те, що перші належать до сталих характеристик суб'єкта і сформовані в процесі первинної соціалізації, а другі є функцією конкретних, хоча інколи доволі тривалих соціальних ситуацій, і можуть з часом змінюватися. Фактично, коли соціологи говорять про особливості поведінки жителів невеликих міст, вони акцентують дію чинників соціальних, які визначають специфіку соціальних умов життєдіяльності, особливості доступу до можливостей тощо. При цьому часто соціально-психологічні чинники розглядаються як похідні від соціальних, наприклад, констатується, що задоволеність становищем у суспільстві чи задоволеність життям загалом у представників цієї соціальної групи інша порівняно з жителями інших територіальних поселень. Проте соціологи, констатуючи, що така задоволеність може бути як високою, так і низькою, часто спиняються на цьому в аналізі соціальної ситуації, хоча ці зміни є лише індикатором змін у соціальній ситуації, що і потребує подальшого суто соціологічного аналізу. Водночас така доволі часто застосовувана соціологами для пояснення поведінки характеристика індивіда, як інтернальність/екстернальність, належить до чинників психологічних і щодо конкретного суб'єкта фактично не змінюється (або змінюється незначним чином). Інтер-

нал психологічно залишається інтерналом у будь-яких життєвих ситуаціях, хоча з соціально-психологічного погляду у певних соціальних умовах, наприклад ситуаціях жорсткого обмеження власного вибору лінії поведінки, виникають явища “вимушеної екстернальності”, суб’єкт навіть у таких умовах зберігає локус відповідальності, сформований у процесі соціалізації. Суто психологічними є, наприклад, і певні характеристики представників різних вікових груп, які, до речі, у психологічних дослідженнях розглядаються як похідні від психологічних, а не соціальних характеристик.

Ситуація суспільних трансформацій породжує особливі умови функціонування системи регуляції соціальної поведінки. Традиційно особливості регуляції в умовах трансформацій розглядають у контексті аномічного стану суспільства. Аномія, за Дюркгеймом, фактично і означає певний стан суспільної регуляції поведінки. Це не ситуація відсутності норм як таких, а ситуація, за якої дії в нормативному полі перестають бути ефективними. Нормативна система суспільства, що перебуває в стані трансформацій, об’єктивно відтворює аномію як необхідний елемент власного функціонування (сам цей стан спричиняє генерування та розвиток нових інституціональних засад суспільної організації).

Ключовим моментом концептуалізації, на нашу думку, виступає спроба пролонгованого осмислення стану аномії, який не виник в українському суспільстві раптово, а складався і підсилювався ще за радянських часів. Щоб не бути голослівними, наведемо лише один приклад. За даними моніторингу Інституту соціології, у 1992 р. 81,8% опитаних погоджувалися з твердженням – “проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять”, 88,1% вважали, що “багато що з того, в що вірили наші батьки, руйнується на очах”. Майже через 20 років такі думки поділяють відповідно 80,6% та 83,8% опитаних. Таким чином, загальне визнання регулятивної сили соціально-схва-

люваних критеріїв “правильного” і “неправильного” було масово поширено ще за радянської доби. Саме тоді розпочався процес відмови тих регуляторів соціальної поведінки, які забезпечували відтворення соціального порядку. Теоретичного осмислення потребує насамперед процес послаблення регуляції, виокремлення тих чинників, відмова від яких супроводжувала процеси руйнування тогочасного соціального порядку. Такий аналіз потребує звернення до досліджень, у яких аналізувався процес руйнування радянської системи, переосмислення їх результатів у контексті аналізу дії чинників та механізмів регуляції соціальної поведінки. Серед ключових особливостей соціальної регуляції поведінки радянських часів можна виокремити такі характерні ознаки соціального контролю, як встановлення системи кадрового контролю у всіх ключових сферах соціального, економічного і державного життя, одержавлення сфер та інститутів, що не входили до того в систему державної регуляції (сім’ї, релігії та виробництва), а також специфіку процесів соціалізації, важливою складовою якої було партійно-ідеологічне виховання молоді.

Від початку 1990-х років, коли усі зазначені системні регулятори фактично перестали функціонувати, стан аномії досяг в Україні максимальної вираженості. Саме з цього часу розпочинається систематичне дослідження впливу стану суспільної аномії на свідомість та поведінку населення. Особливу увагу було приділено проблемі суперечливості нормативної регуляції, коли норми моралі входять у протиріччя з нормами права, які фактично не виконують функції задоволення індивідуальних і колективних потреб. Цей стан глибоко досліджений у контексті проблем аномійної деморалізованості (Є. Головаха, Н. Паніна). Водночас ця лінія досліджень може бути продовжена в контексті перетворення дії подібних чинників регуляції на рівні індивіда у різні стратегії поведінки. Зокрема, російські дослідження (В. Кочьян) свідчать, що, попри високий

рівень декларованої готовності порушувати заради досягнення благополуччя моральні норми, реальні поведінкові стратегії молоді мають переважно пасивний характер.

Слід також зазначити, що стан аномії спричиняє і низку інших ефектів. Зокрема, невизначеність ситуацій соціальної взаємодії, непевність соціального становища як індивіда, так і групи веде до зміни характеру соціальної мобільності, виникнення можливостей відносно швидких статусних підйомів та падінь у порівняно стислій часовій перспективі (сьогодні – безробітний, завтра – підприємець, післязавтра – безробітний). Відповідно виникає потреба дослідити вплив цього чинника на формування негативних стратегій соціальної поведінки у сфері соціальної мобільності.

Можна припустити, що в умовах ускладненого інституціоналізованого руху до вищих статусних позицій, яке для індивіда набуває вигляду невідповідності бажаного і досяжного та несталості досягнутого, зростає вірогідність реалізації суперечливих поведінкових стратегій підвищення статусу (в яких водночас використовуються як легітимні, так і соціально несхвалювані шляхи) та вірогідність поширення пасивних стратегій (збереження досягнутого), які неявно містять потенціал зниження соціального статусу.

Ситуація суспільних трансформацій характеризується також станом соціальної невизначеності, який блокує дію процесів рутинізації. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями соціальної структури, які втілюються в інституціональних перетвореннях. Частково традиційні інститути зберігають свої регулятивні функції, проте виникають суттєві новації. Наприклад, інститут власності як такий зберігається, проте принципи інституціоналізованих соціальних зв'язків кардинально змінюються. Впровадження ринкової економіки формує такі нові інституційні правила та структурні розмежування, які істотно коригують соціальну поведінку порівняно з радянським

періодом. Водночас ринкові інститути починають змінювати нормативну складову системи впорядкування поведінки індивідів: у перехідному суспільстві, де виникає стан соціальної аномії, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більші можливості досягнення успіху. Все це, безумовно, відбивається на соціально-психологічній складовій регуляції поведінки, а отже, ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом.

Окремим важливим наслідком соціоструктурних та інституційних перетворень є зміни рольових наборів у межах збережених соціальних статусів. Саме в цій формі інституційні перетворення безпосередньо впливають на соціальну поведінку індивідів. Типовим прикладом є рольовий набір статусу “громадянин”, який у радянські часи формувався з дитинства в контексті переживання особистісної гордості за власне громадянство, починаючи з хрестоматійного “читайте, завидуйте, я громадянин”, а тепер, за даними моніторингу, значна кількість населення “не пишається” своїм громадянством.

Статусні позиції змінюють не лише індивіди, а й соціальні групи. Це спричиняє проблему перетворення структури групових належностей особистості. Виникає необхідність дослідження групової регуляції поведінки особистості. Аналіз цих проблем ускладнюється тим, що особистість дедалі менше і менше проявляє себе безпосередньо як член великих груп. У багатьох великих групах вона частково передала свої ролі і повноваження як член групи певним інститутам і організаціям. Так, як член соціального класу, професійної, майнової групи вона передає такі повноваження групам тиску, лобістським групам тощо. Подібна ж передача певних повноважень від особистості до інститутів відбувається і в політико-громадянській сфері: депутатам, політичним партіям, за які вона голосує. Крім того, дедалі складнішим є перебіг процесів самоідентифікації

особистості з великими соціальними групами, розмиваються соціальні солідарності членів великих груп, важко зафіксувати такі соціально-психологічні явища, як групова воля, групова пам'ять тощо. Це спричиняє необхідність виявити чинники групової регуляції поведінки, зафіксувати й описати певні моделі взаємодії індивіда з групами різної міри ідентифікації.

Отже, результатом інституціональних перетворень стає перерозподіл регулятивних впливів між інститутами, перегляд статусних позицій та рольових наборів. Роль деяких інститутів (наприклад освіти) в регуляції поведінки зменшується, натомість регулятивна роль інших (наприклад інституту реклами) значно підсилюється. Проблема ускладнюється тим, що деякі нові інститути фактично лише продекларовані, але не реалізовані. Відповідно частина статусів наповнюється новим змістом, репрезентує нові поведінкові набори, частина залишається без змін, а подеколи нібито нові статуси наповнюються старими смислами. Усі ці процеси на сьогодні залишаються недостатньо дослідженими.

У цьому контексті важливою стає проблема обґрунтування співвіднесення в дослідженні різних рівнів регуляції. Якщо говорити про інституціональний рівень як такий, то інститути фактично і є утвореннями, які регламентують діяльність людей, а отже, регуляція поведінки є виявом їх сутнісної природи. У цьому сенсі суспільні трансформації і є ніщо інше, як перетворення існуючих та виникнення нових або зникнення старих соціальних інститутів. А оскільки усі елементи структури інститутів – соціальні статуси, ролі, норми, організація – замкнені на суб'єкті, будь-які зміни на макрорівні автоматично доходять до рівня поведінкового, бо змінюють суть регламентації. Більше того, одним із найбільш інформативних джерел, які свідчать про інституційні зміни, якраз і стають розбіжності між реальною поведінкою та існуючими регламентами.

Очевидно, важливим є дотримання правильної послідовності руху з рівня на рівень при вирішенні різних

дослідницьких завдань. Наприклад, дослідження впливу на процеси соціальної регуляції поведінки зникнення або виникнення інститутів має розпочинатися на макрорівні. Лише на цьому рівні можна ставити питання про зміни в інституційній системі загалом. При цьому виникає багато теоретичних проблем. Однією з них є, скажімо, відсутність синхронності у процесах розпаду та народження інститутів. Так, ліквідація КПРС, яка виконувала роль “керівної та спрямовуючої” сили і, попри суттєву втрату регулюючого впливу, залишалася на момент розпуску важливим елементом регламентації поведінки, створила в існуючій на той час інституційній системі певне “провалля”. Дослідження того, які інститути, якою мірою і в який спосіб компенсували дію цього регулятора, має розпочинатися з макрорівня, поступово охоплюючи питання мезо- і мікрорівнів.

Умови соціальної невизначеності в поєднанні з трансформацією соціокультурної ситуації дестабілюють механізми соціокультурної регуляції поведінки. Насамперед йдеться про ціннісні трансформації, які досліджуються найбільш активно. Проте і в цій сфері не всі процеси осмислені достатньою мірою. Знову-таки недостатньо дослідженим є процес поєднання декларованого і реалізованого в поведінці. Умови соціальної трансформації створюють тут ефект зворотних впливів. Виникають ситуації, коли актуальна присутність у суспільстві певних цінностей виявляється насамперед не у вербальній, а в реальній поведінці. Спостерігається ефект “запізнення” у зміні цінностей, репрезентованих у масовій свідомості, порівняно з цінностями, що скеровують реальні поведінкові патерни. З іншого боку, декларування особистісної відданості певним інституціональним цінностям (наприклад релігійним) в умовах нестабільності виконує компенсаційну функцію, створюючи в свідомості ілюзію надійності соціального простору.

Соціокультурні трансформації зумовлюють і суттєві зміни у процесі соціалізації. Він розгортається в умовах

відсутності чітких соціалізаційних норм, ідеальної моделі включеності особистості в соціальні відносини. Під впливом нових соціальних посередників молодь частіше відкидає традиційний досвід, ніж його засвоює. Формується особливий тип префігуративної свідомості. В умовах префігуративної культури виникають зміни в механізмі соціальної регуляції через процес соціалізації. Ситуація невизначеності, втрати однозначності цінностей і норм, а отже, і критеріїв оцінок поведінки, спричиняє актуалізацію в системі особистісних ціннісних пріоритетів інструментальних цінностей саморозвитку порівняно з цінностями обов'язку.

Отже, концептуалізація предметного поля дослідження дає змогу сформулювати ключову дослідницьку проблему, яка полягає в тому, що в умовах соціальних трансформацій порушується система впорядкування соціальної поведінки, яка діє в стабільних суспільствах. Дія регуляційних механізмів послаблюється через виникнення суперечностей у самому механізмі регуляції соціальної поведінки. Невизначеність ціннісно-нормативної системи, неясність стандартів і критеріїв оцінки ускладнює дію процесуальних механізмів регуляції (соціального контролю і соціалізації), а соціальна нестабільність блокує регулятивний процес рутинізації. Водночас нові інституціоналізації та соціоструктурні перетворення збагачують систему регуляторів, даючи змогу новим чинникам регулювати поведінку замість тих, які втратили свою впливовість. У результаті утворюється нова конфігурація чинників регуляції, яка має бути теоретично осмислена у вигляді цілісної моделі регуляції соціальної поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності.

Виходячи з наведених міркувань, найбільш перспективними напрямками досліджень проблем соціальної регуляції поведінки в ситуаціях нестабільності можна вважати насамперед теоретичне обґрунтування та практичний опис конфігурації найвагоміших чинників, що

регулюють соціальну поведінку в сучасному українському суспільстві. Лише на цій основі можливо створення системи емпіричних референтів для вимірювання значущості впливу певних чинників на соціальну поведінку окремих соціальних суб'єктів. До цієї конфігурації мають бути включені як об'єктивні, так і суб'єктивні регулятори, які забезпечують регламентацію поведінки в інституціональному та неінституціоналізованому просторах, у соціокультурному та соціоструктурному вимірах. Окремо має бути поставлене питання про з'ясування співвідношення цілеспрямованих та спонтанних механізмів регуляції та саморегуляції поведінки суб'єктів різного рівня. Лише на цій основі можна створити адекватні наукові інструменти для визначення типових поведінкових стратегій, які виникають на індивідуальному та груповому рівні у відповідь на соціальні запити ситуації соціальної нестабільності та невизначеності.

1.2. Інтерпретація ключових понять

Цей етап досить важливий і непростий, зважаючи на те, що теоретичний дискурс щодо проблем соціальної регуляції поведінки в умовах суспільної нестабільності сам перебуває в сучасній українській соціології в процесі трансформації. Проведений теоретичний аналіз [*Регуляція соціальної поведінки, 2011*] засвідчив помітну тенденцію до збагачення існуючого понятійного апарату, який традиційно застосовувався при дослідженні проблем регуляції поведінки, новими термінами і зв'язками з одночасним переосмисленням сталих конструкцій.

Насамперед це стосується самого розуміння соціальної поведінки. Традиційно цей концепт доволі складний і може досліджуватися по-різному, зважаючи на те, в якому співвідношенні представлені у авторських розробках усвідомлювані та неусвідомлювані складові поведінки, які характеризують внутрішні передумови дії. Міра поєднання визначається тим, на якому з еле-

ментів тріади, що застосовується для позначення зовнішнього поведінкового компоненту – дії, свідомо продуковані суб'єктом; практики різної міри усвідомлюваності; традиційні, звичні, типові моделі поведінки, – робиться головний авторський акцент.

Хоча неможливо заперечувати, що ситуація нестабільності визначає особливу стимуляцію соціальної поведінки, цей контекст дає можливість продукувати різні пояснювальні моделі. При цьому частина дослідників акцентує увагу на зовнішніх поведінкових проявах. Відповідно концепт “соціальна поведінка” розширюється, і в дискурсі виникає концепт “соціально типова поведінка”. Інші переносять акцент на внутрішні особливості продукування поведінки і, відповідно, у дискурсі з'являються поняття “активна” (ініційована суб'єктом) та “реактивна” (як свідомо, так і автоматична) поведінка. По-різному тлумачиться і сам зв'язок між ситуацією нестабільності та продукованою в цих умовах поведінкою. Можна пересунути акцент дослідницької уваги у бік підсилення неусвідомлюваного компоненту поведінки, зважаючи на дію в умовах нестабільності великої кількості непередбачуваних чинників, а можна, навпаки, пов'язати таку ситуацію з активізацією свідомого продукування нових поведінкових зразків.

Отже, відповідь на запитання, “що саме” характеризує соціальну поведінку в умовах нестабільності, може конструюватися в досить широкому проблемному полі, де конкретні завдання формуються, виходячи з того, які саме складові соціальної реальності ставляться у центр уваги. В будь-якому разі узагальнюючим концептом виступає *соціальний порядок* та можливості його відтворення й оновлення, оскільки саме через опозицію “впорядкування – руйнування” можуть бути визначені типи нестабільності. У найширшому розумінні їх діапазон змінюється від трансформацій до революцій. Проте фактично більшість дослідників дотримується розуміння нестабільності як трансформації. Навіть події, по-

в'язані з масовою поведінкою населення під час проведення президентських виборів 2005 р., у більшості досліджень все ж таки представлені як “революція”.

Концептуалізація нестабільності оформлюється через використання допоміжних термінів. Це можливо в контексті відносності самих станів “нестабільності – стабільності”, оскільки розділяти ці стани можна лише аналітично, а фактично в соціумі спостерігається їх певне поєднання. Відповідно в соціологічному дискурсі з'являються поняття “тимчасова нестабільність” або “тимчасова стабілізація”, нестабільність “постійна” чи така, що перериває поступовість, нестабільність “у невизначеності” чи нестабільність у ході цілеспрямованих трансформацій тощо. Інша можливість індикації стану нестабільності задається контекстом узгодженості – розбалансованості стосунків між складовими системами (зокрема, культурною й соціальною підсистемами). Такий дисбаланс у площині регуляції поведінки виявляється у звуженні простору та зменшенні ефективності дії конвенціональних та інституційних механізмів і зміні характеру їх взаємної компенсаторності (“заміщення” системних складових).

Поведінкові реакції на ситуацію нестабільності концептуалізуються в межах континууму “особистісна регуляція (зсередини) – соціальна регуляція (ззовні)”. В якості актора в ситуації нестабільності розглядаються як окремий індивід, так і групові суб'єкти. Зважаючи на зниження ролі групової регуляції поведінки за умов нестабільності, особливою стає роль саме індивідуального актора, соціальна поведінка якого є основним полігоном для осмислення специфіки процесів соціальної регуляції в ситуації нестабільності. Загальною тенденцією сучасного осмислення проблеми регуляції є компліментарність аналітики типового (регуляція ззовні) та типізації конкретного (регуляція зсередини), яка досягається за допомогою використання таких концептів, як, наприклад, габітус. Водночас система по-

нять, яка працює на рівні аналітично сконструйованого актора, суттєво відрізняється від тієї, якою описується поведінка актора конкретизованого. У першому випадку дисфункцію процесів регуляції можна концептуалізувати в термінах руйнації моделі соціальної реальності, рутинізованих схем поведінки, систем очікувань тощо, у другому віднаходяться інші відповідники, ближчі до конструктів першого порядку, наприклад руйнація (загроза втрати) звичного способу життя або невизначеність майбутнього.

Отже, простір дослідження визначається одночасним позиціонуванням дослідника принаймні в трьох різних континуумах: у площині суб'єкта – це усвідомлюваність–неусвідомлюваність поведінки, у площині соціальної системи – узгодженість – розбалансованість стосунків між її складовими, у площині регуляції – вектор її спрямування – особистісна (зсередини) – соціальна (ззовні).

Виходячи з того, що внутрішні передумови дії можуть бути теоретично представлені у вигляді тріади “дискурсивна свідомість – практична свідомість – неусвідомлювані мотиви” (Е. Гіденс), можна запропонувати тріаду для позначення зовнішнього поведінкового компоненту: *дії, свідомо продуковані суб'єктом; практики різної міри усвідомлюваності; традиційні, звичні, типові моделі поведінки*. Відповідно до контексту та рівня досліджуваних механізмів та способів регуляції програма дослідження має передбачати звернення до розгляду усіх зазначених виявів соціальної поведінки.

Необхідним є також уточнення меж застосування поняття *соціальна нестабільність*. Сам по собі контекст дає можливість продукувати різні пояснювальні моделі. Спільним для всіх дослідницьких підходів є визнання того, що ситуація нестабільності як така визначає особливу стимуляцію поведінки. Проте при акценті на *зовнішніх* поведінкових виявах проблема змін у регуляції поведінки концептуалізується в термінах *руйнування старих та конструювання нових соціально*

типових поведінкових моделей, а особливості регуляції поведінки досліджуються переважно в інституціональному вимірі. Перенесення центру уваги на *внутрішні* складові актуалізує проблему чинників та механізмів продукування поведінки. Відповідно проблема регуляції поведінки центрується навколо *суб'єктів та способів продукування* тих чи інших поведінкових зразків. За такого підходу ключовими стають концепти *активної* (ініційованої суб'єктом) та *реактивної* (як свідомої, так і автоматичної) поведінки.

Спеціальним дослідницьким завданням є теоретична реконструкція поняття “механізм соціальної регуляції поведінки”. Словосполучення “механізм соціальної регуляції поведінки” широко використовується практично у всіх соціогуманітарних науках. Привертає до себе увагу те, що воно досить громіздке і складається не з усталених понять суспільних наук, а з окремих метафор. У свою чергу, складена із метафор ця мовна конструкція утворює нову метафору.

Сьогодні є як прихильники, так і противники метафоричного способу мислення та його використання у суспільних науках. Супротивники застосування метафор у науці аргументують його обмеженість тим, що метафори є розпливчастими, багатозначними, а прихильники метафор убачають у їх застосуванні ефективний спосіб охоплення у слові всього явища, передачі в образі цілісності досліджуваного об'єкта. Ще Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк застерігали дослідників від надмірного захоплення метафорами. Більше того, ці мислителі рекомендували вилучати їх із контексту наукового знання. Так, Гоббс писав: “Світло людського розуму – це зрозумілі слова, однак попередньо очищені від будь-якої двозначності точними визначеннями. Міркування є крок, зростання знання – шлях, а благоденство людського роду – мета. Метафори ж і безглузді та двозначні слова, навпаки, суть щось на зразок *ignes fatui*, і міркувати з їх допомогою – значить бродити серед не-

злічених безглуздостей. Результат, до якого вони призводять, є розбіжність і обурення або презирство” [Гоббс, 1991 : 27].

Проте незважаючи на перманентну критику, метафори і сьогодні мають високий логіко-гносеологічний статус і підтверджують невичерпаність своїх когнітивних можливостей. Свідченням цього є те, що вже століттями суспільствознавці користуються не тільки словосполученнями “соціальні механізми”, “соціальна регуляція”, а й десятками інших (“соціальні важелі впливу”, “соціальне коріння”, “соціальний організм”, “машина влади”, “дорожня карта”, “локомотив історії” тощо), що поступово набули статусу понять. Метафори широко представлені у просторі сучасної суспільної свідомості, що впливає на термінологію і політологів, і соціологів, економістів, істориків та інших дослідників суспільства [Баранов, 2004]. В умовах постнекласичної раціональності метафору розглядають не тільки як стилістичну прикрасу, а й як когнітивний засіб. Метафора будується за принципом асоціативного зв’язку. Існуючі у мові, у певній науковій сфері слово, образ, словосполучення переносяться на подібні у певному сенсі предмети, явища, процеси, відносини тощо і використовуються у науковому аналізі поряд зі строгими науковими поняттями та категоріями. Теорія концептуальної метафори розглядає їх як свого роду схеми, за якими мислить і діє особистість [Чудинов, 2001; Будаев, 2006; Жоль, 1984].

Узявши до уваги ці зауваження і застереження щодо метафори, розглянемо центральний об’єкт нашого аналізу – механізм соціальної регуляції поведінки.

Соціальний механізм – це метафора, під якою розуміють сукупність соціальних відносин, які впорядковують за певним замислом соціальні відносини, утворюють окреслену структуру зв’язків у рамках дій, що забезпечують досягнення поставленої мети. У суспільстві значна частина соціальних контактів, взаємодій між

суб'єктами відбувається у дифузній формі. Для впорядкування такого роду контактів та надання їм певної спрямованості утворюються механізми соціальної регуляції поведінки. Вони організують і впорядковують інтеракції між індивідами за певними правилами і нормативами [*Взаємодія: форми, типи, 2004*]. У межах соціального механізму елементи взаємоув'язуються, причому зв'язок встановлюється між такими елементами, які до цього не взаємодіяли між собою. Соціальний механізм створює спрямовуючий вплив на діяльність людей. Елементом соціального механізму суспільні відносини стають тоді, коли певний соціальний суб'єкт їх мобілізує, вибудовує і спрямовує за своїм задумом, за своєю програмою. Якщо цей механізм спрямовано суспільним суб'єктом на формування певної поведінки людей і він діє таким чином, що поведінка людей у відповідній соціальній сфері набуває виразної спрямованості, алгоритму відтворюваності, то він набуває якості механізму регуляції соціальної поведінки. Соціальний механізм регуляції поведінки є проявом свободи волі особистості, яка на основі знання закономірностей розгортання і функціонування суспільних відносин спрямовує свої дії на досягнення певної мети. Тобто у змістовному плані механізм соціальної регуляції – це засіб, завдяки застосуванню якого суспільний актор має намір досягти бажаного результату. Дія механізму соціальної регуляції має сформувати в об'єкті управління цілепокладання і мотивацію, бажані з погляду суб'єкта управління. Він (механізм) проявляється через норми, правила, приписи, інструкції, цінності, лояльності, традиції, звичаї, “соціальні звички” (Т. Веблен), експектації, авторитет тощо.

Соціальна регуляція – це упорядкована суспільним суб'єктом за певними принципами система соціальних взаємовідносин, які відтворюють соціальний порядок у відповідній сфері суспільного життя. За критерієм рівня імперативності виконання загальних вимог до

поведінки у відповідних соціальних ситуаціях виділяють два типи соціальної регуляції: нормативний та індивідуальний. Нормативний тип соціальної регуляції передбачає належну поведінку, що ґрунтується на загальних правилах, які є обов'язковими для всіх випадків аналогічного характеру. Індивідуальний тип соціальної регуляції має виключний, одиничний характер, який прив'язується лише до окремої ситуації [Алексеев, 1995 : 35]. Крім типів, виділяють ще й форми реалізації механізмів соціальної регуляції. Їх критерієм є ступінь автономності поведінки суб'єкта. За цим критерієм пропонують виділяти механізми саморегуляції і механізми цілеорієнтованого регулювання [Зубок, 2001]. На жаль, останній із запропонованих варіантів поділу соціальних механізмів за формами реалізації є невдалим. Він недостатньо аргументований і в своїй основі є логічно суперечливим. До того ж він мало чого додає (якщо не заплутує) до концепції саморегуляції і прогнозування соціальної поведінки особистості, що пройшла випробування часом, розробленої В. Ядовим [Саморегуляция и прогнозирование, 2013].

Слід зазначити, що жоден із типів механізмів соціальної регуляції не може забезпечити повного збігу мети, проекту поведінки соціального суб'єкта і результату. Реальна взаємодія соціальних елементів, що входять до складу соціального механізму, дає результат, що є різного ступеня відмінним від того, який задумував суб'єкт, що проектував, створював і втілював у життя цей механізм. У цьому проявляється те явище, що соціальний суб'єкт не може, по-перше, врахувати всіх чинників, які, насправді, будуть на нього впливати і певним чином проявляться у остаточному підсумку. А, по-друге, є ціла низка суспільних факторів, які діють у соціумі об'єктивно і вплинути на них соціальний суб'єкт ніяк не може.

Аналізуючи різні типи соціальних механізмів, слід виділити їх і за критерієм функцій, які вони здійсню-

ють. За функціями серед них виділяють механізми координації, організації, кооперації, контролю, соціалізації та інші, а також різноманітні варіанти їх комплексної дії. Всі вони регулюють соціальну поведінку суспільних суб'єктів у різних сферах.

Зрозуміло, що механізми соціальної регуляції поведінки у кожній із суспільних сфер мають свою специфіку, спираються на притаманні цій сфері регулятори. Скажімо, у правовій сфері це будуть насамперед нормативні акти, права і обов'язки, дозволи, заборони, зобов'язування (обязывания), у сфері моральних відносин – норми моралі і етики, звичаї, ритуали, клятви, в економічній сфері – різного роду економічні регулятори, стимулятори, заборони, у сфері політики – політичні традиції, настанови, програми, платформи, статuti, політичні міфи тощо. Проте всі вони стають повнокровними і дієздатними лише у тому разі, якщо в їх тіло гармонійно вплетені соціально-психологічні елементи. У жодній сфері механізми соціальної регуляції не здатні нормально функціонувати, якщо вони не розгортаються за принципами функціонування соціально-психологічних явищ. Без соціально-психологічного наповнення механізми регуляції соціальної поведінки є формальними приписами, настановами, що не досягнуть своєї мети. Саме соціально-психологічні механізми соціальної поведінки є головним предметом нашого дослідження.

Механізм соціальної регуляції діє на різних рівнях суспільних відносин. Так, на суспільно-історичному рівні діє, наприклад, механізм класової боротьби, на соціетальному рівні діють демографічні механізми. Т. Парсонс виділяє на соціетальному рівні механізми диференціації, адаптації, інтеграції, ціннісної генералізації [Парсонс, 1996]. Існують й інші класифікації соціальних механізмів на різних рівнях суспільних відносин. Соціальні механізми всіх рівнів проявляються одночасно й у взаємодії. Проте соціальний механізм може як діяти, так і бездіяти, може діяти ефективно

або неефективно (наприклад, в умовах суспільної невизначеності, коли розмиваються норми і цінності, що регулюють поведінку індивідів).

Суспільні механізми, що формуються в одній сфері людських відносин, можуть активно проявлятися в інших сферах. Наприклад, соціальні механізми можуть регулювати економічні відносини, або соціально-психологічні механізми можуть активно впливати на хід політичних відносин, або релігійні механізми можуть бути включені у налагодження та регуляцію економічних відносин тощо.

Слід розрізнити механізми соціальної регуляції в умовах стабільного, і в умовах нестабільного суспільства. Окремо стоїть проблема соціальної регуляції в умовах соціальної нестабільності і соціальної невизначеності. Як відомо, за цих обставин соціальна регуляція проявляється через нелінійну соціальну динаміку.

Отже, механізм соціальної регуляції поведінки є складною науковою метафорою, яка у контексті наукових досліджень стає еквівалентом класичного наукового поняття.

Механізми регуляції процесуально забезпечуються на рівні соціальної системи дією соціального контролю, на індивідуальному рівні – процесами саморегуляції та рутинізації. Механізмами регуляції соціальної поведінки виступають різні феномени суспільної свідомості: світогляд, світобачення, світосприйняття, картина світу, ідеали, цілі, життєві принципи, життєві плани, ціннісні орієнтації, норми, потреби, інтереси, установки і т.п.

Отже, існують різні можливості сконструювати дослідницьке поле з проблем соціальної регуляції, в якому конкретні завдання формуються, виходячи з того, які саме складові соціальної реальності нас цікавлять. Узагальнюючим концептом у програмі дослідження є *соціальний порядок* і можливості його відтворення та оновлення. Саме через опозицію *впорядкування – руйнування* можуть бути визначені типи нестабільності.

Таким чином, регуляція соціальної поведінки визначається в нашому дослідженні як система впорядкування соціальної поведінки, яка складається з *інституційних, структурних та соціокультурних* утворень.

Чинниками регуляції (системами впорядкування) виступають:

у інституційному вимірі – усталені форми організації соціальної взаємодії;

у соціоструктурному вимірі – ролі, позиції, статуси;
в соціокультурному вимірі – норми, цінності.

1.3. Багатовимірність регулятивних процесів

Головна гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що в ситуаціях “продовженої нестабільності” інституційний, структурний і соціокультурний елементи системи регуляції соціальної поведінки перебувають у процесі тривалого перетворення, а отже, ключовим елементом регуляції соціальної поведінки, через який впливають усі зазначені чинники, стають соціально-психологічні процеси та механізми.

Дослідження соціальної регуляції поведінки, виходячи із сформульованих вище підходів, має охопити чотири ключових блоки.

1. *Інституційний вимір регуляції соціальної поведінки*. Головною ознакою суспільства “продовженої нестабільності” є *одночасне* перетворення низки ключових суспільних інститутів, яке триває протягом десятиліть. Частково змінюється сам характер інституційної системи, головна функція – закріплення і відтворення суспільних стосунків, заміщується функцією їх перетворення. Відповідно регулятивна функція, яка передбачає вироблення норм і стандартів поведінки, на певний період загальмовується, оскільки неясно, які саме стосунки й у яких формах мають закріплюватися. Так само ослаблюються можливості інститутів здійснювати інтегративну та транслуючу функції, які дотичні до регулятивної.

Ознакою ситуації нестабільності є також різновекторність інституційних змін. Частина інститутів оновлюється як за формою, так і за змістом, інші намагаються застосувати старі регуляторні моделі в нових умовах, є й такі, що відновлюють втрачений на попередніх етапах регулятивний вплив. Відповідно для спеціального вивчення може бути обрана зміна регуляторних механізмів у межах будь-яких соціальних інститутів.

Програмою дослідження передбачено аналіз інституційного виміру регуляції у трьох напрямках.

У сфері економічних відносин дослідницьким завданням є осмислення регулюючої ролі таких нових для населення феноменів, як ринок праці, безробіття, інфляція, податки, приватна власність, можливість трудової міграції за кордон тощо. Результатом дослідження має стати з'ясування регулятивного впливу на соціальну поведінку нових інституційних правил і структурних розмежувань, аналіз того, як змінюється нормативна складова системи впорядкування поведінки індивідів та визначення чинників, що компенсують дію втрачених регуляторів (наприклад, чи здатні моделі індивідуальної самореалізації компенсувати зниження ефективності патерналістських стратегій поведінки і за яких умов це може відбутися).

У сфері політичних відносин однією з ключових ознак “пролонгованої нестабільності” є зміни регуляторної ролі держави. За межі державного соціального контролю вийшло чимало сфер, наприклад приватний сектор економіки, що контролюються державою вельми опосередковано. Така тенденція призводить до корекції не тільки самої регуляторної ролі держави в суспільстві та набору регуляційних механізмів, які вона використовує, а й зміни оцінки ролі держави в установах громадян та, відповідно, їх відносин з нею. Роль держави як регулятора соціальної поведінки стає нечіткою та суперечливою.

Програмним завданням є дослідження того, що відбувається в тих сферах, де нормативно-правова регуляція

держави не відповідає суспільним потребам. У ході дослідження має бути з'ясовано, чи приводить це до формування нових практик громадян, що виходять за межі формальної нормативної системи, якою мірою втрата (або формальне здійснення) регуляторної ролі інститутами влади спричиняє нормалізацію нелегальних, але за фактом легітимних моделей взаємовідносин та ін.

Аналіз можливостей відновити і підсилити втрачену у попередній період регулятивну функцію в дослідженні здійснюється на прикладі інституту релігії. Він регулює соціальну поведінку двома шляхами – безпосередньо організаційним та ціннісно-нормативним. Причому ця регуляція може стосуватися як осіб та груп, що належать до тієї чи іншої релігії, так і нерелігійних членів суспільства (через створення певних морально-психологічних, або навіть юридичних умов для спрямування поведінки невіруючих у потрібному напрямі). В умовах “продовженої нестабільності”, коли частина інститутів втрачає контроль над соціальною поведінкою, інститут релігії потенційно може підсилити свою регулятивну роль. Проте чи відбувається це насправді, можна буде з'ясувати лише в результаті спеціального дослідження.

2. Соціоструктурний вимір регуляції соціальної поведінки. Аналіз соціоструктурного виміру системи впорядкування соціальної поведінки є, з одного боку, доволі передбачуваним, адже саме тут найкраще констатується стан аномії, що спричиняє регулятивний розлад як на рівні соціуму, так і на рівні суб'єкта – з другого боку, самої лише констатації виявляється замало.

Програмним завданням дослідження в цьому вимірі є трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, зумовлена зрушеннями, що призвели до руйнації значної частини порівняно усталених, тривалих у часі соціально-статусних ніш, модернізації індивідуальних рольових наборів. Програма має передбачити дослідження механізмів регуляції поведінки в умовах суспільної нестабільності з боку як малих, так і великих соціальних груп.

На рівні малих груп завданням є дослідження тенденцій рольової самоідентифікації суб'єктів в умовах переформатування статусної системи, визначення суті рольових конфліктів, що виникають при формуванні нових рольових наборів, з'ясування сутності актуалізованих і нових механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, тенденцій індивідуалізації/інтеграції, регулятивної ефективності групових приписів, за умов зміни статусних позицій груп належності тощо.

На рівні індивідуального суб'єкта завданням є дослідження способів і засобів активності, спрямованої на покращення власної соціальної позиції суб'єктів, визначення легітимної модальності засобів, за допомогою яких суб'єкт прагне опанувати вищі рівні соціального статусу, та потрібних для цього форм капіталу (культурного, особистісного, соціального, економічного) або їх комбінацій.

Програмним завданням на цьому рівні є також з'ясування характеру зв'язків між послабленням регулюючого впливу норм і традицій, характерного для періоду пролонгованої нестабільності, та несталістю, калейдоскопічністю структури індивідуальних рольових наборів. Мають бути підтверджені чи спростовані припущення щодо зростання пріоритетності статусно-рольових параметрів, пов'язаних із рівнем споживання як компенсаторів зниження статусної позиції; або щодо переважання в рольових наборах ролей, що визначені становищем суб'єкта в соціальному мікросередовищі порівняно з ролями, що характеризують його участь у макросоціальних відносинах.

На рівні великих груп метою дослідження має стати виявлення різних моделей прояву їх соціальних інтересів, форм безпосереднього і опосередкованого прояву соціальних інтересів груп як чинників та регуляторів їх (груп) соціальних дій. У результаті мають бути виокремлені найбільш значущі групові чинники, що впливають на поведінку особистості, з'ясована специфіка функціонування механізмів цього впливу.

3. *Соціокультурний вимір регуляції поведінки.* Ситуація суспільної нестабільності, як зазначалося, характеризується послабленням інституційних механізмів регуляції. Натомість культура виступає значно гнучкішим порівняно з інститутами регулятором, трансформуючи свої ціннісно-нормативні комплекси, актуалізуючи нові смисли і символи, стверджуючи нові правила гри, які й визначають соціальну поведінку.

Програмним завданням на цьому рівні є дослідження культурних механізмів, які забезпечують дію механізмів саморегуляції, або виявлення спроб соціокультурної системи вийти на новий стабільний режим функціонування за рахунок спонтанної зміни ціннісного, змістового, нормативного фону. Завданням дослідження є також визначення характеру змін правил соціальних ігор у різних соціальних полях, які й забезпечують узгодженість поведінки. У праксеологічному зрізі ситуація соціальної нестабільності означає зростаючу неадекватність, недієздатність тих практичних схем, які працювали в ситуації стабільного суспільного стану, зростаючу неузгодженість очікувань щодо суб'єкта та його реальної поведінки. Відповідно завданням дослідження є з'ясування того, як у конкретних формах соціальної поведінки, у конкретних соціальних практиках культура демонструє свою регуляторну силу; які культурні трансформації на рівні смислів, символів, норм і цінностей при цьому виникають і діють надалі як регулятори поведінки. Які конкретні практики можна розглянути, наприклад, практики успіху, нормативні практики в різних соціальних полях, практики стилів життя. Припущення про зростання пріоритетності статусно-рольових параметрів, пов'язаних із рівнем споживання та майнового стану як компенсатора зниження статусної позиції, висунуте в межах соціокультурного блоку, трансформується у межах блоку соціокультурного в гіпотезу про те, що створене в умовах модерну уявлення про успіх як досягнення високого соціально-

го становища, у реальних практиках ситуації пролонгованої нестабільності пов'язані зі специфічними, породжуваними саме в цих умовах наборами капіталів (ресурсів), які забезпечують статусне просування.

4. *Трансформація соціального контролю в системі регуляції соціальної поведінки.* Процесуальне забезпечення соціальної регуляції поведінки здійснюється насамперед через систему соціального контролю.

Програмне завдання в цьому дослідницькому блоку – визначити специфіку функціонування механізму соціального контролю в умовах соціальної нестабільності, з'ясувати дієвість моделі реалізації демократичного соціального контролю в системі регуляції соціальної поведінки в умовах соціальної нестабільності. Ця модель поєднує вертикальну суб'єкт–об'єктну регуляцію, горизонтальну суб'єкт–суб'єктну регуляцію та саморегуляцію соціальної поведінки, проте неясно, чи матиме вона своє функціональне підтвердження в умовах суспільної трансформації та нестабільності. Окремим завданням є дослідження проблем дигіталізації сучасного суспільства, що зумовлює істотні зміни механізмів та засобів регуляції соціальної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Динаміка процесів державної регуляції суспільного життя

Упродовж усієї історії людства влада була і залишається тим системним елементом соціальних відносин, який завжди намагається максимально глибоко проникнути в життя і свідомість кожного соціального актора. Система державної влади, створювана людьми для забезпечення громадського порядку та безпеки, щоб, як писав Ф. Енгельс, різні складові суспільства не пожерли одна одну в безплідній боротьбі, здатна стати гоббсівським Левіафаном. І тут слушним видається вислів Ю. Габермаса про те, що система поглинає або колонізує життєвий світ. Передумови для цього створює не тільки внутрішня логіка розвитку світової капіталістичної системи, згідно з якою “системно інтегровані сфери дії повинні ... функціонувати навіть ціною технізації життєвого світу” [Хабермас, 1993 : 126]. Темпи “наступу” системи на життєвий світ також стимулюють характерні для нинішнього періоду розвитку тенденції: 1) високий рівень організаційного дроблення держави; 2) поява нових високоефективних (і при цьому прихованих) механізмів управління суспільством в цілому і конкретними соціальними одиницями зокрема; 3) “розмивання” в інформаційному просторі сутнісного розуміння влади, пануючих груп, а також ролі держави в регулюванні соціальних відносин і соціальної поведінки.

У концентрованому вигляді форма регуляції державою соціального життя і поведінки акторів у ньому виражається в такому визначенні державної влади.

Державна влада – це система ієрархізованих і несиметричних соціальних відносин, у яких один суб'єкт підпорядковує іншого і змінює його дії на основі наявних у нього легітимних прав на застосування санкцій. Державна влада закріплена в системі соціальних інститутів і статусних позицій (посад), які мають відповідні повноваження. Держава здійснює функції контролю і корекції соціальних відносин, які належать до сфери її компетенції. В одних суспільствах до сфери компетенції держави може входити вельми широке коло соціальних відносин, навіть сегментів приватного життя. В інших суспільствах сфера державного регулювання більш обмежена. У них державі відводиться роль “нічного сторожа”, що стежить за дотриманням уже встановлених правил гри і втручається у ті соціальні відносини, що належать до сфери її повноважень, тільки при їх порушенні. Однак у всіх випадках держава завжди залишається зовнішнім регулятором стосовно соціальних акторів і соціальних утворень різного рівня й масштабу. Повного єднання держави і суспільства ніколи не було (та й навряд чи це можливо в принципі). Проте глибина впливу держави і правлячої еліти на суспільство, сфери регуляції соціальної поведінки та ефективність цієї регуляційної політики може бути різною. Одним із важливих показників є ставлення до закону як норми, що регулює поведінку. В одних суспільствах конкретний закон може бути кодифікований нормою, “прослою знизу”, тобто з вже діючого правила соціальної поведінки. Відповідно до теорії інституціоналізації П. Бергера і Т. Лукмана така норма регуляції соціальної поведінки (“ми так робимо”) вимагатиме довготривалого впровадження в повсякденні практики, щоб стати саморегулюючим правилом (“так це робиться”) [Бергер, 1995 : 95–96]. В інших суспільствах цей же закон може бути нормою, “спущеною згори”, з ініціативи правлячих елітних груп. У цьому випадку закон буде відображено як зовнішній примусовий припис, що супе-

речить звичним правилам соціальної поведінки. Така норма або ігноруватиметься, або виконуватиметься тільки під тиском застосування санкцій.

Багато в чому регламентуюча активність держави залежить від специфіки її відносин із суспільством. Розмірковуючи над ідеями Ю. Габермаса, можемо припустити, що система прагне до максимального поглинання життєвого світу. Іншими словами, держава прагне до максимальної регламентації життєдіяльності суспільства і тотальної регуляції соціальної поведінки акторів. Це закономірний результат не тільки логіки розвитку самої системи влади, а й впливу суб'єктивних факторів усередині неї. Правлячі еліти, будучи ідеальними споживачами влади, готові взяти її рівно стільки, скільки буде можливо в рамках даного суспільства, яке само дозволить їм це зробити [Зоткін, 2010 : 87–88].

Тобто масштаб і глибина регуляції соціальної поведінки системою державної влади і управління залежить від ступеня самоідентифікації суспільства і його складових з державою, допущення і прийняття ним поширення влади держави на конкретні сфери своєї життєдіяльності, згоди з нормами, які затверджуються і підтримуються державою. Як зауважив С. Гантінгтон, ключовим показником політичного порядку в тому чи іншому суспільстві є “не форма правління, а ступінь керованості” [Хантінгтон, 2004 : 21]. Вважаємо, що саме виходячи з наявного ступеня керованості політична система конкретного суспільства визначає і затверджує ту чи іншу форму правління, яка буде найбільш оптимальною для нього. Форма правління і політичні механізми регуляції, що найбільше збігаються зі ступенем керованості, будуть прийняті більшістю суспільства як нормальні. Тільки за таких умов можливе нівелювання або зменшення конфлікту між зовнішнім регулятором (державою з певною формою і механізмами правління) і об'єктом управління (суспільством або окремими його складовими зі своїм ступенем керованості).

ності або, іншими словами, готовності до прийняття тих чи інших регулятивних дій).

Також слід відзначити роль правлячих еліт у політичній системі. Вважаємо, що в остаточному підсумку елітні групи не є самостійним суб'єктом, що ініціює, а лише складовою політичної системи, її провідником і/або суб'єктом-виконавцем. Звичайно, еліти як найбільш активні соціальні групи перманентно намагаються змінити політичну систему під себе, оскільки, як зазначалося, є ідеальними споживачами влади. Тиск еліт на конфігурацію політичної системи особливо посилюється в перехідні періоди, коли соціальні інститути послаблені. Саме в такі періоди еліти намагаються перехопити чільну роль у встановленні соціальних норм і правил. Але водночас вони змушені постійно реагувати на зовнішні виклики системи і внутрішні очікування суспільства (або хоча б його значної частини), під впливом яких формується, зберігається або, навпаки, змінюється політична система того чи іншого суспільства.

Від здатності еліт до реагування, результатів цих реакцій, вміння комбінувати відповіді на зовнішні виклики та внутрішні очікування в потрібній пропорції і, в підсумку, від їх реалізації в практичних політичних діях безпосередньо залежить ефективність підтримки елітами ступеня керованості в суспільстві. А від цього, у свою чергу, залежить збереження елітами своєї влади і свого становища в соціальній структурі. Тобто система управління і набір регулюючих механізмів визначаються, по-перше, сформованою історично політичною системою з її набором норм, правил, відносин і сприймань, і, по друге, елітними групами, їх підпорядкованістю системі або ж, навпаки, їх спробами її перетворити.

Для розкриття викладених тез нам необхідно вийти за межі сучасного дискурсу, що оперує переважно поняттями “демократія”, “громадянське суспільство”, “соціальна активність”. На нашу думку, тут доцільно

апелювати до політичної культури відносин між державою і суспільством, яка склалася історично на конкретній території і певному економічному базисі. Економічний базис та історичні умови розвитку державності визначають, як справедливо зазначила О. Гаман-Голутвіна, основну конфігурацію типу розвитку суспільства [Гаман-Голутвіна, 2006 : 33–36].

Виходячи з цієї тези, можемо припустити, що тип розвитку суспільства впливав і впливає на формування тієї чи іншої конфігурації політичної культури, на утвердження певної ролі держави в суспільстві, на процес і результати елітогенезу. Так, інноваційний тип розвитку європейських держав сприяв встановленню специфічних форм відносин між державою і суспільством. У країнах, де переважає мобілізаційний тип розвитку (Росія, Китай та ін), встановлювалися свої форми політичної культури взаємовідносин між державою і суспільством. Логічно, що в умовах домінування держави над суспільством, її регулюючі функції і сфери їх застосування будуть більшими, ніж у системах, де держава на службі у суспільства. Зрозуміло, чистих “орудівських” типів тотального регулювання державою всього і вся в соціальному та індивідуальному житті людей ніколи не існувало. Також як і марксистська ідея про відмирання держави не була реалізована на практиці. Проте все ж маємо приклади різного характеру і різного ступеня регуляції соціальної поведінки в Північній Кореї і США, країнах арабського Сходу і Західної Європи.

До цього можемо додати два важливих зауваження. По-перше, незважаючи на відмінності історичних умов і результати формування політичних систем, контроль над соціальною поведінкою громадян та його регуляція є невід’ємною функцією кожної держави. Відмінність лише у формах, ступені й глибині регуляції. За спостереженням Дж. Кампфнера, контроль над політичною поведінкою громадян здійснюється досить інтенсивно

як у Китаї, Сінгапурі, Росії, Саудівській Аравії, Індії, так і у Великій Британії, Італії, США [*Кампфнер, 2012*]. У всіх перелічених країнах здійснюється суворий контроль над політичними партіями, неурядовими організаціями, роботою ЗМІ, політичними акціями та публічними висловлюваннями. Система захищає себе від можливої шкоди, використовуючи всі можливі й прийнятні механізми. У країнах Заходу контроль і управління мають більш тонкі форми корекції культурно-інформаційного простору на глобальному та регіональному рівнях. Можемо припустити, що такий механізм регуляції буде набагато ефективнішим, ніж пряма директива або заборона. Автор тривимірної моделі влади С. Льюкс вважав контроль над переконаннями і цінностями найбільш підступною формою влади [*Льюкс, 2010 : 27, 45*].

По-друге, в одній країні можуть бути регіони з різними умовами формування політичної культури. Тобто одне суспільство може складатися з груп з різними культурними традиціями і похідними від них формами відносин між державою і громадянами та їх політичної поведінки. Причому культурні традиції здатні тією чи іншою мірою чинити на політичну систему вплив досить тривалий період часу (аж до століть), що підтвердили результати досліджень італійського суспільства, проведеного Р. Патнамом [*Патнам, 2001*].

У країнах, де історично домінував, за термінологією О. Гаман-Голутвіної, мобілізаційний тип розвитку суспільства, свою ефективність зберегли джерела легітимації державної влади, засновані на довгостроковій традиції взаємовідносин держави і суспільства. Відповідно, в таких країнах не до кінця вичерпаними залишилися традиціоналістські механізми державного управління суспільними процесами і регуляції державою соціальної поведінки громадян. Складніша ситуація в країнах, де історично домінував інноваційний тип розвитку суспільства. У розвинутих країнах Заходу, де

традиційні джерела легітимації влади вже вичерпані і засновані на них механізми управління вже малоефективні, превентивне значення мають цінності, з одного боку, демократії та індивідуалістичних свобод, а з другого – результативність капіталістичного способу виробництва. Між економічним базисом, що прагне до нескінченного підвищення продуктивності праці й додаткової вартості, і його політичною надбудовою, створеною для захисту, за Габермасом, цілісності життєвого світу і його примату над інтегрованими в системи сферами дії, спостерігається певне протиріччя. Фактично демократія і капіталізм мають суміжні, але різноспрямовані вектори і, відповідно, результати. Тому західний світ у сучасних умовах стоїть перед дилемою почергового принесення в жертву якогось з цих сегментів заради збереження життєздатності його візаві.

Тобто в одних умовах механізми підвищення економічної результативності можуть стримуватися заради збереження політичної стабільності, і навпаки, сфера політичних свобод може скорочуватися в умовах необхідності економічного зростання. Ю. Габермас висловив думку про те, що в нинішніх умовах стримування політичної активності забезпечується підтримкою форм “держави благоденства”, де скорочення свобод компенсується підвищенням соціального захисту громадян та розширенням їх споживчих можливостей. Така політика трансформує роль громадянина, пропонуючи йому натомість зручну роль клієнта, яка “робить прийнятною позбуту сенсу політичну участь, що стала абстракцією” [Хабермас, 1993 : 131], а також переводить класові конфлікти в латентний стан. Ідеї Габермаса підтверджуються спостереженнями Дж. Кампфнера, який навів численні факти реалізації в різних державах з відмінними культурними традиціями і формами державного устрою такої політики стримування політичної активності громадян за допомогою механізмів підвищення їх добробуту [Кампфнер, 2012].

Механізм економічної компенсації, на нашу думку, не може бути універсальним і довгостроковим. По-перше, він використовувався країнами західного світу в другій половині ХХ століття для нівелювання класових конфліктів в умовах співіснування з соціалістичними системами, які пропонували іншу модель. Після розпаду СРСР і залучення в систему світової торгівлі Китаю, де розпочалося стрімке соціальне розшарування, така необхідність відпала. По-друге, ефективне використання цього механізму можливе лише в умовах збереження постійної динаміки економічного зростання, з чим сучасна капіталістична система відчуває серйозні проблеми (відсутність нових джерел доходів, кризи надвиробництва, віртуалізація капіталів та ін.) І в таких умовах суспільства, для яких був характерний мобілізаційний тип розвитку, мають порівняно великі можливості для збереження стійкості своїх політичних систем. Викладені тези огляду теоретичних проблем і тенденцій регуляції державою соціальної поведінки громадян дають нам змогу екстраполювати їх стан на сучасне українське суспільство.

Визначення джерел, механізмів і спроба оцінки ефективності зовнішньої (державної) регуляції соціальної поведінки громадян ускладнена дією низки чинників. По-перше, Україна не мала довгострокової традиції самостійного державотворення (при цьому потрібно зауважити, що за 70-річчя радянського періоду в Україні були створені інститути державної влади, а еліти отримали необхідний досвід державного управління). Політична система України завжди (за винятком коротких періодів) була складовою (“периферією”) більших державних утворень (“центрів”), що перешкоджало сталому формуванню традицій власної державності. Логічно, що політична система зберігає в собі характерні риси провінціалізму, який не передбачає необхідності та дієвості внутрішніх факторів селекції еліт і встановлення моделей відносин між владою і громадянами.

Такі ж риси провінційності в поведінці і мисленні, “травмованої психології емігрантів” [Шульга, 2001] зберігають і політичні еліти України, звичними практиками яких є постійний пошук зовнішніх сюзеренів або, говорячи мовою дипломатії, “стратегічних партнерів”.

На підставі викладеного можемо припустити, що для українського суспільства держава є регулятором більш далекого кола, ніж в інших країнах. Держава більшістю українських громадян сприймається як дійсно щось зовнішнє і далеке щодо їхнього життєвого світу. Відповідно, норми соціальної поведінки, що встановлюються в законах та інших державних актах, сприймаються як приписи, “спущені згори”, виконання яких є необхідністю через загрозу санкцій. Можна припустити, що при виключенні санкцій багато норм соціальної поведінки, затверджені в законах пострадянського періоду, були б досить швидко забуті більшістю українського суспільства.

По-друге, українська держава і суспільство продовжують перебувати в умовах подвійної інституційної системи [Головаха, 2001; Головаха, 2006], зберігаючи, за термінологією Д. Норта [Норт, 1997 : 18], глибокий зв'язок і сильну залежність нових інститутів від старих. Збереження соціальних очікувань більшості населення в умовах різкої зміни соціальних реалій породило інституційний конфлікт, в якому держава і політичні еліти зайняли неоднозначну позицію. З одного боку, вони розуміли необхідність відповідей на зовнішні виклики та зміни системи. Однак, з другого боку, вони змушені були реагувати – на внутрішні очікування самого суспільства. Для збереження системи і запобігання наростаючим конфліктам існування частини старих інститутів підтримувалося самою державою.

Фактично Україна “застрягла” між соціалізмом і капіталізмом, результатом чого стала низка внутрішніх інституціональних конфліктів у самій політичній системі, перманентний кризовий стан, або “пролонгована

нестабільність”, українського суспільства. Держава і велика частина суспільства стали жити в паралельних світах, що рідко контактують між собою. Життєвий світ більшості громадян України локалізувався у межах вузького кола ареалу проживання і безпосередніх соціальних контактів. Позбавлення сенсу політичної участі призвело до зростання політичного ескапізму в українському суспільстві [Зоткін, 2008]. Однак, незважаючи на інституційні кризи і поглиблення розриву зв'язку між державою і суспільством, ступінь керованості українським соціумом був і залишається доволі високим.

По-третє, сучасне українське суспільство, аналогічно італійському, включає в себе регіональні групи, що мали різний історико-культурний та економічний досвід розвитку. За термінологією О. Гаман-Голутвіної, Схід України розвивався в умовах мобілізаційного типу розвитку суспільства, тоді як Захід був складовою держав з інноваційним типом розвитку суспільства. Культурна та економічна неоднорідність створює умови для ефективно керованості українського суспільства.

З початку 1990-х років в Україні проявилася тенденція виходу з латентного стану і поглиблення регіонального (культурно-цивілізаційного) розколу українського суспільства, який загострився з початку 2000-х років. Водночас сила регіонального чинника давала змогу створити систему політичних противаг в особі різних регіональних елітних груп, що утворили свої політичні організації (партії). Специфіка політико-географічного ландшафту України, сформованого історично, і боротьба регіональних еліт за Київ на початковому етапі розвитку незалежної державності (1990-ті роки) сприяла формуванню основ поліархічної системи в політичній сфері.

Фактично наразі в Україні існує система взаємодії кількох політичних суб'єктів. Можна припускати про змінний баланс сил двох політичних конгломератів, які ґрунтуються на: а) економічній спеціалізації, б) куль-

турно-цивілізаційній ідентичності своїх “материнських груп”. І перше, і друге має прив’язку до конкретних макрорегіонів України. У процесі політичної боротьби і почергових перемог одного конгломерату сил над іншим встановився такий баланс, у якому жоден зі згаданих політичних конгломератів, що мають свою базу в конкретному макрорегіоні України, не може ні зазнати остаточної поразки, ні стати остаточним переможцем.

Єдиної політичної сили, що тотально охоплює своїм впливом всі регіональні спільноти, на даний момент в Україні немає. Передумов для формування такої сили в середньостроковій перспективі також не проглядається. Водночас така конфігурація взаємодії політичних суб’єктів виключає монополізацію політичної влади. Основні політичні гравці не завжди володіють владними позиціями. Їм доводиться періодично приміряти на себе і роль опозиції. З урахуванням приблизної рівності сил цих конгломератів (слабкість в одних сферах компенсується якимись перевагами в інших) опозиція в політичній системі України завжди має політичну вагу і вплив. Наявність сильної опозиції дає можливість політичного вибору і передбачає його велику варіативність. Це забезпечує неаявну, але цілком дієву регуляцію політичної системи поведінки громадян, оскільки їхні політичні інтереси безпосередньо залежать від їхньої культурно-цивілізаційної самоідентифікації. Тому політична активність громадян зводиться до підтримки “своєї” (близької за культурно-цивілізаційною належністю) групи еліт, але не до протесту проти несправедливості системи суспільних відносин загалом.

Фактично українське суспільство на теперішній час можна позначити як нестабільне. У певному сенсі будь-яке суспільство нестабільне, оскільки постійно перебуває у стані зміни – або по лінії розвитку (зміцнення, піднесення, прогресу, гармонізації), або по лінії занепаду (ослаблення, занепаду, деформації, регресу). Проте в перехідні періоди суспільства входять у стан

неврегульованості та непередбачуваності. Як засвідчує світова практика, у часовому масштабі подібні стани тривають по декілька років. Після цього соціум знаходить певний алгоритм змін, виходить на стійку траєкторію соціального руху, вступає в смугу порівняно стійкого розвитку (швидкого, інтенсивного або помірною, повільного).

Нестабільність у суспільстві проявляється в тому, що, по-перше, відбувається неузгодженість характеру відносин між окремими соціальними інститутами, між їх більшістю або навіть між усіма, по-друге, в частій зміні правил і норм відносин між соціальними інститутами, між групами, між окремими особистостями. У нестабільній ситуації спостерігається ослаблення формальних інститутів, в тому числі й державних. Водночас це полегшує утворення нових структур, частина з яких має перспективу утвердитися як суспільні інститути.

Проте можливий і інший варіант розвитку. Якщо дезорганізація соціальних інститутів затягується в часі, якщо нестійкість суспільного організму заглиблюється, якщо державні структури стають дедалі аморфнішими, якщо суспільство втрачає ряд ознак суверенності й до вищої міри хаотизується, хоча ще і зберігає деякі контури окремого (не можна сказати самостійного) суспільного організму, то його називають державою, що не відбулася. Проте ні та, ні інша згадана модель суспільних змін не відповідає реальним процесам, що відбуваються в українському суспільстві. Воно перебуває десь посередині між цими моделями.

Нестабільність у суспільстві передусім відбувається через порушення порядку взаємовідносин між державними інститутами. Це пов'язано з тим, що хоча відносини між ними і будуються на ґрунті системи права, проте воно в умовах нестабільності є дуже рухливим, заплутаним і суперечливим. В інших же сферах суспільного життя відносини між соціальними інститутами є більш

стійкими, оскільки процеси неузгодженості між інститутами, що визначають і відтворюють певний спосіб життя суспільства, мають значно повільніший перебіг, ніж у випадку з державними інститутами.

Феномен нестабільності українського суспільства з початку 90-х років минулого століття по теперішній час має подвійну природу. Початок кардинальних перетворень у нашій країні збігся за часом з новим етапом світової інтеграції – активною фазою глобалізації, що посилюється. Однією з головних характеристик останньої є те, що суспільства за багатьма параметрами стають нестійкими, невизначеними і непередбачуваними. Ці особливості прояву глобалізації стали предметом дослідження ряду соціологів, які описали сучасні феномени нестабільності.

Е. Гідденс назвав свою книгу, присвячену розвитку нестійкості сучасних суспільств, «Вислизаючий світ. Як глобалізація міняє наше життя», пояснюючи таку назву тим, що дана фраза передає відчуття людей, що живуть в епоху швидкоплинних змін [Гідденс, 2004]. Він також акцентував увагу на тому, що світ стає дедалі менш керованим, передбачуваним, вислизаючим від контролю. У ньому зростають чинники ризиків і невизначеності. Дані тенденції є системними, вони проникають у всі країни і однаковою мірою впливають на людей, незалежно від того, до якого прошарку суспільства належать – бідних або багатих, привілейованих або знедолених.

Інший відомий соціолог З. Бауман описав нові якості сучасних суспільств, що пов'язані зі зростанням нестійкості, у книзі з характерною назвою «Плинні часи. Життя в добу непевності» [Бауман, 2008]. На його думку, найважливішою особливістю суспільств, у яких ми наразі живемо, є неспрямованість змін, їх несподівані прояви. У таких суспільствах у людей зникає ілюзія досягнення повного задоволення всіх потреб, отримання повного щастя. Швидкі й несподівані перемини ство-

рюють відчуття невпевненості, незнання віддалених наслідків своїх дій породжує невпевненість. Для світу, в якому тепер живе людина, характерна непостійність, ненадійність.

Нестабільність, мінливість, невизначеність, які охоплюють дедалі нові сфери суспільства, надлишок у суспільстві смислів, на думку німецького соціолога Д. Беккера, ведуть до нової парадигми організації суспільства. У своїй книзі “Дослідження нового суспільства” він висуває ідею, що сучасний тип суспільства переходить від парадигми рівноваги в парадигму системи, для якої характерні крихкість і постійне оновлення складових її ненадійних елементів [*Общество будущего: какое оно?*, 2012].

Зазначені вище світові процеси розбалансування суспільств у процесі глобалізації торкнулися, звичайно, і України.

Проте в нашому суспільстві відбуваються процеси дезорганізації, нескоординованості, протистояння, хаотизації, флуктуації, які ведуть до суспільної нестабільності на іншій основі. Українське суспільство живе в двічі плінній сучасності – його пронизують усі тенденції сучасного глобалізованого світу і водночас воно перебуває у власній зоні соціальної турбулентності. Остання визначається тим, що в суспільстві ще співіснують елементи різних економічних устроїв, діють правила різних соціальних систем, регіони країни мають різні картини історичного минулого, орієнтуються на духовні цінності, що суттєво відрізняються, у суспільстві не консолідовані політичні й гуманітарні еліти, не зміцнилася вертикаль влади, ще залишаються протиріччя в геополітичних орієнтаціях не лише різних політичних утворень, а й у представників державних інститутів та їх керівників. За таких обставин з індивідуальної концепції суспільної поведінки особистості випадає найважливіший організуючий елемент – чітко усвідомлювана суспільна мета.

Однією з основних рис нестабільного суспільства є несподівані, непередбачувані, часто різкі швидкі зміни в економіці, політиці, праві, в соціальному середовищі [Ольшанский, 1998; Бляхер, 2005]. Нестійкість інтересів політичної еліти, невпевненість бізнес-еліт у долі своїх статків у країні, аномія широких верств на тлі руйнування старих соціальних класів і млявого формування нових пронизує всі рівні суспільного життя, включаючи загальнодержавний, національний. Свідченням цього є геополітична невизначеність позицій правлячої еліти, яка протягом двох десятиліть дрейфує між двома зовнішньополітичними полюсами, проголошуючи то політику багатовекторності, то її антипод – відхід від відповідей на нагальні виклики, відкладання рішень на потім і так далі.

Зазначені особливості відносин між українською державою і суспільством дають можливість визначити дві ключові фази трансформації контролю державної влади за соціальним життям.

Перша фаза характеризувалася різким “відходом” держави від багатьох сфер соціального життя, послабленням або повним зняттям контролю державної влади над ними, відмовою (за умовчанням) від надання низки гарантій громадянам. За фактом було виключено з повсякденності громадян гарантоване право на працю, своєчасне отримання оплати за неї, на безкоштовну медицину, черги на надання від держави житла перетворилися на формальність. У період поділу державних активів політична активність громадян і можливі конфлікти в українському суспільстві були нівелювані за рахунок загального падіння життєвого рівня. Вектор активності більшості громадян, які перебували у стані боротьби за виживання, був переорієнтований на економічну сферу.

Другу фазу характеризує точкове відновлення контролю державної влади над окремими сферами (над бізнес-діяльністю, джерелами доходів громадян, полі-

тичною активністю і самоорганізацією населення та ін.) Встановлення загального інформаційного контролю над суспільством і формування спільних соціально-психологічних установок і соціальних інтересів за допомогою ЗМІ, що належать фінансово-промисловим групам.

Хоча головними механізмами регуляції державою соціальної поведінки громадян були і залишаються: 1) ідеологія; 2) зовнішньополітичні вектори; 3) економічна політика; 4) закони та адміністративні механізми; 5) освітні та культурно-інформаційні програми, – їхня регуляційна спроможність в умовах суспільних трансформацій значно змінилася. Дія частини регуляторів, наприклад ідеології або законів, істотно послаблена, особливо на рівні акторів. Натомість економічні регулятори набули в умовах згортання державного втручання неабиякої ваги.

2.2. Економічні чинники впорядкування соціальної поведінки

Унаслідок лібералізації економічного життя в Україні за роки незалежності з'явилася низка нових економічних чинників регуляції соціальної поведінки. Серед них – ринок праці, безробіття, інфляція, податки, купівельна спроможність населення, наявність приватної власності, можливість трудової міграції за кордон тощо. Дані чинники вплинули на систему регулювання соціальної поведінки. Зокрема, впровадження ринкової економіки сформувало такі нові інституційні правила та структурні розмежування, які суттєво коригують соціальну поведінку порівняно з радянським періодом. З'явився вільний ринок робочої сили, коли роботодавці і працівники можуть вибирати одні одних. Крім цього, з'явилася можливість для людини (в межах своїх можливостей, звичайно) вибирати і придбати будь-які товари і послуги. Саме свобода вибору стала новим, порівняно з радянським часом, чинником регулювання не

тільки економічної поведінки, а й повсякденних соціальних практик. За великого бажання пострадянська людина може перетнути кордон і потрапити в будь-яку точку земної кулі. Зрозуміло, що такі умови свободи часто мають експлуатаційний характер, але все ж ця ситуація суттєво відрізняється від адміністративної системи регулювання суспільного життя, коли людська поведінка коригується політичним режимом.

Водночас ринкові інститути почали змінювати нормативну складову системи впорядкування поведінки індивідів: у перехідному суспільстві, де виникає стан соціальної аномії, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більші можливості досягнення успіху. Все це, безумовно, відбивається на соціально-психологічній складовій регуляції поведінки – ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом. Економічна вигода формує інші норми, іншу етику відносин між людьми, суттєво коригуючи повсякденну поведінку. Якщо за умов патерналізму людина могла особливо не зважати на етику повсякденних практик спілкування з оточуючими, оскільки спрямованість соціального життя, заданість кар'єри, матеріального добробуту більшою мірою залежали від макрополітичних та макроекономічних чинників, то за ринкових умов прагнення заробити на прожиття, реалізувати себе та розкрити свій потенціал спонукає індивіда зважати на мікросоціальні атрибути людських взаємин, оскільки успішність будь-яких соціальних домагань у перехідному суспільстві реалізовується у площині людських контактів. Зокрема, приязна усмішка продавця не завжди є щирою, однак позитивна безпосередня міжособистісна взаємодія між продавцем і покупцем сприяють загальному настрою споживачів та поживленню торгівлі. На момент розмитості соціальних норм та інститутів переважно в площині людських інтеракцій відбувається функціонування системи регуляції поведінки людей.

Визначаючи регуляцію соціальної поведінки як систему впорядкування соціальної поведінки, яка складається з інституційних, структурних, соціокультурних та соціально-психологічних утворень, можна стверджувати, що ситуація соціальної нестабільності виникає за умов, коли декілька елементів цієї системи перебувають у процесі перетворення. Наприклад, у випадку зміни інституційного елементу руйнуються усталені форми організації соціальної взаємодії, тому соціальна поведінка регулюється іншими елементами системи впорядкування. За умов соціетального переформатування ролей, соціальних позицій чи статусів аналогічним чином відбувається “заміна” структурного елементу в регуляції соціальної стратифікації. Так само за умов соціальної аномії з’являється “замінник” соціокультурного елемента. Важливим є з’ясування того, як і яким чином економічні чинники впливають на систему впорядкування соціальної поведінки.

Загальний стан економіки країни впливає не тільки на економічну поведінку громадян, а й коригує загалом соціальну поведінку. Економічне піднесення чи спад, наявність робочих місць чи високий рівень безробіття, ставка для отримання кредиту впливають на стереотипи поведінки і, зрештою, спрямовують поведінку. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за двадцятирічний період засвідчила, що погіршення соціально-економічного стану впливає на цінності населення неоднозначним чином: 1) посилює насамперед суб’єктивну значущість вітальних цінностей (здоров’я, сім’я, діти, добробут) та цінностей суспільного визнання і наявності цікавої роботи; 2) послаблює передусім суб’єктивну значущість самореалізаційних, соціально-комфортних та політико-громадянських цінностей. Відповідно за поліпшення соціально-економічних умов знижуються індекси вітальних цінностей і посилюється значення самореалізаційних, соціально-комфортних та політико-громадянських цінностей [Ручка, 2011].

Утім, незважаючи на те, що зовнішні макроекономічні чинники коригують поведінку людей за умов нестабільності, все ж вони не мають ключового значення у системі регуляції поведінки. Це в стабільному суспільстві можна більш впевнено фіксувати вплив на регуляцію поведінки таких чинників, як загальний освітній рівень населення, його дохід, зайнятість, соціально-класове походження, тип поселення тощо. У нестабільному суспільстві відбувається “індивідуалізація” економічних чинників, переважання мікросоціальних залежностей у спрямованості поведінки людини.

Спираючись на фундаментальні положення структурно-функціональної соціології і на власні багаторічні дослідження, Н. Паніна розробила концептуальну модель ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства [Паніна, 2001: 6–7]. Виходячи з цієї концепції, у стабільному суспільстві поведінку членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо через рольові очікування до поведінки людей з різними соціальними статусами, так і опосередковано, – формуючи свідомість (ціннісні орієнтації, настанови, життєві цілі, що дають змогу подумки підготуватися до успішного виконання соціальних ролей). Соціальна визначеність статусу дає змогу людині співвіднести власну поведінку з очікуваною. Соціальна інтеграція людей у такому випадку здебільшого відбувається двома шляхами – через соціалізацію і соціальну адаптацію. При цьому психологічний стан людини у стабільному суспільстві, як правило, залежить від того, наскільки її поведінка відповідає соціальним вимогам. Саме у стабільних умовах, коли ціннісно-нормативна система суспільства спирається на усталені традиції і закони, спрямованість поведінки – переважно соціальна. Вона втілюється як під впливом панівної ціннісно-нормативної системи безпосередньо на формування соціокультурних якостей

і настанов особистості, наближаючи структуру ціннісних орієнтацій більшості членів суспільства до нормативних зразків, так і під соціальним впливом, за посередництва нормативних моделей поведінки, що передбачають формальні й неформальні санкції стосовно індивідів, поведінка яких відхиляється від нормативної.

У нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система зазнає руйнування і виникає стан аномії, соціальна поведінка передусім зумовлюється особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішальної ролі набуває афективний, когнітивний та моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості і поведінки людей, життєдіяльність яких здійснюється у дезорганізованому суспільстві. Адже за умов руйнування звичного механізму адаптації детермінація поведінки відбувається не через пристосування до соціальних норм, а на основі індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій, що і є, власне, підґрунтям для кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства. Основною характеристикою соціального статусу за умов суспільних перетворень є невизначеність. У пошуках основних цінностей виникає часта зміна критеріїв соціального статусу. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей здебільшого визначаються їхнім загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям.

Однак тут постає питання детермінації соціальної поведінки за умов довготривалих суспільних перетворень, які відбуваються на терені України. Серед соціологів точаться суперечки щодо відповідності концепції транзиту для пояснення такого довготривалого процесу. До того ж концепція Н. Паніної придатна для пояснення особливостей регуляції соціальної поведінки за умов початкової фази суспільної трансформації. Відтоді минуло понад двадцять років і навряд чи досі зберігається тотальна аномія та невизначеність. Протягом 1990–2000-х рр. соціологічні дослідження засвідчували певну

стабілізацію нормативної системи у формі зафіксованого Є. Головахою феномену “аморальної більшості”, коли для більшості дорослого населення України характерною була позиція недовіри до людей, підозри у нечесності та здатності обманювати задля вигоди [*Головаха, 2002*].

На зміну соціальній дезорієнтації прийшли нормативні та ненормативні реакції на аномію. Високий показник авторитаризму як нормативна реакція врівноважився зростанням рівня соціального цинізму як ненормативної реакції. Поширення соціального цинізму слід розглядати як антиреставраційну та антиавторитарну тенденцію, оскільки заперечення традиційних моральних підвалин регуляції поведінки, притаманних цинікам, забезпечує їх від наївної віри у прості рецепти відновлення соціального ладу. Власне, це є причиною недовіри до влади, яка через це не може консолідувати суспільство навколо авторитарного режиму: високий рейтинг кожного новообраного президента фіксується лише перші півроку.

За таких обставин можна припустити, що починає зростати вплив рольових очікувань до поведінки людей з різними соціальними статусами, оскільки соціальне становище умов соціальних перетворень стає центральним об'єктом впливу економічних чинників. Для цього насамперед потрібно окремо розглянути ціннісно-нормативну систему як інституційний елемент, об'єктивні й суб'єктивні аспекти економічного статусу як структурний елемент та індивідуальну свідомість як соціально-психологічний елемент регуляції соціальної поведінки крізь призму економічних чинників.

Інституційний елемент системи регуляції соціальної поведінки відображає усталені форми організації соціальної взаємодії, які спрямовують поведінку людей. Однією з перших теорій, яка проголошувала, що економічні чинники є вирішальними при регуляції соціальної поведінки, стала марксистська теорія економічного

детермінізму. Вона проголошувала економічні чинники визначальними і регулятивними в суспільному розвитку. У цьому ключі К. Маркс дав таку характеристику суспільства: “Що ж таке суспільство, яка б не була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди у виборі тієї чи іншої суспільної форми? Аж ніяк ні. Візьміть певний ступінь розвитку продуктивних сил людей, і ви отримаєте певну форму обміну (*commerce*) і споживання. Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну та споживання і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію сім’ї, станів або класів, – словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви отримаєте певний політичний лад, який є лише офіційним вираженням громадянського суспільства” [*Маркс, Енгельс, 1962: 402*].

Саме з огляду на виробничі відносини визначалася соціальна диференціація та класовий конфлікт. Цей підхід набув широкої популярності у Європі, а у країнах соціалістичного табору він набув статусу панівного. Втім, ця теорія не отримала значної позиції у США, де більшість соціальних дослідників вважали американське суспільство соціально мобільним та орієнтованим на людину. Однак з часом С. Ліпсет охарактеризував передумови демократії в контексті економічного детермінізму [*Lipset, 1959*]. Умовами демократії, на його думку, є відкрита класова система, економічне багатство і капіталістична економіка – чим вищий рівень індустріалізації, багатства і освіти, тим більше перспектив має демократія. Для емпіричної перевірки цієї гіпотези він порівняв середні значення економічного розвитку (добробут, індустріалізація, освіта та урбанізація). Аналіз статистичних даних привів Ліпсета до висновку, що середні рівні добробуту, ступінь індустріалізації, урбанізації та освіти завжди істотно вищі в більш демократичних країнах.

Однак існують випадки, коли високий дохід не зумовлює зростання демократизації та громадянської актив-

ності. Зокрема, у країнах, які отримують доходи з видобутку нафти й газу, створюючи порівняно стабільні соціальні умови життя громадян, зростання політичної участі не спостерігається. До того ж з'ясовано, що зростання політичної активності здебільшого пов'язане зі зростанням доходу до середнього рівня. На теперішній час існує багато досліджень щодо розміру доходу, який визначає інституціональні зміни у політичній сфері. Дослідження Renaissance Capital свідчить, що як тільки розмір ВВП на душу населення в країні з демократичним режимом долає поріг у 10 000 доларів, режим у цій країні вже не зміниться. Однак якщо ж це країна з авторитарним режимом, то варто ВВП на душу населення подолати позначку в 19 000 доларів, автократія в цій країні також стане незмінюваною [Дробинина, 2012].

Таким чином, вплив економічних чинників на нормативні зразки поведінки та усталені форми організації соціальної взаємодії не завжди є вирішальним. Очевидно, що закріплення певних зразків поведінки на мікрорівні та організації суспільного життя на макрорівні залежить від реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства. За умов прийнятної реалізації соціальних інтересів найактивніших соціальних верств соціальна структура врівноважується та стабілізується.

Структурний елемент системи впорядкування соціальної поведінки визначає ролі, позиції та статуси індивіда. Одним із ключових об'єктів впливу економічних чинників за умов суспільних трансформацій став соціальний статус особи. Соціальний статус має як об'єктивне, так і суб'єктивне економічне відображення. Об'єктивний економічний статус – це економічне становище людини, яке визначається рівнем доходу, цінними паперами, приватною власністю (нерухомість, засоби виробництва) та іншими реальними активами тощо. Економічні активи дають змогу людині визначити своє становище в суспільстві та відповідно до цього – діяти.

Масштаб цих активів визначає економічну суб'єктність індивіда. Крім цього, важливе місце посідають відносини власності, які у стабільному ринковому суспільстві є важливим регулятором соціоекономічної поведінки людини і визначають її ставлення до навколишнього світу. Об'єктивні ознаки майнового статусу людини мають соціально-економічний та культуральний характер, який формується залежно від прийнятої в певному суспільстві системи настанов щодо соціальної диференціації та певних уявлень про групи бідних і багатих людей. Суб'єктивний економічний статус людини визначається віднесенням себе до якоїсь майнової групи (до багатих, людей середнього достатку, до бідних), її самооцінкою свого матеріального добробуту та своїх економічних можливостей. У даному випадку йдеться не стільки про дійсне майнове становище людини, скільки відображення її соціально-економічних очікувань. Особистість ідентифікує свій економічний статус через свої потреби і домагання, уявлення про багатство і бідність. Такі оцінки формуються під впливом як індивідуальних уявлень, так і завдяки соціальним нормативам стандартів життя у певному суспільстві та за певних умов соціально-економічного розвитку. В результаті ці оцінки впливають на поведінку. Зокрема, за умов динамічного розвитку модерної економіки та формування капіталістичних відносин підприємці-скоробагатки часто практикували демонстративне споживання, описане Т. Вебленом. Цей феномен досить яскраво відтворився під час постсоціалістичних перетворень у Східній Європі. Натомість у країнах з тривалою традицією ринкової економіки стилі життя капіталістів суттєво "ошляхетнилися" і набули цілком прийняттого для громадськості вигляду.

Власне, суб'єктивне економічне відображення соціального статусу змушує звернути увагу на *соціально-психологічний* елемент упорядкування соціальної поведінки, що акцентує увагу на внутрішньоособистісних

чинниках (настрою, відчуття самотності) і можливостях самоактуалізації людини в соціальному житті, інтеріоризації зразків поведінки та їхнього співвіднесення з навколишніми людьми. Стан економіки країни позначається на ключових суб'єктивних аспектах регуляції соціальної поведінки. Зокрема, під час економічного піднесення зростає кількість “інтерналів” та знижується частка “екстерналів”. Відповідно під час економічної кризи відбуваються зворотні процеси. Відчуття особистісної суб'єктивності, покладання на власні сили є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинутих країнах Заходу.

Крім цього, відчуття економічного благополуччя пов'язане з поняттям суб'єктивного благополуччя, що виражає власне ставлення людини до свого життя та зовнішнього середовища і характеризується відчуттям задоволеності різними аспектами життєдіяльності. Належність до різних соціальних груп, а звідси відмінності у можливостях і перспективах відображаються на економічних потребах і запитах. Це призводить до того, що реальний економічний статус людини і суб'єктивні соціально-психологічні оцінки свого становища є відмінними. За умов адекватного співвідношення ресурсних можливостей та особистісних потреб реальний статус людини та її соціальна самоідентифікація загалом збігається. Однак існують варіанти, коли це співвідношення не збігається. Часто уявлення про свій економічний статус перевищує реальне майнове становище, тобто людина сприймає себе заможніше, ніж вона є насправді. Або ж у людини, незважаючи на високі об'єктивні показники її матеріального добробуту, парадоксальним чином простежується занижена самооцінка соціо-економічного становища. Такі феномени притаманні суспільствам з швидкими соціальними змінами. Зокрема, на підставі фактологічних суджень населення було виявлено феномен суб'єктивного зубожіння, коли стереотипне бачення суспільного розвитку, а не об'єктивний

стан зумовлює суб'єктивне бачення власного матеріального становища [Головаха, 1997: 30–35].

З іншого боку, за умов глобалізації перехід до ринкової економіки у пострадянських суспільствах зумовив суб'єктивізацію соціальної стратифікації з переміщенням її зі сфери матеріального виробництва у сферу споживання. Відсутність доступу до володіння засобами виробництва компенсується доступом до споживання. Індивідуальне самоствердження проходить не через продукувальну діяльність, а через споживання продукувального, тобто відбувається поступове витіснення ієрархії класових відносин ієрархією споживаних товарів. Позиція на соціальній драбині визначається типом “престижних товарів”, які людина може купити. За такого підходу вертикальна мобільність розглядається як процес руху вгору по “щаблях” престижних товарів і послуг. Престижні товари та послуги більшою мірою, ніж належність до вищого класу, є дороговказом на такій стратифікаційній драбині. Хоча належність до вищого класу і передбачає це престижне споживання, все ж передусім такі його атрибути стають визначальними у соціальній стратифікації. Таким чином, потреба у виживанні призводить до практикування нових, вимушених соціальних дій, зорієнтованих не на накопичення чи заощадження фінансових ресурсів, а на негайне споживання товарів і послуг. Нові, споживацькі практики підсилюють суперечність між об'єктивними умовами належності до соціального класу і суб'єктивною думкою людей про своє місце у соціальній структурі. Відмінності між здатностями різних людей купувати та споживати товари пояснюють і виправдовують наявну відмінність у статусах. Продукується соціальна цінність успіху, який дає змогу людині відчутти себе значущою, споживаючи ті чи ті товари. Оскільки суперечність між очікуванням і реальністю загрожує самооцінці індивіда, для психологічного комфорту наявні правила гри в суспільстві наділяються нормативними

рисами. Отже, нові соціальні дії, ґрунтовані на домінуванні споживання, стають безальтернативними, а це ніщо інше, як набуття легітимності ринковою економікою. Образи та уявлення про соціальну стратифікацію, сформовані в перебігу засвоєння нових стилів життя, виконують функцію легітимації ринкового суспільства.

Отже, у ситуаціях суспільної нестабільності інституційний та структурний елементи системи регуляції соціальної поведінки перебувають у процесі перетворення, основним елементом регуляції соціальної поведінки, через який впливають економічні чинники, є соціально-психологічний елемент. Саме через соціально-психологічну суб'єктивацію впливу економічних чинників виникають такі соціальні феномени, як суб'єктивне зuboжіння; визначальна роль престижного споживання у соціальній стратифікації та соціальній мобільності; переважання матеріалістських цінностей; патерналістський характер локус контролю тощо. Ці феномени відповідно є одночасно і наслідками впливу економічних чинників на систему регуляції соціальної поведінки, і ключовими складовими формування нових інституційного, структурного та соціокультурного елементів цієї системи.

2.3. Можливості релігійної регуляції соціальної поведінки

Складність осмислення релігійної регуляції поведінки полягає в тому, що цей процес має досліджуватися водночас у кількох різних площинах. По-перше, слід узяти до уваги процес трансформації самого інституту релігії, який у домодерні часи був одним із найважливіших регулятивних інститутів, але поступово втрачав (і дотепер продовжує втрачати) цю роль. По-друге, маємо суттєву специфіку регулятивного впливу інституту на соціальну поведінку в радянські часи. По-третє, сама ситуація трансформацій українського суспільства сприяла підвищенню статусу інституту як такого і водно-

час актуалізувала потребу у зверненні до релігійних цінностей в умовах фактичної делегітимації ідеологічних регуляторів та стану аномії. Зупинимося коротко на усіх зазначених процесах.

У соціально-історичному контексті регулятивну роль цього інституту складно недооцінити, бо саме релігія брала участь у регуляції всіх основних сфер суспільного життя: політики, економіки, культури. Зокрема, релігійні організації освячували силою вищого авторитету існуючий політичний лад (згадаємо трансльовану християнськими церквами ідею, що “будь-яка влада є від Бога”, яка зменшувала протестні та реформістські настрої в суспільстві); економічна діяльність заборонялася або санкціонувалася на основі саме релігійних приписів (можна згадати заборону католицькою церквою та ісламом лихварського відсотка і ті факти стосовно впливу різних релігійних учень на здатність до активної економічної діяльності, які аналізував М. Вебер). Найпотужнішою регулятивна здатність релігій була в Стародавньому Світі та в Середньовіччі, коли практично всі члени суспільства належали до однієї релігії; сповідування цієї релігії було ідентичним належності до даного суспільства, а релігійні організації були тісно пов’язані з інститутами управління.

Відповідно гіпотеза, що релігія існує задля контролю за людською поведінкою, є однією з найстарших гіпотез у науковому вивченні релігії. Як соціальний регулятор релігію розглядали ще засновники соціології загалом та соціології релігії зокрема Е. Дюркгейм та М. Вебер. Наприклад, за Е. Дюркгеймом, однією з латентних функцій релігії є те, що такі її складові, як міфи та ритуали, забезпечували колективні почуття суспільної єдності [Дюркгейм, 2002], а М. Вебер звертався до релігії як до джерела системи цінностей, які визначають соціальну організацію [Вебер, 1994].

Проте, починаючи з Нового Часу і до сьогодні, спостерігався занепад суспільної ролі релігії; вона дедалі

більше відходила на другий план, порівняно зі світськими світоглядами, моральними та правовими нормами, впливами держав. І ті ж самі Е. Дюркгейм та М. Вебер, підкресливши регулятивний потенціал релігії, вважали, що цей потенціал наявний переважно в релігіях минулих часів. Щодо свого часу (початку ХХ ст.) вони були переконані, що релігія вже не є тією силою, яка підтримує західний економічний та політичний лад, а ті функції, які вона виконувала раніше, переберуть на себе інші інститути. Надалі однією з найпоширеніших теорій стосовно нинішнього стану та майбутнього релігії стала теорія секуляризації [Вілсон, 2004 : 271–325], згідно з якою релігія вже значною мірою втратила і втрачатиме надалі свою соціальну роль та вплив, перетворюючись виключно на справу особистого світогляду окремих людей. Тож і регулятивні можливості релігії мали б сходити нанівець.

Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття ми зіткнулися з низкою фактів, які ставлять цю теорію під сумнів. Зокрема, в нашій країні після тривалого періоду “державного атеїзму” відбулося відродження як організаційної, так і особистісної релігійності (принаймні зовнішньої, формальної). У результаті сьогодні в релігієзнавстві та соціології релігії немає одностайності щодо того, втрачає релігія в нинішніх індустріальних та постіндустріальних суспільствах (зокрема і в українському суспільстві), свою соціальну (а відповідно і регулятивну) роль, чи зберігає її (а якщо зберігає, то якою мірою). Тому є потреба в додатковому розгляді цього питання.

Одразу необхідно зауважити, що звернення до поставленої проблеми зумовлюється ще й тим, що в релігіях регулятивна складова, регулятивна функція, безперечно, закладена споконвічно (оскільки будь-яка релігія містить сукупність правил, яких треба дотримуватися, та організаційні структури, які тим чи іншим чином слідкують за їх дотриманням). Проте реалізація такого потенціалу залежить від зовнішніх стосовно релігії об-

ставин, а саме від усього комплексу соціальних та суспільних відносин, від її взаємодії з іншими елементами соціальної реальності. Здатність релігії (і релігійних організацій, і релігійних вчень) виконувати регулятивну функцію не лише на рівні окремих віруючих, а й на рівні великих груп, широких мас населення не є постійною величиною і залежить від міри поширеності та впливовості релігії в суспільстві, і від міри особистісної інтеріоризації релігійних вчень. Тому для з'ясування того, чи реалізується регулятивний потенціал релігій у сьогоденні, необхідно виділити ті регулятивні моменти релігій, які протягом існування людства проявлялися з більшою чи меншою силою, з більшою чи меншою ефективністю, і оцінити здатність цих факторів діяти в умовах сучасних суспільств. Тобто маємо виокремити ті складові релігії, які давали їй змогу в минулому бути соціальним регулятором, з'ясувати, внаслідок яких соціальних умов ці складові були здатні виступати регуляторами соціальної поведінки в існуючому суспільстві.

Якщо звернутись до наукової літератури, то, як відмічено в одному з підручників з релігієзнавства, регулятивна функція релігії *“полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, установок, стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється керування діяльністю і відносинами, свідомістю та поведінкою індивідів, груп, спільнот”* [Яблоков, 2004 : 300]. Отже, тут проглядається виділення двох основних складових релігії, які можуть здійснювати регуляцію соціальної поведінки: ціннісно-нормативну та організаційну (причому акцент явно робиться на непрямих засобах регуляції – ідеях, цінностях, думках, традиціях).

З таким підходом можна цілком погодитися. Дійсно, якщо розглядати релігію з точки зору її здатності до регулювання суспільних відносин загалом та соціальної поведінки окремих груп та людей зокрема, то здійснювати таку регуляцію вона може лише через ідеї/цінності (увесь комплекс цінностей, норм, правил, вимог, ідей,

які мають релігійне обґрунтування, тобто мають відсилку до надприродних феноменів), та через структурну складову релігій, через активність релігійних організацій (церков, сект, деномінацій та їх представників). Тож надалі спробуємо проаналізувати регулятивний потенціал релігії саме з цих двох сторін.

Одразу необхідно відмітити, що регуляція соціальної поведінки може бути прямою (коли регулювання здійснюється через “офіційні” накази, розпорядження, примус або його погрозу) і непрямую (коли соціальна поведінка регулюється через формування в процесах соціалізації та виховання внутрішніх переконань, уявлень про правильне і неправильне, припустиме і неприпустиме, внутрішньої впевненості в тому, що щось має бути зроблено певним чином). Тож і стосовно регуляції з боку релігії так само можна окремо розглядати пряму (зовнішню) і непрямую (внутрішню, латентну) регуляцію. Хоча зрозуміло, що ці два боки регуляції є тісно переплетеними, і розділяються нами лише в аналітичних цілях. Адже імперативні вимоги, що їх релігійні організації намагаються ставити до людей, у випадку глибокої їх інтеріоризації протягом тривалого часу цими людьми, перетворюються на засоби непрямой регуляції, а всілякі норми та цінності, прищеплені свідомості віруючих, підтримуються та посилюються засобами прямої регуляції (наприклад, загрозою покарання від вищих сил у цьому або потойбічному житті, або покарання від релігійної організації, від якої людина залежить).

Цінісно-нормативна складова релігії здійснює якраз непрямую (латентну) регуляцію поведінки окремих людей і соціальних груп, формуючи глибинні інтенції та заборони (табу), освячені вищим авторитетом священного, з якими віруючий співвідносить свою поведінку. А от релігійні організації пов’язані як із прямою регуляцією (коли вони мають безпосередню владу і каральний апарат, або ставлять імперативні вимоги перед тими, хто від них залежить, морально заохочуючи або караю-

чи за порушення цих вимог), так і з регуляцією непрямую (коли вони використовують свої ресурси для переконання широких мас у якихось ідеях, що визначають способи та форми соціального життя, та виступають засобом легітимації цих ідей).

Водночас потрібно відмітити, що регуляція, здійснювана релігією, не обов'язково безпосередньо пов'язана із власне релігійними вченнями. Адже релігія підтримує не лише ті цінності та норми, які є даним Богом (або іншими "вищими" істотами) вченням щодо улаштування всесвіту та щодо того, якими мають бути відносини між людьми, але й ті цінності, норми, правила та вимоги, які лише опосередковано є релігійними, а скоріше виступають як релігійна санкція для тих правил співжиття, які мають цілком світський характер. І це стосується як власне змісту цінностей та норм, так і діяльності релігійних організацій, які чималу частину свого часу та ресурсів спрямовують на таку діяльність, яка не є власне релігійною.

Також важливим моментом є те, що як пряма, так і непряма регуляція соціальної поведінки з боку релігії може стосуватися як осіб та груп, що належать до цієї релігії, поділяють її вчення та цінності, так і нерелігійних членів суспільства (створюючи певні морально-психологічні, або навіть юридичні умови для спрямування поведінки невіруючих у потрібному напрямі).

Отже, з одного боку, релігія здатна виступати регулятором поведінки через трансльовані нею цінності та норми, тобто здійснювати непряму (латентну) регуляцію. Що ж зумовлює здатність цих ціннісно-нормативних комплексів до соціальної регуляції?

По-перше, могутність ціннісно-нормативної регуляції з боку релігій у минулому зумовлювалась тим, що вони володіли монополією на ідеологію, на ідейно-світоглядні комплекси, на обґрунтування ціннісно-нормативного порядку; релігійні об'єднання та "професіонали" виступали єдиною ідеологічною силою суспільства, а релі-

гійні тексти та традиції – єдиним обґрунтуванням тих чи інших форм поведінки. Тут можна навести приклад з історії англійських колоній у Північній Америці XVIII століття. Коли перед колоністами постало питання втручання чи невтручання у внутрішній конфлікт у сусідній французькій колонії, то під час обговорення на асамблеї і прихильники втручання, і прихильники невтручання як аргументи наводили не аргументи, пов'язані із вигодами чи небезпеками, а переважно різноманітні цитати з Біблії. Відповідно, саме духовенство контролювало виробництво і підтримку колективних цінностей.

По-друге, за умов слабкості (або повної відсутності) національної ідентичності, релігія виступала однією з основ ідентичності індивідів і груп; вона давала відповідь на запитання “Хто я?”, “Хто ми?”. І це також підсилювало її регулятивну силу, оскільки відхід від своєї релігії перетворював людину на невідомо кого, маргіналізував її, вів до втрати ідентифікаційних орієнтирів.

По-третє, дуже велике значення мало те, що система освіти в багатьох давніх суспільствах була виключно в руках релігійних організацій. А через систему освіти відбувалася трансляція та закріплення релігійних цінностей.

Не менш, а може, навіть більш важливим регулятором соціальної поведінки протягом історії людства виступали релігійні організації (в різних своїх формах). Як і будь-які інші формальні організації, вони, по-перше, певним чином спрямовують поведінку тих людей, які перебувають під їх владою (або на кого вони мають вплив). Причому в минулому ця влада була безпосередньою, прямою. Релігії були тісно вплетені в структуру управління соціальними спільнотами. Представники духовенства належали не лише до духовно-ідеологічної, а й до політичної еліти. Так було в Стародавньому світі, де жрецтво активно впливало на політику, законодавство або самі представники цього жрецтва ставали політичними лідерами. Так було і в Середні віки в За-

хідній Європі та на теренах Росії та України, де католицька та православні церкви були одними з найбільших землевласників, а вищі церковні ієрархи були водночас великими феодалами, з прямою владою над населенням. Відповідно релігійні організації у своєму регулятивному впливі були всеосяжними, оскільки могли прямо регулювати та контролювати поведінку як своїх вірних, так і тих людей, які не належать до даної релігії або взагалі є атеїстами (так само як тепер громадянин однієї держави, перебуваючи на території іншої держави, підкоряється законам та регуляції останньої).

По-друге, релігійні організації виступали відправниками культових дій, які є доволі важливими для регуляції емоційної сфери людини. Адже релігійні ритуали стимулюють певні типи прояву емоцій, зокрема ті, що пов'язані з почуттями єдності та близькості людей між собою. Е. Дюркгейм відмічав, що соціальний наслідок ритуалу, релігійних церемоній полягає у “зближенні індивідів, у примноженні контактів між ними, що стають значно теплішими” [Дюркгейм, 2002 : 326]. А рівень таких контактів виступає важливою передумовою дієвості суспільної регуляції поведінки. Крім цього, релігійні ритуали, маючи циклічний, повторюваний характер, відбивають ритми соціального життя, закріплюють ці ритми.

По-третє, соціальні спільноти в минулому існували переважно як релігійні громади. Відповідно, ці релігійні громади виступали референтними групами, до думки яких ці члени мали прислухатися, якщо не бажали залишитися в ізоляції. І тут вирішальною обставиною було те, що ті чи інші релігійні організації (православна чи католицька церква) володіли, так би мовити, “монополією на релігію”. Самостійне сповідання вірування не дозволялось, єдиним легітимним тлумачем і релігійних істин, і релігійних обґрунтувань світського життя були релігійні “професіонали” та релігійні організації загалом. Тобто ідеальним вважався стан,

коли все населення однієї держави чи області належало б до однієї церкви. А за таких умов значно посилюються можливості регуляції поведінки через загрозу суто церковних покарань, наприклад, відлучення від церкви, що в умовах середньовіччя для простої людини означало соціальну ізоляцію.

Нарешті, релігійні організації були тими акторами, які підтримували існуючі релігійні (а водночас і загальносуспільні) цінності та норми або створювали нові (оновлюючі канони своїх учень).

Отже, можна підсумувати, що в принципі релігії здатні брати участь у регуляції соціальної поведінки через:

– різноманітні ціннісно-нормативні комплекси, регулятивні можливості яких залежать від міри їх поширення і сприйняття широкими масами населення та елітних груп (що, своєю чергою, зумовлюється мірою монопольного становища цих комплексів у культурно-ідеологічній сфері, мірою контролю релігії над системою освіти; місця релігійної ідентифікації в самоідентифікації окремих людей та груп);

– діяльність релігійних організацій (які здатні здійснювати регулюючу функцію через пряму світську владу, організацію та підтримку різноманітних ритуальних дій, формування і трансляцію цінностей та норм, що стосуються організації суспільного життя, функціонування релігійної громади в якості референтної групи).

Тепер, виділивши ті умови, в яких регулятивна роль релігії була найбільш суттєвою, спробуємо порівняти ці умови з тими, які існують у наш час. І тут ми, безперечно, дійдемо висновку, що порівняно із періодом принаймні до XVIII століття, як організаційні, так і ціннісно-нормативні можливості релігійної регуляції соціальної поведінки значно скоротилися.

Якщо поглянути на релігійні організації, то їх регулятивний потенціал у нашій країні (так само, як і в розвинутих країнах Західної Європи) значно послаблено: 1) унаслідок втрати прямої світської влади; 2) зникнення монополії релігійних організацій щодо визначення

світогляду своїх прихильників; 3) зникнення монополій якоїсь однієї релігійної організації на релігійну владу над певною територією. Сьогодні церкви та інші релігійні організації не мають безпосередніх владних повноважень (оскільки існує державний суверенітет як виключне право держави на здійснення влади на своїй території), і повинні діяти в межах діючого світського законодавства, що дуже скорочує їх можливості в здійсненні прямої регуляції поведінки населення, залишаючи їм лише моральні покарання та заохочення.

Регулятивний вплив релігії в сучасних капіталістичних економіках також є подоланим. Економіка функціонує майже виключно за своїми законами, законами прибутку, балансу попиту та пропозиції. Залишки релігійної регуляції залишилися хіба що в ісламському світі, де до цього часу зберігається релігійне засудження надання грошей у борг за відсотки, внаслідок чого в окремих ісламських країнах функціонує особлива банківська система, яку її прихильники вважають більш справедливою та соціально відповідальною альтернативою західній банківській системі.

Відбулося значне скорочення можливостей непрямої регуляції релігійними організаціями поведінки навіть своїх вірян у результаті зникнення монополії однієї церкви на релігійному полі, а також внаслідок зростання релігійного індивідуалізму. Зокрема, переважна більшість сучасних віруючих не готові обмежуватися, так би мовити, “канонічними” викладеннями релігійних істин, а самі обирають, які з цих істин приймати, а які – ні, та, навіть вважаючи цілком прийнятними, запозичувати різні елементи з інших релігійних вчень, якщо оцінюють їх як правильні.

Все це значно скорочує репресивні можливості релігійних організацій (тобто таку важливу умову регуляції, як контроль), оскільки, будучи невдоволеним однією з таких організацій або будучи вигнаним з цієї організації, віруючий може звернутися до іншої організації (ска-

жімо, вірний Української православної церкви Московського патріархату може перейти до Української православної церкви Київського патріархату або Української автокефальної православної церкви), або взагалі стати одним з “просто віруючих”, без належності до певної церкви, певного приходу.

Водночас певні можливості як прямої, так і непрямой регуляції у релігійних організацій все ж залишаються. Зокрема, останні залишаються інституційними гравцями на політичному полі, здатними впливати на політичну сферу нашого суспільства. Релігійні організації можуть: 1) делегувати своїх представників до виборчих органів влади (періодично відбуваються сплески такої активності, останній з яких мав місце під час виборів до місцевих органів влади 2010 р.); 2) використовувати свій авторитет для тиску на найвищих посадовців (Президента, Прем'єр-міністра, міністрів); 3) намагатися впливати на волевиявлення населення на виборах різного рівня шляхом прямої чи непрямой підтримки певних політиків; 4) підтримувати або опонувати прийняттю законів та інших нормативно-правових актів.

Певне регулятивне значення може мати позиція авторитетних церков щодо нагальних суспільних проблем. Церква загалом та її окремі представники зокрема можуть висловлювати своє ставлення до проблем малозабезпечених, безробіття, давати оцінки тим чи тим діям влади, висловлювати свою позицію щодо реалізації соціальної справедливості. І такі оцінки та висловлювання можуть впливати на позицію певної частини населення.

Звичайно, залишились згадувані вище можливості емоційної регуляції через культово-ритуальні дії, проте і тут можна очікувати їх зменшення. Крім цього, залишається здатність релігійних організацій та трансльованих ними ціннісно-нормативних комплексів підтримувати та посилювати дію прийнятих у суспільстві соціальних норм.

Щодо можливостей регуляції з боку ціннісно-нормативних комплексів релігій, то, можна сказати, що вони

залежать від міри сприйняття широкими масами тих цінностей, що їх транслюють релігійні організації або окремі релігійні особи. Тобто залежать від того, яке місце у світогляді людей посідають релігійні вчення, догмати. У сьогоденні ж релігійний світогляд перестав бути домінуючим. Переважна більшість навіть віруючих осіб у формуванні уявлень про фізичний світ і фізичні закони більше звертається до досягнень науки. І такий ухил суспільної свідомості не можуть ігнорувати навіть релігії. Вступаючи в суперечку з атеїстами, віруючі шукають *раціональні* аргументи і звертаються до досягнень тієї ж таки науки, лише пропонуючи інше тлумачення отриманих наукою даних. Для переконання невіруючих у правдивості біблійних сюжетів посиляються на дані археологічних розкопок та нові відкриття фізиків і хіміків. Якщо раніше за розрадою і порадою в складних життєвих ситуаціях люди йшли до священників, то тепер йдуть до психологів.

Так само релігія значною мірою втратила свій соціально-ідентифікаційний потенціал. Переважаючою ідентифікацією є ідентифікація національно-державна, тоді як релігія сприймається більше як особиста справа.

Регуляція соціальної поведінки через систему освіти для релігій також на сьогодні значною мірою нівельований. Освітні програми переважно базуються на принципі нейтральності щодо релігії, освіта є майже цілком світська (хоча нині релігійні організації й намагаються змінити такий стан, добиваючись запровадження уроків духовності та історії релігії).

Водночас є дані досліджень психологів, які свідчать, що навіть у нашому секулярному світі релігія може бути елементом внутрішньої саморегуляції. Наприклад, американські дослідники М. МакКалоу та Б. Віллобі доводять, що релігія і сьогодні здійснює непрямий контроль поведінки, полегшуючи самоконтроль та саморегуляцію [McCullough, Brian, 2009]. Для визначення цього аспекту регуляції може бути застосований концепт ре-

лігійності. Саме релігійність на рівні окремої людини має розглядатися як чинник регуляції поведінки. Проте існує певна неоднозначність з самим розумінням релігійності, яке береться за основу дослідниками. Поняття релігійності, будучи широко вживаним у соціологічних дослідженнях, не є усталеним. Діапазон його можливих смислових наповнень лежить між уявленням про релігійність як про глибоко психічно вкорінене переживання світу як створеного Богом та сповненого постійної Божої присутності, до поверхових форм релігійності, що має лише обрядовий характер. У першому випадку можна справді очікувати суттєвого впливу релігійності на всі форми соціальної поведінки, на різні форми соціальних практик. У другому випадку релігійність може своїм впливом зачепити лише певні релігійні практики – від регулярного відвідування храмів і навіть додержання постів до лише виконання найбільш поширених обрядів на великі релігійні свята, – але при цьому мало торкнутися власне соціальної поведінки. Безумовним є те, що про релігійність треба говорити не лише як про певний стан свідомості, а як про поєднання свідомості та поведінкових проявів. Саме поведінкові прояви можна вважати тією ознакою, що вказує на міру релігійності людини.

Вочевидь можна побачити особливості в мірі регуляції поведінки віруючих залежно від того, чи є вони членами давніх, “традиційних” церков, чи належать до нових релігійних об’єднань. В останніх контрольню-регулятивний вплив релігійних організацій є значно потужнішим, ніж у традиційних церквах (настільки потужним, що нові релігійні організації часто стикаються у звинуваченнях у тоталітаризмі та “зомбуванні”).

Таким чином, можна зробити висновок, що можливості релігії в регуляції соціальної поведінки на сьогодні, порівняно з доіндустріальним періодом, значно скоротилися. І пов’язано це, зокрема, із загальним зменшенням обсягів такої регуляції. Вже немає дрібної рег-

ламентативній повсякденній поведінки; тріумфуючий індивідуалізм примусив суспільство рахуватися з прагненнями окремих людей, менше звертатися до їх особистого життя (не регламентується, що можна їсти та пити, з ким дружити та створювати родини, вірити в існуючі релігійні вчення, чи бути атеїстом). Водночас відбувся перерозподіл регулятивної функції між релігією та іншими соціальними інститутами. Регулятивні складові релігії перебрали на себе інші інститути, головним чином, інститути держави, права та освіти. Якщо раніше релігія була в регуляції домінуючою, а держава, право, родина та освіта – підлеглими, то тепер ситуація змінилася протилежно.

Але в окремих сферах релігійна регуляція ще залишається дієвою. Регулятивна сила буде притаманною релігії до тих пір, доки існуватимуть люди, які поділяють їхнє віровчення. Релігія завжди матиме певну внутрішню (непряму) регулятивну силу, оскільки в її вченні завжди будуть присутні вказівки, що можна і чого не можна робити. Причому, на відміну від подібних імперативів, що мають світський характер, релігійні імперативи обґрунтовуються волею вищих сил (нескорення яким веде до суворого покарання). А це означає, що цілком можливо є ситуація повернення релігією своєї масштабної регулятивної ролі.

РОЗДІЛ 3. СОЦІОСТРУКТУРНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Статусно-рольові регулятори в умовах нестабільності

Сучасний етап розбудови українського суспільства вимагає теоретичного осмислення закономірностей, чинників та механізмів, які визначають функціонування соціальної регуляції в умовах різновекторних тенденцій, що спричиняють ситуацію нестабільності. Розглядаючи напрями такого пошуку, слід узяти до уваги лабільність, ситуативну динамічність функціонування конфігурацій міжгрупових і міжособистісних взаємодій, що є характерною для сучасного світу, надто – для суспільств у стадії трансформації. Вивчення тенденцій рольової самоідентифікації суб'єктів, їхнього позиціонування в системі суспільних відносин має бути орієнтоване на з'ясування сутності актуалізованих традиційних та знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, тенденцій індивідуалізації/інтеграції, регулятивної ефективності групових приписів, норм, санкцій, адекватності експектацій тощо. На рівні індивідуального суб'єкта це вимагає дослідження способів і засобів активності, спрямованої на покращення власної соціальної позиції суб'єктів, визначення легітимності засобів, за допомогою яких суб'єкт прагне опанувати вищі рівні соціального статусу, та потрібних для цього форм капіталу (культурного, особистісного, соціального, економічного) або їх комбінацій.

Перехідний період – це час переважання над усталеними раціональними конструктами ірраціональних, стихійних тенденцій. Це проміжок життя суспільства, в якому домінують нестійкі, мінливі форми і способи

життєдіяльності людини. У цей час суспільство тимчасово живе поза системою нормального функціонування, бо складно визначити норми, за якими живуть соціальні групи і кожна людина зокрема. Кожний актор наданий самому собі, “занурений” у середовище зі зруйнованою економічною, соціальною та ідеологічною системою. Нестабільне суспільство характеризується несподіваними, різкими, швидкими і непередбачуваними змінами соціального середовища. І відбувається це на тлі зменшення індивідуального життєвого ресурсу і руйнування традиційної системи соціально-нормативної регуляції поведінки. Водночас слабшає довіра до суспільних інститутів і (хоча й меншою мірою) між людьми, тобто відбувається звуження соціального простору узгодженої взаємодії. Люди змушені готувати себе до непередбачуваного, до найбільшої кількості можливих варіантів на тлі переважно песимістичних очікувань, особливо щодо колективного майбутнього. За цих умов логіка раціонального вироблення рішень перестає діяти ефективно.

Які ж особливості сприйняття окремим індивідом нестабільного суспільства здатні найістотнішим чином вплинути на регуляцію соціальної поведінки? Найбільш характерні з них такі:

- злам соціальних норм і стереотипів і зміна системи цінностей, невизначеність ситуації, що унеможливорює найближчий прогноз власної долі, кар’єри, перспектив;
- почуття тривоги, розгубленості, неготовності жити і працювати в нових умовах;
- переконаність у тому, що будь-який контроль у суспільстві відсутній;
- сприймання механізмів соціальної регуляції як неефективних;
- відсутність упевненості в тому, що від пересічної людини щось залежить;
- почуття негативізму, незадоволеності;

- стан когнітивного дисонансу у зв'язку з невідповідністю уявлень і очікувань, що вже склалися, реальним змінам соціальної дійсності;
- відсутність критеріїв оцінок нових способів соціальних дій і вчинків.

Ці та інші особливості сприйняття людьми нестабільного соціального світу мають дуже серйозні наслідки, передусім у зв'язку з тим, що індивід не відчуває себе суб'єктом дій і вчинків у суспільстві, він не може, а іноді й не хоче або відмовляється бачити й розуміти соціальні проблеми. Руйнування стереотипів у масовій свідомості відбувається не просто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата сенсу життя. Нові стереотипи, які зароджуються, приживаються важко, суперечливо сприймаються, а часто і заперечуються. Соціальні ролі постають чи не останнім bastionом на шляху до тотального безладу. Однак і вони зазнають серйозного впливу і поступово змінюються; при цьому об'єктивна основа ролі та суб'єктивний стиль виконання ролей змінюються за власними алгоритмами.

Стратегічна невизначеність щодо поведінки інших індивідів впливає на раціональність соціальної поведінки абсолютно новим чином. Неможливість знайти загальні норми та оцінки навколишнього світу, різних його об'єктів, відсутність спільних правил оцінки спричиняє невизначеність щодо поведінки інших. Цій невизначеності немає місця у ситуації загальної рівноваги в умовах стабільного суспільства. Узгоджені підстави соціальних норм і оцінок у періоди нестабільності ослаблені, трансформовані, і увага індивідів переміщується від норм і правил до намірів інших індивідів. Унаслідок посилення регулюючої ролі очікувань у поведінкових моделях кількість можливих рівноваг збільшується. Рівновага очікувань може навіть лежати в основі особливого типу взаємодій, що спираються на конвергенцію очікувань (очікування, що самореалізуються) у рамках соціальної спільності.

За відсутності об'єктивних критеріїв оцінки навколишнього світу індивід повинен включити в своє судження ситуацію про наміри інших індивідів. Відповідний поворот у дослідницьких програмах соціології зумовлений тим, що аналіз суджень, які виносять індивіди про ситуацію і дії інших, займає центральне місце в соціальній діагностиці. А це, своєю чергою, вимагає створення абсолютно нового апарату моделювання в соціології, що дає змогу формалізувати дії індивідів-інтерпретаторів.

Актуальність вивчення соціальної регуляції в єдності дій і проявів раціонального та ірраціонального посилюється складнощами трансформаційних процесів в українському суспільстві, пов'язаними з переходом від адміністративного до ринкового і правового регулювання, де індивідуальні та групові інтереси і потреби набувають провідного характеру і виходять на перший план. Зростання свободи підприємницької та іншої діяльності зумовлює зростання значення внутрішніх стимулів і мотивів життєдіяльності, а роль зовнішніх чинників регулювання та організації знижується. Це, своєю чергою, приводить до того, що соціальна регуляція на рівні самоорганізації та саморегуляції окремого індивіда і групи посідає вирішальні позиції в загальній структурі регулятивних процесів. У даний час намітилася тенденція розосередження багатьох функцій центральних елементів системи соціальної регуляції і передачі їх "локальним" елементам, посилення самоорганізаційних і саморегулятивних чинників діяльності індивідів і соціальних груп. Все це підвищує інтенсивність флуктуацій раціонального та ірраціонального в соціальній регуляції, спонукаючи до вивчення цих процесів і побудови моделі, що включає як організацію і регуляцію суб'єктно-об'єктної взаємодії, так і самоорганізацію і саморегуляцію суб'єктно-суб'єктних відносин.

Утім, ряд закономірностей для побудови такої моделі можна відмітити вже зараз.

– Трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, зумовлена зрушеннями,

що заторкнули усі сфери українського суспільства, призвели до руйнації значної частини відносно усталених, тривалих у часі соціально-статусних ніш, модернізації індивідуальних рольових наборів.

– Для сучасного рівня суспільної взаємодії характерною є соціально-психологічна багатовимірність групової належності, яка ускладнює процес рольової самоідентифікації суб'єкта і зумовлює специфіку набуття соціального капіталу. Розпад звичних форм колективної взаємодії, атомізація, спричинена запровадженням неоліберальних реформ, ініціювали феномен мультиплікації міжособистісних та міжгрупових взаємодій, одночасного позиціонування суб'єкта у різних соціальних просторах (культурних, соціально-професійних, територіальних, етнічних тощо), у результаті чого виникають чудернацькі, еkleктичні з погляду ціннісних пріоритетів поєднання форм рольової поведінки (“бандити в мундирах”, мільйонери-комуністи і т.д.) .

– Ослаблення регулюючого впливу норм і традицій, характерне для періоду суспільної нестабільності, призводить, своєю чергою, до несталості, калейдоскопічності структури індивідуальних рольових наборів; однак за всього їх розмаїття (а часто – функціональної та структурної суперечливості) помітними є дві тенденції:

а) зростання пріоритетності статусно-рольових параметрів, пов'язаних із рівнем споживання та майнового стану і зниження значущості місця в суспільному розподілі праці;

б) надання преференцій соціальним ролям, що визначені становищем суб'єкта у соціальному мікросередовищі порівняно з ролями, що є наслідком мікросоціальних відносин.

Механізм регулювання реалізується у конкретних практиках учасників регульованих відносин. Він охоплює широкий сегмент перебігу соціальних процесів, починаючи з соціального конструювання норм, того, як на їх підґрунті створюються і структуруються (за

Е. Гіденсом) соціальні відносини, як, зрештою, ті й другі втілюються у конкретні вчинки людей. Саме поєднання цих трьох елементів даного механізму: норм, відносин, актів реалізації (поведінки) забезпечує необхідне поєднання у процесі його функціонування всеосяжності й конкретності, стабілізуючого й уніфікуючого впливу з гнучкістю і різноманіттям засобів впливу. Норми при цьому не є динамічною характеристикою, вони є результатом і водночас запорукою усталеності соціального порядку; відносини містять як статичну, так і динамічну складову; а найбільш динамічними і варіативними (принаймні потенційно) є поведінкові акти.

В узагальненому вигляді основний принцип дії механізму соціального регулювання зводиться до втілення соціальних приписів у реальну поведінку суб'єктів, і саме така регламентована і погоджена з суспільними вимогами поведінка дістала назву рольової. Саме соціальна роль як динамічна характеристика соціальної позиції особистості, модель поведінки, що узгоджена з адекватними даному статусові правами, обов'язками й відповідальністю є тією ланкою, завдяки якій регулююча функція норм, приписів, експектацій набуває вираження у поведінці. Кожна особистість виступає у численних соціальних ролях, тож роль є сегментом, часткою цілісної її поведінки, штучно виокремленою за допомогою аналітичного методу з живої тканини життя. Фактично усі форми соціальної поведінки є рольовими, бо виникають і відбуваються в процесі соціальної взаємодії (байдуже – реальної чи уявної), а її суб'єкт так чи інакше самоідентифікується при цьому з тим чи іншим статусом.

Таким чином, проблему регуляції поведінки особистості можна конкретизувати як проблему співвідношення цінностей суспільства (або певної соціальної групи) і ціннісних орієнтації індивідів, рольових приписів та ставлення до них (прийняття або неприйняття ролі), нормативних вимог ситуації і трактування норми. Особистість постійно стикається з необхідністю узгоджува-

ти цінності, норми і рольові приписи, засвоєні в одній сфері діяльності, з вимогами, які діють в іншій сфері, або шукати відповідні компроміси.

Однак слід урахувувати й активну роль самої особистості в системі соціальних відносин і, отже, відносно незалежність особистісних цінностей і норм, а також їхній вплив на соціальну ціннісно-нормативну систему. Тобто йдеться про взаємодію індивідуальних і соціальних регуляторів поведінки особистості.

Методи і форми соціальної регуляції базуються на прагненнях індивіда:

- задовольнити потребу в засобах життєзабезпечення себе і найближчого соціального оточення (насамперед членів своєї сім'ї);

- втілити засвоєні цінності, стандарти та зразки функціональної поведінки, які спонукають індивіда вибрати і здійснювати прийнятні для нього особисто і суспільно визнані форми соціального самоствердження;

- поєднати свою активність з легітимними інституційно закріпленими засобами та установами.

Дана мотивація втілюється у результатах соціальної регуляції, які можна умовно звести до чотирьох основних типів: 1) зміна установок суб'єктів взаємодії; 2) формування нових ціннісних орієнтацій і нових життєвих цінностей, 3) зміна поведінки; 4) зміни в рівні взаєморозуміння і взаємодії партнерів, зумовлені мірою узгодженості їхніх уявлень про те, яким має бути соціальний устрій суспільства. Важливо відмітити, що виконання ролі – це найважливіший з механізмів формування таких регулятивних структур особистості, як настанови. Люди змінюють свої настанови не лише під впливом різних форм взаємодії з оточуючими, а й як наслідок власних функціонально-рольових дій.

Індивід, наділений певним статусом, неминуче стає суб'єктом і об'єктом соціальної регуляції через:

- включення та розподіл індивідів у системі соціальної організації, у тому числі виробничої;

– контроль за соціальною поведінкою відповідно до запропонованих статусно-рольових та стратифікаційних характеристик;

– узгодження та координацію інтересів соціальних суб'єктів з цілями і завданнями конкретної організації.

Багато видів соціальної регуляції здійснюються безпосередньо в рамках соціальних інститутів, які відповідають за координацію поведінки індивідів, стійкість, узгодженість і згуртованість їхніх дій. Соціальні інститути як специфічні, відносно самостійні механізми соціальної регуляції, здійснюють контроль за поведінкою індивідів за допомогою застосування спеціальних заходів і способів навіювання, переконання і виховання, різноманітних форм примусу і тиску, різних способів вираження визнання і схвалення. Завдяки інститутам форми поведінки приводяться у відповідність із зразками, нормами і стандартами.

Спільним для усіх соціальних інститутів є надання взаємодіючим у їхніх межах суб'єктам певних взаємоузгоджених соціально-рольових статусів (не буває керівника без підлеглих, генерала – без війська, експлуататора – без експлуатованих). Тож інституційна криза, що триває в українському соціумі, не могла не відбитися на його соціально-рольовій структурі.

Проблема вивчення рольової реальності актуалізована тими соціальними змінами, які відбуваються в пострадянських суспільствах, зокрема і в Україні, в останні два десятиліття. Викликані цими змінами трансформації несуть у собі як конструктивні, так і деструктивні можливості для розвитку суспільства загалом та його структурних складових зокрема. Регуляція соціальної поведінки в ситуації соціальної нестабільності вимагає врахування фактора людської активності і його репрезентацій у соціальних формоутвореннях. Ідеї рольової теорії, зорієнтовані на діяльнісну парадигму свідомості і способу життя, дають змогу істотно переосмислити поняття соціальної регуляції, розглянути його як про-

ективну міру і норму соціальної творчості. Концепт рольової регуляції дає підставу для новаційної інтерпретації певних соціально-історичних явищ, пов'язаних з життєвим світом людини, нації, спільності.

Дискурс рольової реальності, заснований на використанні теорії соціальних ролей, традиційний для ряду гуманітарних наук, набув останнім часом якісно нового характеру, що сприяло виходу рольової теорії на трансдисциплінарний рівень. Перегляд потенціалу рольової теорії викликаний низкою причин, основна з яких – поява більш складного типу соціальності, ніж той, на підґрунті якого виникла і розвивалася ця теорія. Ускладнення соціальної організації життя сучасної людини парадоксальним чином відбувається на тлі певної її десоціалізації, втрати інтересу до соціального життя. Цю тенденцію, характерну для нестабільного суспільства, відзначає Н. Корабльова [*Корабльова, 2000*].

Соціальна роль має бути розглянута щонайменше в ракурсі двох її основних підструктур – об'єктивної основи ролі й суб'єктивного стилю її виконання. Перша визначається статусною природою соціальної ролі, відображаючи зумовлений локалізацією даної ролі в системі суспільних відносин певний її каркас, яким у загальному сенсі визначаються характерні для даного конкретно-історичного хронотопа соціальний зміст й типові форми рольової поведінки. Своєю чергою, об'єктивна основа ролі має два істотних виміри – функціональний і каузальний. Основними характеристиками ролі як соціальної і групової функції є пов'язані з її виконанням права і обов'язки, тобто той перелік дій, які мусить і може робити кожен, хто позиціонується відповідним чином у системі суспільної та міжособистісної взаємодії. Три з п'яти парсонівських характеристик ролі – масштаб, спосіб набуття і ступінь формалізації – відображають саме функціональні її особливості. Каузальний компонент ролі вказує на її призначення, кінцеву причину, те, заради чого мають відбуватися

усі дії суб'єкта даної ролі. При цьому кінцева мета складних тривалих видів рольової поведінки (наприклад, багаторічне перебування на тій самій посаді) може бути опосередкована сукупністю проміжних цілей, котрі щодо неї виступають як завдання. Разом узяті, цілі й завдання утворюють рольовий сюжет. Перекладений на мову конкретних дій рольовий сюжет перетворюється на рольовий сценарій, у якому зазначено, що саме, як саме, в якій послідовності й навіть взагалі має чинити те чи інше особа, перебуваючи в даному статусі. Із рівнем статусу як показника суспільної цінності його носія, як правило, тісно корелює рівень відповідальності актора, задіяного у виконанні даної ролі. До речі, через статус рольовим діям приписується й певний "індекс значущості" – сказане і зроблене оцінюється оточуючими залежно від того, *хто саме* сказав це чи вчинив.

Суб'єктивний стиль виконання соціальної ролі визначає те, як людина сприймає, засвоює і втілює у практиках задану багаторівневою системою суспільних, групових та міжособистісних відносин рольову функцію. Стиль виконання ролі формується у процесі "обживання" індивідом набутої ролі, його адаптації до рольових норм, приписів та експектацій і має чимало складових, які за генезою можна досить умовно поділити на раціональні, ціннісно-цільові, емоційні та інструментальні.

Усвідомлення подвійної природи ролі є передумовою виявлення особливостей регулятивного впливу рольової поведінки за умов суспільної нестабільності. Соціальна структура особистості в об'єктивному сенсі являє собою систему статусів і ролей. Соціальна структура особистості в суб'єктивному розумінні є система диспозицій і рольових очікувань. Соціальна роль виступає моделлю соціально-статусної поведінки особистості. Особистість у статусно-рольовій концепції постає як структурована сукупність соціальних ролей, причому соціальна роль – своєрідний механізм взаємодії особистості і суспільства. За допомогою усталених соціальних

ролей суспільство ніби “набирає персонал”. Це не виключає певної автономії, пов’язаної з можливістю вибору. Функція вибору – основа формування особистості, і саме вибір є реалізацією суб’єктивності людини. Рольовий репертуар конструюється відповідно до смислотевих цінностей особистості та соціально детермінованої моделі суб’єктивно сприйнятих ризиків життя.

Гармонійне узгодження зовнішніх і внутрішніх регуляторів рольової поведінки, соціальних та особистих уявлень про рольові очікування ґрунтується на виконанні трьох обов’язкових умов. Перша з них – засвоєння індивідом разом з роллю належної до неї цільової структури, яка шляхом інтерналізації конкретизується у вигляді прийнятних для даного суспільства особливих орієнтирів. Але схильність до певного типу спрямованості рольового цілепокладання повинна повсякчас підтримуватись мотиваційною заінтересованістю індивіда, цією “енергетичною настановою”, що надає емоційно-вольове “живлення” і підтримує в робочому стані його виконавські здібності. Для того ж, щоб така позитивна стосовно даної ролі мотивація виникла і постійно функціонувала, суспільство повинно встановити “режим найбільшого сприяння” для тих проявів рольової активності особи, що відповідають заданому сценарію. Це друга умова. І, нарешті (третя умова), оскільки будь-який індивід є учасником великої кількості груп, різнопланово діє в різноманітних колективах, то у суб’єкта повинна формуватися й підкреслюватися мотивація лояльного ставлення до колективних норм, інтересів та потреб.

Рольова поведінка людини залежить від трьох чинників: 1) від панівного в суспільстві погляду на те, в чому має полягати поведінка особистості, що має даний суспільний статус (нормативним регулюванням встановлюються межі ролі); 2) від очікування конкретних рольових партнерів, на думку яких орієнтується суб’єкт (ця обставина підкреслюється Т. Парсонсом, який визначав соціальну роль як функцію, нормативно схвале-

ний спосіб поведінки, та інших дослідників); 3) від внутрішнього ставлення індивіда до свого статусу, до очікувань рольових партнерів і від його власного уявлення про те, якою повинна бути дана роль. Соціальна роль дозволяє зрозуміти зв'язок соціальних явищ з психологічними особливостями особистості. Таким чином, соціальна роль – це нормативно схвалений спосіб поведінки, межі якого визначаються, в підсумку, статусом, а варіанти – очікуваннями рольових партнерів, а також ставленням особистості до свого статусу, її уявленнями про суспільні очікування і власними уявленнями про відповідну роль.

Та сучасність змушує внести корективи до цих класичних інтерпретацій механізмів регуляції рольової поведінки. У даний час намітилася тенденція розосередження багатьох функцій центральних елементів системи соціальної регуляції і передачі їх “локальним” елементам, посилення самоорганізаційних і саморегулятивних чинників діяльності індивідів і соціальних груп. Усе це підвищує інтенсивність флуктуацій раціонального та ірраціонального в соціальній регуляції, спонукаючи до вивчення цих процесів і побудови моделі, що включає як організацію і регуляцію суб'єкт-об'єктної взаємодії, так і самоорганізацію і саморегуляцію суб'єкт-суб'єктних відносин. У цьому відношенні одиницею аналізу перебігу трансформації механізму соціальної регуляції здатна виступити категорія соціальної ролі, але використана по-новому, як відображення практик соціального конструювання модернізованої системи нормативного регулювання. Предметом дослідження тут мають стати особливості конструювання та трансформації рольового набору особистості в ситуаціях соціальної нестабільності. Зокрема, елемент мінливості, що привноситься у соціальну роль за рахунок суб'єктивного стилю її виконання, пропонується розглядати як трирівневу залежність: 1) життєві цінності індивіда формують модель суб'єктивного сприйняття ризиків у тій

чи іншій соціальній ситуації; 2) модель суб'єктивно сприйнятих ризиків детермінує вибір певних соціальних ролей, 3) обрані соціальні ролі визначають особливості конструювання рольового набору (репертуару).

Сучасна регуляція забезпечує передбачуваність поведінки індивіда з індивідуально-принципових питань, надає можливість вибору в нюансах. Водночас зростає варіативність соціально-рольових практик, що не є настільки ж однозначно передбачуваними, як це було за часів казарменого соціалізму. Образно кажучи, колишній моноліт формальної однотайності, що видавався за взірець соціальної злагоди, розлетівся на друзки численних розмаїтих соціальних практик, що, збільшуючи ступінь свободи вибору форм поведінки, водночас ускладнює процес її регуляції. За цих умов чітко вимальовується подвійність регулятивної функції соціальних ролей за ситуації суспільної нестабільності. З одного боку, звичні ролі виявляються “останнім придулом” звичних уявлень, стереотипів, норм поведінки, бо радикальні трансформації соціуму меншою мірою зачепили коло ближнього спілкування особистості – сім'ю, родичів, друзів, сусідів тощо. Тут значно меншою мірою змінилися (якщо змінилися взагалі) очікування та відповідні їм приписи, що водночас втілюють ряд традиційних норм побудови міжособистісних взаємин. Можна сказати, що соціальне регулювання спустилося на рівень побутових традицій і звичок і за рахунок збереження і підтримки цієї частини рольового набору надало суспільству стабілізуючого впливу всупереч і напруженню аномійним процесам. Навряд чи буде великим перебільшенням стверджувати, що саме завдяки усталеності значної частини рольових форм поведінки суспільство не поринуло у прірву загального хаосу.

З другого боку, за умов ситуації озвичаєної нестабільності більш виразно окреслюється інноваційна функція рольової регуляції поведінки, яка зазвичай залишається латентною в періоди усталеного способу життя суспіль-

ства. Ця функція реалізується за рахунок двох основних механізмів. По-перше, завдяки оновленню рольового набору актора, набуття нових ролей і відмови від ряду попередніх. Такі зміни мають місце й у періоди стабільності, але якщо у цей час є переважним чином “плановими”, природно зумовленими переходами від одного відтинку життєвого шляху до іншого (показовою є соціально-вікова динаміка рольових статусів: учень – студент працівник – пенсіонер), то на крутозламі історії нові ролі особистість може як набувати, так і втрачати з калейдоскопічною швидкістю. Річ навіть не в тому, що “усі рвуться в Наполеони”, а в тому що архітектонічні зсуви соціальних структур руйнують колишні “табелі рангів”, якими, власне, є соціально-рольові статуси, змушуючи бодай якимось чином самовизначитися у круговерті подій. Водночас швидкість набуття нових ролей не означає, що так само швидко вони опановуються; до того ж чимала частка їх не встигає не те, щоб сакралізуватися, а навіть легітимуватися в суспільній свідомості (прикладом може слугувати сумнозвісний “ТКЧП”). Але навіть за наявності певних неминучих видатків механізм оновлення рольового набору усе ж таки інтенсивно працює за часів суспільних перетворень, виступаючи важливим засобом соціальної регуляції.

По-друге, інноваційна функція рольової регуляції ґрунтується на вже згадуваних властивостях варіативності та гнучкості рольового набору. З їхньою допомогою актор здатний пристосуватися до змінених умов, коли виконання відповідної ролі у попередньому форматі ускладнене або взагалі неможливе. Компенсаторний потенціал цих елементів об’єктивної основи ролі чималий, але усе ж таки обмежений, бо попри що спрямований на збереження попередньої ролі, хоч би й у трансформованому вигляді. Він більш придатний до поступового реформування як окремої ролі, так і рольового набору в цілому. Обидва механізми взаємодіють, доповнюючи один одного, але частка першого з них у

процесі соціально-рольової регуляції в епоху суспільної нестабільності видається помітно вищою, бо саме завдяки йому процес соціального конструювання *оформлюється* у вигляді нових ролей, закріплюючись у поведінкових практиках.

Отже, статусно-рольова структура суспільства створює регулюючий вплив у нестабільному суспільстві не тільки шляхом консервативно-стабілізуючого спротиву перетворенням, що відбуваються, а й за рахунок фіксації у новоутворених ролях елементів цих перетворень. Цьому процесу сприяє цілий ряд чинників, що діють у різних сферах суспільної організації. Найпомітніший вплив як на оновлення рольових наборів індивідуальних акторів, так і на збереження їхньої стабільності мають *соціоструктурні* чинники. По-перше, це пов'язано зі зникненням ряду інститутів і організацій, які продукували відповідні зразки рольової поведінки (наприклад, ВЛКСМ як масової організації молоді). По-друге, з утворенням нових для нашого суспільства інститутів (підприємництва, приватної власності на засоби виробництва, багатопартійної політичної системи та ін.), унаслідок чого набули поширення такі ролі, як “бізнесмен”, “власник підприємства”, “рекетир” тощо. По-третє, за номінального збереження деяких інститутів відмирання деяких ролей (наприклад, зникнення у судовій гілці влади народних засідателів). По-четверте, знову ж таки за номінального збереження деяких інститутів поява нових ролей (перехід армії на контрактні засади або спроби запровадження останнім часом у тій же таки судовій системі суду присяжних). По-п'яте, часом ролі зберігаються у незмінному вигляді за формальної зміни соціального інституту (перетворення частини Радянської Армії на українську). По-шосте, “подвоєння” цілого ряду суспільних інститутів, яке має місце за гіпотезою Є. Головахи, коли офіційний статус може не збігатися з неофіційним, здатне породжувати й відповідне подвоєння ролей (не випадково набув поширення вислів “оборотні

у погонах”). Цей перелік можна було б продовжувати, але й наведеного гадаємо, досить, щоб стверджувати, що соціоструктурні перетворення значною мірою зумовлюють специфіку регулятивної дії статусно-рольової системи на поведінку за умов суспільної нестабільності.

Не менш значущим є вплив *соціокультурних* чинників. Насамперед слід вказати на переструктурування рольових наборів під впливом змін у системі ціннісних орієнтацій, пріоритетів, ідеалів. Помітне зміщення убік прагматизму, матеріального споживання на тлі морального занепаду та знеціненні духовності зумовлює залежність соціального статусу від успішності у справі збагачення і накопичення. Відповідно зросла престижність ролей, пов'язаних з доступом до розпорядження значними ресурсами – на перших місцях у рейтингу професій – депутати, банкіри, бізнесмени. Не менш важливими є зрушення у нормативній сфері. Окрім того, що всі види норм послабили (а деякі – взагалі втратили) свій регулюючий вплив, і явище аномії не подолане й досі, відбулася якісна зміна правових, моральних, естетичних, навіть мовних норм. Як наслідок, цілий ряд ролей, насамперед пов'язаних із духовним виробництвом, зазнали стагнації і примітивізації. Не дивно, що такі гуманітарні сфери, як навчання і лікування комерціалізувалися і часто розцінюються акторами суто з погляду зиску. Не можна не долучити до соціокультурних чинників й ідеологічних пертурбацій. Неоліберальні гасла, під якими виступають більшість політичних сил на тлі масової корупції породили характерні викривлення рольової поведінки (від “тушок” у парламенті до “тітушок” і найманих демонстрантів). Нарешті, не можна оминати й чинник впливу на рольову поведінку ЗМІ та Інтернету, котрі за всієї мозаїчної розмаїтості інформації формують (зокрема, за допомогою реклами) споживацьки орієнтовані стереотипи поведінки.

Щодо *соціально-психологічних* чинників впливу на соціально-рольові набори суб'єктів соціальної поведінки,

то тут на першому плані вже згадуване явище атомізації, обособлення людини в сучасному суспільстві з відповідною переструктурацією сфери її спілкування. Характерною є видозміна пріоритетів у визначенні “ми”, з яким ідентифікує себе особистість – зокрема, розпад великих колективів (мезогруп), до яких раніше охоче зараховували себе суб’єкти відповідних ролей. Натомість посилюється значення соціального мікросередовища і значущість неформальних зв’язків, на які орієнтується значна частина населення при обранні тих чи тих рольових позицій. Ознакою новітніх тенденцій є віртуалізація спілкування, яка поруч зі збільшенням можливостей набуття соціального капіталу несе в собі небезпеку і спокусу заглиблення у квазіролі, що слугують заміником реальної інтеракції. Є підстави стверджувати, що Інтернет стає ідеальним засобом “втечі від свободи”, проти якої обґрунтовано застерігав свого часу Е. Фром.

Підсумовуючи, маємо констатувати, що під впливом згаданих (і багатьох незгаданих) чинників форми і механізми рольової регуляції соціальної поведінки зазнали істотних змін, і цей процес трансформації ще далекий від завершення. Однак це ніяк не применшує значення рольової регуляції поведінки за умов узвичаєної нестабільності суспільства; навпаки, на наш погляд, воно істотно підвищується, бо поруч зі стабілізуючим впливом на поведінку рольова регуляція сприяє конструюванню й закріпленню нових зразків взаємодії.

3.2. Соціальні інтереси як механізми регуляції поведінки суб’єктів різного рівня

Провідне місце серед чинників і механізмів поведінки суспільних суб’єктів займають інтереси, які відображають ту сукупність суспільних відносин, яка необхідна для реалізації потреби. Ці відносини є об’єктивними, оскільки розгортаються у реальній конкретній ситуації між соціальними суб’єктами, що займають різні суспільні статуси. Тому соціальний інтерес визна-

чають як реальну причину соціальних дій, що стоїть за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями тощо – індивідів, соціальних груп, класів, що беруть участь у цих діях. Якщо ж ці суб'єктивні чинники відриваються від реальних інтересів, то виявляють свою абстрактність і безсилість. К. Маркс писав, що *“ідея завжди посоромлює себе, якщо відривається від інтересу”* [Маркс, 1955].

Інколи важко чітко відокремити поняття інтересу від інших понять, що передають спрямованість суб'єкта. Поняття, що відображають спрямованість особистості на певні об'єкти, накладаються одне на одне, переплітаються, акцентуючи увагу на окремих сторонах інтенції. Передусім це стосується таких понять, як інтереси, потреби, прагнення, схильність, ціннісні орієнтації, установки, наміри, спонукання і до деяких інших. Про один із таких випадків накладення близьких понять пише В. Ядов, відзначаючи, що *“немає впевненості, що явно різняться рівні домінуючої спрямованості інтересів і ціннісних орієнтацій”* [Саморегуляція и прогнозирования, 1979 : 24].

Отже, інтерес одночасно є і відображенням спрямованості дій соціального суб'єкта щодо можливості задоволення своїх потреб. Соціальний інтерес є складним поняттям, до структури якого входять такі елементи, як потреба, необхідність задоволення якої усвідомлена суб'єктом; соціальна ситуація, що включає ті умови життя, в яких може бути реалізована ця потреба; план дій по реалізації даної потреби. Саме складність структури соціального інтересу відбивається на складності і суперечливості його розгортання, процесі його усвідомлення суб'єктом, у його прояві як механізму соціальної поведінки.

Оскільки інтерес проявляється у процесі певного кола соціальних відносин, то одним із результатів цих відносин є усвідомлення суб'єктом свого реального становища в системі цих відносин. Усвідомлення набу-

ває форми як інтересу, так і цілей, які ставить перед собою особистість, група чи клас. Процес реалізації інтересу завершується досягненням певної мети, оскільки діяльнісний акт, у тому числі й поведінковий, спрямований на досягнення мети. Звичайно, не будь-який діяльнісний акт завершується досягненням мети, але логіка цього процесу підпорядкована саме цьому. Цілі формуються під впливом інтересів особистості, а розуміння інтересів особистістю відчуває на собі вплив наявної мети.

Специфіка феномену соціального інтересу полягає у тому, що він існує об'єктивно як система суспільних відносин, у які включений суб'єкт, але без усвідомлення суб'єктом він не діє. Усвідомлення інтересу розпочинається з моменту визначення індивідом (групою) своєї позиції щодо інших соціальних суб'єктів. Складність вивчення інтересу полягає у тому, що його існування є об'єктивним в тій системі суспільних відносин, у які включений суб'єкт, однак усвідомлення свого інтересу суб'єктом не відбувається автоматично.

Наявний у системі суспільних відносин об'єктивний інтерес може залишатися ніколи і ні ким не усвідомленим. Напевно, впродовж історії безліч неусвідомлених інтересів кануло в Лету. Об'єктивно вони були, але їх ніхто не розпізнав, не доніс їх сенсу до суб'єктів. Складається парадоксальна ситуація: об'єктивно інтереси в даній ситуації існують, але вони не відображаються свідомістю суб'єкта. У такому випадку об'єктивний інтерес суб'єкта не стає спонукаючою, спрямовуючою силою. Інтерес стає чинником діяльності лише тоді, коли він усвідомлюється суб'єктом. Неусвідомлений інтерес не може бути чинником соціальної поведінки.

Процес усвідомлення суб'єктом свого інтересу проходить ряд ступенів. На кожному з рівнів усвідомлення суб'єктом свого інтересу останній виступає фактором поведінки. Розуміння людиною свого місця в суспільстві, своєї ідентичності і своїх інтересів у всі часи було склад-

ним питанням. Ще в XIX столітті були поширені в середовищі соціальних мислителів сподівання на те, що високий рівень освіти особистості зробить її глибоко соціально рефлектуючим суб'єктом, здатним розуміти свої корінні інтереси. Однак нові суспільні реалії, для яких характерним є досить високий рівень освіти, засвідчили, що основна маса населення не спроможна розшифрувати для себе зміст того, що відбувається в суспільстві, усвідомити свої найважливіші інтереси. Цьому сприяло і те, що паралельно зі зростанням освіти населення множилися різноманітні засоби масової інформації та зростали масштаби їхнього впливу на особистість.

Але сама поведінка, її форма, активність прояву, результат у кожному випадку будуть різними. У цій особливості прояву інтересу як чинника поведінки і полягає складність прогнозування поведінки. Як правило, той, хто прогнозує поведінку, не має можливості у всіх тонкощах знати рівень усвідомлення інтересу суб'єктом. Це перша причина низької прогнозованості поведінки. По-друге, прогнозист, щоб усвідомити, зрозуміти рівень розвиненості інтересу суб'єкта прогнозованої поведінки, повинен мати уявлення про можливий вищий рівень розвиненості інтересу суб'єкта. Однак ніхто не може бути впевнений, що він володіє такими знаннями, оскільки вони залежать від багатьох факторів, включаючи світоглядно-методологічні позиції дослідника, методи та методики вивчення рівня розвитку усвідомленості своїх інтересів пізнаванням суб'єктом поведінки.

Передбачуваність дещо підвищується в тому випадку, якщо фактором поведінки розглядається не тільки інтерес, а й соціальні ролі. Останні задають деяку окреслену, відому в певних межах, об'єктивно задану поведінку, засновану на деяких зразках і моделях. Як пише В. Ядов, “вихід за межі допустимого відхилення від ролі доводиться розглядати як “ненормальність”, девіантну поведінку” [*Саморегуляция и прогнозирование, 1979*].

Для кожного рівня розвитку людського суспільства і для кожного типу соціально-політичного устрою суспільства існують відповідні механізми усвідомлення і донесення до свідомості широких мас інтересів окремих соціальних груп. В умовах традиційного суспільства існує досить обмежена кількість великих соціальних груп, що жорстко закріплюють за собою людину. Як правило, малі соціальні групи у таких суспільствах не виходили за межі своїх великих соціально-статусних груп. Інтереси членів великих соціальних груп були подібними, типовими.

В індустріальному суспільстві існувала також жорстка соціальна структура, хоча і без позитивного закріплення за нею. Великі соціальні групи мали усвідомлювані всіма членами суспільства межі. Це сприяло досить легкій і зрозумілій самоідентифікації особистостей зі своїми спільностями, сприяло консолідації великих соціальних груп. Завдяки таким обставинам чіткіше вимальовувались і групові інтереси. Хоча автоматично вони й не усвідомлювалися членами цих великих груп. Аналізом і поясненням інтересів соціальних груп займалися громадські організації, профспілки і політичні партії.

У постіндустріальному суспільстві відбувається руйнування жорсткої станово-класової структури. Поряд з ослабленою класичною соціальною структурою розвивається мережева організація суспільних відносин. Зростання кількості комунікацій, формування їх багаторівневості веде до множення різного роду організованостей, які розрізняються не тільки сферами прояву, а й ступенями стійкості, тривалістю існування, характером управління, способами взаємодії. Нові групи мережевого характеру утворюються всередині традиційних великих соціальних груп – станових, класових, етнічних, релігійних та ін. Взаємодія вертикальних і мережевих зв'язків породжує безліч політичних, економічних, соціальних, культурних організованостей, які, хоча і

не володіють усіма ознаками соціальних груп, не є досить стійкими, але проте виокремлюють себе в соціальному просторі, заявляють про себе в суспільній свідомості. Складність і заплутаність соціальних комунікацій породжує те, що у свідомості людей можуть існувати не лише адекватні їх соціальному становищу інтереси, а й різноманітні їх замітники.

Важливим механізмом регуляції поведінки і діяльності суб'єктів є соціальний час. У різних типах суспільств він діє по-різному, за своїми закономірностями. У традиційних суспільствах, особливо на етапах усталеного розвитку, соціальний час, по-перше, має менше навантаження як рушійна сила серед мотивів особистості, оскільки спосіб життя має тут циклічний характер. Це означає, що можна прогнозувати основні події життя особистості практично на весь її життєвий шлях. У цьому типі суспільств часова мотивація немовби винесена за дужки, вона присутня за умовчанням. Соціальні інтереси у цих типах суспільств є більш прозорими для своїх носіїв порівняно з сучасними суспільствами. По-друге, часові відрізки як добового, тижневого, місячного, так і річного циклу мають переважно природний ритм.

В індустріальному суспільстві змінюється роль соціального часу, зростає його значущість у всіх сферах життя, він стає дедалі більш соціокультурно детермінованим. Циклічне кільце соціального часу традиційного суспільства розривається і випрямляється у стрілу, спрямовану в майбутнє. Час стає загальним для окремого суспільства і, врешті, всього світу. Він структурується суспільним поділом праці, технологіями, організацією суспільного виробництва, принципами організації суспільного життя. У суспільстві починає чітко відокремлюватися вільний час від робочого. Діяльність і поведінка соціальних суб'єктів регламентується, координується, планується і вмонтовується у логіку часу, що "йде", "протікає" у майбутнє. Інтереси в індустріаль-

ному суспільстві розгортаються у соціальному часі також відповідно до його нової структури. Вони поділяються на безпосередні, швидкоплинні, на короткострокові, на середньострокові і на довгострокові. У ринкових відносинах час стає дефіцитним ресурсом і сам по собі набуває якості соціального інтересу. Час прирівнюється до грошей.

У постіндустріальному суспільстві час стискається, ущільнюється. За одиницю часу скоюється операцій у рази більше, ніж у попередніх типах суспільства. Недовготривалість суспільних практик призводить до швидкоплинності потреб і цілей. Це позначається і на швидкості змін інтересів соціальних суб'єктів. У постіндустріальному суспільстві суб'єкти орієнтуються переважно на поточний час.

Прикладом переважання сьогочасних інтересів може слугувати праця найманих працівників у тіншовому секторі економіки, коли гроші вони отримують в конвертах, без сплати податків як роботодавцем, так і працівником. Тим самим працівник допомагає власникам ухилятися від податків, а заодно й ухилятися йому від того, щоб вносити гроші на майбутню пенсію цьому працівникові.

Реалізація суб'єктом інтересів у соціальній поведінці відбувається не у вільному соціальному просторі, а в складній мережі існуючих інститутів і організацій. Деяка частина чинників поведінки соціального суб'єкта має жорсткий, зумовлений характер. Він змушений чинити у межах, окреслених даними чинниками. Але не вся поведінка соціального суб'єкта зумовлена фатально. Ступінь її свободи полягає в можливості робити вибір з декількох варіантів поведінки. Вибір задає набір осередків мережі організацій, всередині яких суб'єкт змушений буде діяти, дотримуючись здебільшого існуючих правил цих осередків.

Інтерес є елементом соціальних відносин суб'єкта дій. Сенс і зміст інтересу не має абстрактного фіксованого

виразу, придатного для будь-якого випадку. Соціальний інтерес завжди конкретний і адекватний певній соціальній ситуації. Це означає, що безліч зв'язків, у які включений соціальний суб'єкт, у конкретний відтинок часу мають різний ступінь актуалізації. Соціальна ситуація – це сукупність суспільних відносин і соціальне середовище їх прояву, через які розгортається діяльність соціального суб'єкта в даний часовий період. Категорія соціальної ситуації якраз і дає змогу виокремити сукупність соціальних зв'язків, у які актуалізовано включений суб'єкт. Тому для розуміння інтересу як чинника і як механізму регуляції поведінки важливо розглянути його в конкретних соціально-просторових і соціально-часових координатах. По-перше, необхідно зафіксувати рівні його прояву в системі суспільних відносин, а, точніше, в даній соціальній ситуації, по-друге, слід розкрити характер його відносин на кожному з рівнів з іншими соціальними факторами і механізмами поведінки соціального суб'єкта. По-третє, усвідомити часові параметри розгортання інтересу – в поточному сьогодні, в тривалому сьогодні, в найближчому майбутньому, у віддаленому майбутньому.

Умови, у яких розгортається діяльність, також структуровані по вертикалі. Тому соціальний інтерес у своїй конкретиці розгортається в ситуації певного рівня. Соціальна ситуація, у якій проявляється інтерес, якщо використовувати ієрархію рівнів діяльності, запропоновану В. Ядовим, може розгортатися на найнижчому рівні – окремих поведінкових актів; на наступному рівні – на рівні вчинків; потім на рівні системи вчинків і, нарешті, найвищому рівні – цілісності діяльності. Дану ієрархічну модель діяльності, на нашу думку, доцільно доповнити категоріями виклику і відповіді, які детермінують соціальну ситуацію, в якій розгортається діяльність, а в нашому випадку – розгортається соціальний інтерес.

Виклик – це сигнал, що посилається суб'єктові зовнішнім середовищем, який вимагає з'ясування ситуа-

ції, у тому числі й з'ясування суб'єктом своїх інтересів. Сигнал може проявлятися у вигляді як символічних посилів, так і змінених форм взаємин із середовищем.

Відповідь – вся сукупність дій, що вживається суб'єктом для стабілізації ситуації в такому вигляді, в такому варіанті, який відповідає інтересам суб'єкта. Іноді в суспільстві складаються обставини, коли одночасно утворюється кілька викликів, і водночас не на всі з них суб'єкт готовий дати відповіді, у результаті чого виникає дефіцит відповідей.

Поведінка особистості залежить від того, в якій за масштабом соціальної ситуації вона себе бачить, відчуває. Вона може себе рефлексувати в безпосередньому побутовому оточенні. Відповідно і актуалізованими, і усвідомленими нею інтересами будуть ті, які породжуються цією соціальною ситуацією. Але особистість може представляти себе в більш великій за масштабом ситуації. Наприклад, на рівні соціальної ситуації, що склалася в її місті або в її професійній групі. Тоді її поведінку детермінують інтереси відповідного рівня і відповідної соціальної ситуації. Як зазначає В. Ядов, “серед соціальних установок можуть бути узагальнені й ситуативні, тобто ті, що належать до соціальних об'єктів і ситуацій різного ступеня спільності” [*Саморегуляція и прогнозирование, 1979 : 16*].

Те ж можна сказати і про інтереси. Вони різняться за рівнем узагальненості. Найпростіші, конкретні інтереси можуть бути генералізовані в соціальних інтересах більш високого рівня узагальнення, відповідні рівню і масштабності ситуації, в якій вони виявляються. Ці міркування стосуються і соціальних суб'єктів інших рівнів – малих груп, середніх груп і великих соціальних груп.

Різнорівневі поведінкові лінії суб'єкта, зумовлені соціальними інтересами, не завжди підпорядковані одній логіці. Нерідко між цими лініями існують протиріччя. У тому і полягає особливість поведінки соціального

суб'єкта, що вона не ґрунтується на якійсь розумовій, логічно несуперечливій схемі. Крім того, в умовах пост-індустріального суспільства розвивається взаємодія інтересів ієрархічного і мережевого порядків. Сучасний рівень методологічного знання, що відображає ці реалії, орієнтує дослідника на те, що взаємодія елементів різних рівнів у процесі поведінки має нелінійний характер.

Найбільшу складність у розумінні інтересу являє те, що інтерес одночасно є, з одного боку, елементом свідомості, безпосереднім збудником дій, діяльності людини, а з другого – він є об'єктивною системою соціальних зв'язків, що не залежать від їх усвідомленості суб'єктом цього інтересу. Така його двоїстість є причиною того, що суб'єкт може сприймати за свій інтерес як об'єктивно існуючу систему зв'язків, що забезпечує реалізацію його потреби, так і хибні уявлення, химерні цілі, не існуючу, вигадану систему зв'язків.

Як результат наукового аналізу, а не як конструкт ідеології соціальний інтерес відображає сукупність зв'язків суб'єкта у певній ситуації, тобто його соціальне становище, ступінь усвідомлення суб'єктом цього становища, спрямованість на об'єкти інтересу. Тобто зміст соціального інтересу визначається соціальним становищем суб'єкта.

Соціальний інтерес знаходиться у постійній динаміці, яка відбиває етапи розгортання інтересу, що включають різні ступені його усвідомлення, а також відповідну поведінку, що адекватна тому чи іншому рівню усвідомлення інтересу. На кожному рівні усвідомленості суб'єкт намагається реалізувати інтерес або його захистити, тобто підтримати у стабільному стані такі соціальні умови, які дають змогу періодично реалізовувати свій інтерес.

Сформований соціальний інтерес, своєю чергою, виступає чинником впливу на суспільні відносини. Зрозуміло, що вплив окремої особистості, що реалізує свій

інтерес, на суспільні процеси не може бути помітним. Проте, коли йдеться про типову поведінку особистостей як представників певних соціальних груп чи класів, тоді результуюча таких впливів є помітною і значущою. Така поведінка окремих особистостей зливається у потужний соціальний процес. Такі ж вагомі наслідки для суспільства має поведінка групового соціального суб'єкта, у якій реалізуються його інтереси.

Існує ієрархія інтересів за критерієм їх масштабу. У цьому аспекті виділяють загальні й часткові інтереси. Загальні інтереси займають вищий щабель у цій ієрархії. Без реалізації, задоволення загальних інтересів не можуть бути реалізовані часткові.

Проте не слід забувати про ще один ієрархічний ряд, у якому перебувають інтереси. Це той ряд, який вибудовує особистість сама, або інший соціальний суб'єкт, залежно від ціннісних уподобань і пріоритетів. Інтереси соціального суб'єкта також мають різний ступінь важливості для нього, його життя. Тому вони мають певну ієрархію за значущістю. Так, виділяють корінні, глибинні, головні, стратегічні інтереси та другорядні, периферійні, випадкові.

Таким чином, можна зробити висновок, що інтерес проявляється і як причина, фактор у системі соціальних відносин, і як механізм розгортання соціальних відносин. Однак соціальний інтерес далеко не завжди проявляється як безпосередній чинник соціальної поведінки суб'єкта, а розкривається через послідовний ряд відносин як соціальний механізм. Соціальний механізм – це метафора, за допомогою якої передають складні процеси суспільних відносин на різних рівнях соціального життя. Оскільки в суспільстві одночасно існує, відтворюється величезна кількість взаємозв'язків, то виникла необхідність виділення окремих їх логічно пов'язаних ланцюжків, ліній, конфігурацій. За допомогою терміна “соціальний механізм”, як правило, і передають подібні вузли зв'язків.

Термін “соціальний механізм” переважно вживається разом із терміном “регуляція” як словосполучення “соціальний механізм регуляції”. Останній має також метафоричний характер і використовується у смислі впорядкування, організації і детермінації процесів, як зовнішня регуляція і внутрішня саморегуляція.

Механізмами регуляції соціальної поведінки виступають різні феномени суспільної свідомості – світогляд, світобачення, світосприйняття, картина світу, ідеали, цілі, життєві принципи, життєві плани, ціннісні орієнтації, норми, потреби, інтереси, установки і т.п. Між ними існують різнобічні і різноякісні зв’язки. Деякі аспекти цих зв’язків проявляються автоматично, без спеціальних зусиль. Але в цілому механізм регуляції соціальної поведінки діє як результат їх осмисленого застосування, тобто як зовнішня і внутрішня регуляція поведінки.

Початок дії, поведінки колективного суб’єкта відбувається в результаті ухвалення рішення. На відміну від початку дії індивідуального суб’єкта, окремої особистості, де рішення приймається як певний розумовий акт, у колективного суб’єкта прийняття рішення перетворюється на самостійний процес. Соціальні механізми забезпечують функціонування підсистем суспільства і суспільства в цілому. Інтереси як соціальні механізми регуляції є дуже складними утвореннями, що включають рівень усвідомленості особистих і групових інтересів (а ці останні залежать від розвиненості групи, рівня її консолідованості, рівня ідентифікації членів групи з даною групою і т.п.), а також рівень їх темпоральної масштабності – короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Один і той же соціальний інтерес може реалізовуватися за допомогою різних механізмів. Безробітні можуть домагатися відкриття робочих місць шляхом тиску на уряд, послідовних організованих і солідарних громадських виступів, мітингів, демонстрацій з широким ря-

дом вимог до влади, що ведуть до створення робочих місць. Тоді механізмом реалізації їхніх інтересів буде профспілкова і політична боротьба. Для успішного розгортання такого механізму необхідний ряд громадських умов: сформована самоідентичність класу, розвинені й усвідомлені класово-групові інтереси, внутрішньогрупова довіра членів класу, розвинена класова солідарність, наявність групової волі. Якщо навіть одна з цих групових якостей не сформована, то виникнуть проблеми реалізації класових інтересів. Якщо ж багато з зазначених якостей не сформовані, то буде дуже високою ймовірність того, що даний механізм не спрацює.

Проблема дослідження інтересів як механізмів поведінки істотно ускладнилася в умовах масового суспільства, коли особистість є одночасно членом десятків соціальних груп. У подібних соціальних умовах відбувається мультиплікація групових інтересів. З одного боку, це призвело до суттєвого зростання автономії особистості щодо груп входження, з другого – розмило, знесило внутрішньогрупові зв'язки – солідарності, рівень групової ідентичності її членів, колективну пам'ять і т.п. У постіндустріальному, в масовому суспільстві через входження особистості до безлічі груп її соціальні умови існування і матриця соціальних відносин стають дедалі менш повторюваними, типовими, загальними в рамках соціальних класів, етнічних і релігійних груп. Ці ж тенденції характерні і для малих груп як суб'єктів соціальних інтересів. У результаті розгортання зазначених процесів дедалі знижується однорідність великих соціальних груп, а отже, все більш абстрактною стає і групова ідентичність представників великих груп, що не може не відбитися на зниженні рівня внутрішньогрупової солідарності у великих групах.

Хрестоматійне твердження, що особистість як член великих соціальних груп ідентифікує себе з ними, діє відповідно до прийнятих у них норм, орієнтується на їхні цінності, домагається реалізації відповідних гру-

пових інтересів, солідаризується з іншими членами груп, у сучасних умовах потребує конкретизації й уточнень. Характер взаємодії особистості з великими групами і модель її поведінки суттєво міняється у різних історичних типах суспільств. Тренд цих змін проходить по лінії автономізації поведінки особистості. У постіндустріальному суспільстві між великою групою і особистістю розміщуються десятки малих груп, членом яких вона є. Така структура групових належностей особистості забезпечує високий ступінь індивідуалізації її стилю життя, суттєво ускладнює суспільну поведінку, формує нові схеми детермінації її діяльності. Особистість все менше і менше проявляє себе безпосередньо як член великих груп. У багатьох великих групах вона частково передала свої ролі і повноваження як член групи певним інститутам і організаціям. Так, як член соціального класу, професійної, майнової групи вона передає такі повноваження групам тиску, лобістським групам тощо. Подібна ж передача певних повноважень від особистості до інститутів відбувається і в політико-громадянській сфері – депутатам, політичним партіям, за які вона голосує.

Крім того, дедалі складніший перебіг мають процеси самоідентифікації особистості з великими соціальними групами, розвиваються соціальні солідарності членів великих груп, важко зафіксувати такі соціально-психологічні явища, як групова воля, групова пам'ять, груповий досвід, групова солідарність, групова відповідальність тощо.

Проте як член деяких великих суспільних груп особистість ще значною мірою безпосередньо сама маніфестує свою належність до них, виступає від їх імені без посередників. Такими є етнічні, релігійні, вікові, гендерні групи.

Для глибокого розуміння соціальними суб'єктами своїх інтересів дуже важливе значення має соціальний досвід. Особливо він важливий для усвідомлення своїх

інтересів такими соціальними суб'єктами, як великі соціальні групи. У них відбувається постійна зміна складу вже хоча б з тієї причини, що старше покоління членів даної групи йде з життя, а їм на зміну приходять нові когорти. Історично виробилися соціальні механізми, які забезпечують передачу досвіду, накопиченого членами цієї соціальної групи, новому поколінню. У груповому досвіді присутні знання, накопичені попередніми поколіннями, і знання, які знайшло дане покоління в нових умовах. Завдяки такому механізму “кожне покоління до отриманої у спадщину суми знання (досвіду) додає свою частину, придбану ним протягом життя, і сума колективного досвіду (знання) таким чином постійно зростає” [*Гадамер, 1988 : 420–421*].

Актуалізований груповий досвід є неодмінною умовою розгортання інтересу. Він виконує декілька функцій, що забезпечують колективну соціальну поведінку, яка спирається на групові інтереси. Груповий досвід є сукупністю знань, інформації, що накопичилась протягом історії її існування. Це “когнітивний потенціал” групи, що детермінує спрямованість групового інтересу. Досвід не можна зводити тільки до накопичення суб'єктом позитивних знань, інформації. Досвід – це ще і формування певних механізмів соціальної поведінки суб'єкта. Механізми проявляються одночасно як реалізація накопичених знань, сформованих установок і ціннісної спрямованості, набутих навичок поведінки та емоційної схильності суб'єкта.

Значення групового соціального досвіду в сучасних умовах падає ще більше, оскільки, по-перше, зростає динаміка перебігу соціальних процесів, а отже, у принципово нових соціальних умовах колишній досвід стає зайвим, по-друге, в умовах нестабільного суспільства, де порушений порядок взаємодії між базовими соціальними інститутами, істотно деформовані соціальні норми і т.п., накопичений в інших умовах досвід є зайвим.

Слабодентифіковані групи не здатні на результативні громадські акти. У сучасному суспільстві вони цілком

укладаються в логіку суспільного спектаклю, в логіку публічної масової гри. Вони мало чим схожі на класичні класові рухи, які виступали за свої права в умовах індустріальних суспільств. Нерідко, самі того не бажаючи, вони стають засобом відволікання уваги суспільства від гострих політичних і соціально-економічних проблем.

Сучасні інформаційно-комп'ютерні технології породили новий тип соціальних утворень – короткочасні спільності формуються навколо певної суспільної проблеми, що об'єднує людей з різних верств суспільства, нерідко з різних країн світу, але мають спільну позицію, спільну думку з даної проблеми. Такі організованості виникають на обмежений час, швидко досягають піку популярності і потім розпадаються. Їх перевагою є велика мобільність, висока швидкість пересування по світу. Подібні утворення не мають інших інтересів, крім поточних, поверхових, короткотривалих.

У сучасному масовому суспільстві з розімкнутими групами, до десятків, а то й сотень, яких входить одна і та ж особистість, дедалі складніше сформувавши високий рівень внутрішньогрупової довіри. В українському нестабільному суспільстві в останні два десятиліття сформувалася суспільна атмосфера тотальної недовіри. Суспільство переживає кризу солідарностей усередині традиційних соціальних груп. Зрозуміло, що у такому суспільстві важче виникають і мережеві сучасні утворення. Ще важче проходять процеси усвідомлення стратегічних інтересів соціальних груп. До того ж великі соціальні групи перебувають у стані переформатування.

Конкретний характер взаємодії між різними типами інтересів є надзвичайно складним і в кожному окремому випадку індивідуалізованим. Для одного суб'єкта провідним може бути економічний інтерес, що підкоряє інші. Наприклад, заради вигоди, заради прибутку суб'єкт зневажає моральні норми і підпорядковує моральний інтерес. Для іншого суб'єкта більш важливим

буде моральний інтерес і заради того, щоб зробити добро, він може відмовитися від матеріальної вигоди. Третій на перше місце ставить свої етнічні інтереси. Підкреслюючи різноманітність інтересів як факторів соціальної поведінки особистості, М. Вебер виділяв навіть “престижний інтерес” [Вебер, 1990 : 634].

Окремо в цьому ряду – інтереси самореалізації. Вони мають інтегральний характер і передбачають досягнення такого стану особистості в суспільстві, коли вона може самоствердитися в певній сфері суспільного життя, тобто серед людей (тут особливо напружені відносини через конкуренцію за визнання і самоствердження); процес визнання в суспільстві може розгортатися таким чином, що кожному членові спільноти знайдеться гідне місце, а не тільки через успішність, лідерство декількох і провал, невдачі, лузерство інших.

У процесі реалізації суб'єктами своїх соціальних інтересів між ними виникають конфлікти, протистояння, колізії, боротьба. В основі конфлікту інтересів лежить конкуренція соціальних суб'єктів за ресурси, за обмежені можливості задоволення потреб. Але конфлікт інтересів виникає не тільки між різними суб'єктами, а й у одного суб'єкта. Це стосується як окремої особистості, так і групових суб'єктів. Конфлікт інтересів окремої особистості виникає в тих випадках, коли її рольові інтереси вступають у протиріччя. Ситуації конфлікту інтересів виникають і на рівні малих груп, і на рівні великих груп, і навіть на національному рівні.

У кожному суспільстві для регулювання діяльності, пов'язаної з обстоюванням своїх інтересів суб'єктами, функціонує інститут права. Через систему встановлених правових норм соціальні суб'єкти реалізують свої інтереси, вирішують і погоджують взаємні конфлікти, колізії. За допомогою права держава пропонує і вимагає узгодження суперечливих інтересів. Наприклад, у Конституції України поняття інтересу використовується

понад півтора десятка разів. Однак якщо суспільна практика складається таким чином, що проголошені права захисту інтересів соціальних суб'єктів (особистості і груп) через закон не дотримуються, то це призводить до ескалації соціальних конфліктів і збільшення соціальної напруженості. Так, українські закони проголошують вирішення спірних питань через суд. Однак практика переконує, що цей шлях є реальним тільки для третини тих, хто його обрав. Навіть якщо суб'єкт захистить свої інтереси рішенням суду, то це зовсім не означає, що він їх реалізує, тому що рішення судів не виконується. Лише 30% рішень українських судів виконується [Лутковська, 2010].

Неузгодженість правових механізмів регулювання інтересів між соціальними групами та окремими особистостями в соціумі веде, врешті-решт, до зростання рівня суспільної турбулентності. Останній може досягти таких масштабів, коли суспільство переходить у новий стан – нестабільного суспільства. Тому важливо досліджувати не тільки логіку прояву інтересів на різних рівнях соціальних структур, а й особливості перебігу цих процесів в умовах нестабільного суспільства. Подібне завдання висуває перед дослідниками нові труднощі, оскільки в поле аналізу потрапляють слабо прогнозовані або навіть зовсім не прогнозовані соціальні процеси.

Інтереси соціальних суб'єктів у нестабільному суспільстві позбавлені сталих підстав, а отже, мають переважно короткочасний характер. Тому поведінка окремої особистості стає також “вибитою” з системи, вона хаотизується. В умовах політичної і соціальної дезорієнтації, розмитості групової самоідентичності процес усвідомлення своїх глибинних, корінних інтересів особистістю ще більше ускладнюється. Такі ж проблем існують і щодо виокремлення і уявлення інтересів груп та спільностей.

Таким чином, аналіз засвідчив, що соціальний інтерес є потужним регулятором соціальної поведінки со-

ціальних суб'єктів усіх рівнів. У кожному з історичних типів суспільств механізм розгортання соціальних інтересів набуває специфічної форми. Чим більш внутрішньо різноманітним є суспільство, тим складніші механізми прояву соціальних інтересів як регуляторів діяльності та поведінки суспільних суб'єктів. Інтереси як механізми регуляції поведінки розгортаються на різних рівнях прояву суспільного життя, у різних сферах суспільного організму – у політиці, економіці, соціальній сфері, культурі, духовній сфері. Кожен із цих зрізів їх прояву має систему опосередковуючих елементів розгортання інтересів. Названі тенденції проявляються повному в умовах соціальної нестабільності. З одного боку, дія інтересів як механізмів соціальної поведінки у цих умовах зазнає деформації і втрачає свої сутнісні якості, а з другого – розлагоджені старі механізми регуляції створюють можливості для прояву інтересів у вигляді нових механізмів регуляції соціальної поведінки. У разі затягування у часі ситуації нестабільності в суспільстві формуються загрозливі для суспільства умови: руйнуються старі соціальні інтереси і їх прояви як механізмів регуляції поведінки соціальних суб'єктів, нових же своїх інтересів соціальні суб'єкти усвідомити не можуть через плинність, флуктуації суспільних процесів і неоформленість соціальних інститутів. У цій ситуації формуються лише короткочасні, поточні інтереси як механізми регуляції поведінки суб'єктів. Подібні поведінки суб'єктів є ситуативними, вони не можуть бути складовим елементом у довгострокових стратегіях діяльності і життя соціальних суб'єктів.

РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1. Поліфакторна модель соціальних змін

Основний контекст, в якому розглядаються регулятивні впливи на соціальні практики, визначається для нашого дослідження поняттям “соціальна нестабільність”. Завдяки чіткому розумінню тих смислів, що можна вкладати в поняття соціальної нестабільності, намагатимемося аргументувати актуалізацію звернення до питання особливостей регуляції за умов високого рівня нерівноважності соціальної системи.

Усі питання, що пов’язані з кризовими, нестабільними, хаотичними чи навіть катастрофічними системними станами, на нашу думку, з найбільшою адекватністю можуть бути розглянуті в рамках тих методологічних підходів, що йдуть від базового уявлення про соціальні процеси як про такі, що підпорядковуються закономірностям, притаманним нелінійним системним об’єктам. Саме у разі погляду на суспільство крізь призму таких моделей ситуація соціальної нестабільності, нерівноважності стає найбільш цікавою, бо відповідно до цих моделей є очевидним – процеси в станах нестабільності якісно (саме якісно, а не лише кількісно) відрізняються від відносно стабільних станів. І ключове для нас питання регуляції соціальної поведінки в рамках таких моделей набуває значної рельєфності.

Як моделі, що, з нашої точки зору, найбільш адекватно відображають особливості кризових станів, їх нестабільність, нелінійність, варіативність розвитку посткризових подій, мають бути обрані нелінійні, соціосамоорганізаційні моделі соціальних змін. Варіантів таких

моделей на даний момент існує багато, нижче будемо виходити з того, що був запропонований у роботі [Бевзенко, 2002]. У даному випадку будемо говорити про макросоціальні об'єкти (суспільство в цілому), хоча, ґрунтуючись на цьому ж підході, можна говорити і про мікрорівні (особистісну динаміку [Бевзенко, 2008]). Наслідки від накладення декількох впливів можуть виявитися не тільки не сумарними, а й прямо протилежними очікуваним (за перенесення на ці об'єкти лінійних розумових схем). До того ж непередбачуваними в цій своїй протилежності. Лінійність будь-якого механізму, наприклад автомобіля, суттєво відрізняється від нелінійності організму. Якщо поворот керма і натиснення педалі акселератора дають передбачуваний ефект повороту на збільшеній швидкості, то таблетки, призначувані від двох різних хвороб, у результаті можуть дати неочікуваний ефект. Якщо ми погоджуємося розглядати соціальні об'єкти не як аналоги простих механізмів, а як складні, нелінійні динамічні системні об'єкти, то повинні бути готовими побачити в них прояв законів самоорганізації, таким об'єктам притаманних.

Використовувана нижче модель – результат адаптації загальної абстрактної схеми поведінки нелінійних систем до систем соціальних. Даний методологічний хід легітимований, на нашу думку, усіма прецедентами використання системних підходів до моделювання соціальних явищ (Т. Парсонс, П. Сорокін, Н. Луман, Р. Мертон та ін.). Тільки в даному випадку говоритимемо про нелінійні системні моделі. Найбільший загальний корпус понять, якими оперує загальна нелінійна теорія, описуючи системні ефекти, породжені нелінійністю, досить великий. Нижче будемо використовувати тільки три основних і одне допоміжне поняття з усього цього набору. Це поняття ентропії, біфуркації, аттрактора, які в соціальному застосуванні перетворюються на поняття соціальної ентропії, соціальної біфуркації і соціального аттрактора, а також поняття випадкової флуктуації.

Як же працюють нелінійні закони в соціальних системах, як проявляються самоорганізаційні механізми соціальної зміни? Тут є один момент, який слід задалегідь обумовити. Хоча самоорганізаційні процеси мають місце скрізь, де є для того підстави у вигляді нелінійності середовища та умови у вигляді критичних його станів, у разі соціальних систем все ж треба виділяти організаційні та самоорганізаційні механізми системних (соціальних) змін. При цьому до перших відносять те, що вже добре описано в теоріях організацій, що виходить з уявлення про механізм створення соціальних структур (соціального порядку), заснованого на свідомому цілепокладанні та проєкті, а до других – механізми появи соціальних структур, що виникають спонтанно, ніби в результаті самоактивності соціального середовища, часто поза свідомим контролем. Кризові стани – це стани активізації саме самоорганізаційних механізмів.

Почнемо працювати з названими вище загальними поняттями, надаючи кожному з них соціального забарвлення. Перше поняття – системна ентропія, яке тепер перетвориться на соціальну ентропію. У разі соціальних інтерпретацій звернення до поняття ентропії виявляється важливим передусім тому, що саме воно дає змогу зіставити події, що відбуваються на макросоціальному рівні (і пов'язані зі стабільністю – нестабільністю всього суспільства), і на мікрорівні, рівні окремого індивіда та його зв'язків з іншими індивідами.

Хоча в загальному розумінні ентропія – це міра незв'язаності, неузгодженості між елементами системи, непередбачуваності їхньої поведінки, але питання про те, як визначити цю незв'язаність у разі соціальних систем, дуже непросто. У цьому унікальність і відмінність соціальної системи від будь-яких інших. Якщо передбачуваність або непередбачуваність поведінки молекули можна фіксувати однозначно, то у випадку людини потрібно говорити про рівень фіксації. Це може бути рівень:

- поведінки, реальних дій;
- понятійно-словесних уявлень про себе і світ навколо себе, які передують діям і репрезентують рівень усвідомленого вибору;
- образно-чуттєвих уявлень, що формують мотивацію до дії, не завжди чітко усвідомлювану;
- переживань, що знаходяться на межі усвідомленого і неусвідомлюваного, слабко піддаються диференційованій фіксації, але, тим не менше, впливають на реальну поведінку і на ту картину соціального порядку, яку ми і спостерігаємо на макрокрівні.

Непередбачуваність якого рівня тут є індикатором, що вказує на зростання соціальної ентропії? Де починається соціальний хаос? Там, де спостерігається непередбачуваність поведінки членів суспільства, чи там, де соціальний світ хаотизується на рівні їхніх переживань?

Як видно, з кожним названим рівнем знижується міра свідомого контролю над мірою хаотизації як з боку самого суб'єкта, так і з боку зовнішнього спостерігача, який би захотів цю хаотизацію зафіксувати. І чим глибше будемо опускатися цими сходами, тим більше така фіксація ентропії (хаосу) належатиме до сфери дії самоорганізаційних механізмів, оскільки не піддається свідомій та цілеспрямованій регуляції за допомогою механізмів організаційних. Рівень переживань для нас виявляється найбільш значущим, оскільки з ним пов'язані свідомо некеровані імпульси до дії, які й лежать в основі спонтанних механізмів соціальної самоорганізації.

Якщо при цьому поглянути на проекцію таких переживань на рівень соціальної поведінки, то це означає зростання нестійкості зв'язків між членами суспільства, розрив старих відносин, недовговічність новостворюваних контактів. (Але підкреслимо – не формально підтримуваних відносин, а тих, що зачіпають рівень переживань.). Збільшення чисельності членів суспільства, які зазнають почуття самотності, покинутості, недовіри до всіх, розгубленості й незатребуваності – озна-

ки індивідуального прояву загальносистемного ентропійного зростання. Але при цьому почуття незалежності, свободи, готовності покладатися тільки на себе, самостійності – теж ознака незв'язаності з іншими, і зростання кількості таких людей у суспільстві теж ознака зростання ентропійних показників. Тут з'являється якась смислова розбіжність у звичному розумінні соціального хаосу з тим, яке пов'язане з поняттям соціальної ентропії, що пояснює, чому ніби заохочувана самостійність і відповідальність раптом виявляється ознакою ентропійного зростання на системному рівні.

Соціальна ентропія, соціальний хаос – це не добре і не погано. Хоча з погляду організаційної парадигми прийнято говорити про хаос тільки в негативному сенсі, але йдеться про той хаос, який вже яскраво проявляється на рівні поведінки. Водночас для розуміння стану системи важливо оцінити міру присутності в ній ентропії. Тут потрібно звернутися до такого важливого поняття, як ентропійний коридор. Умовно кажучи, є той ентропійний діапазон, у рамках якого хаос – це добре, це двигун історії і прогресу, еволюційного розвитку. Поза межами цього коридору все навпаки: хаос – це шлях до руйнування і системних біфуркацій, шлях до революцій і криз [Седов, 1993]. Це особливо важливо для соціального технолога. Якщо мета – вивести на кризу (сподіватися на керований хаос), то тоді прийоми одні, якщо ж уникнути кризи – зовсім інші. Коридор цей знаходиться, умовно кажучи, в діапазоні ентропійних показників 0,2–0,4 (де 0 – повний порядок, 1 – повний безлад). Цифри, звичайно, умовні, але дають можливість якісно уявити ситуацію.

Як правило, біографія тих, хто робить найбільший внесок у соціоентропійні показники суспільства, виявляється біографією, що веде до маргінальності. Маргінальності не в сенсі культурної пограничності (Парк), а в сенсі перебування на соціальних околицях. І це може бути як маргінальність генія, так і бомжа. На

макрорівні має значення – скільки в суспільстві таких маргіналів. Як впливає з поняття ентропійного коридору і уявлення про допустиму і навіть необхідну міру ентропії для нормального розвитку, суспільство повинно мати не менше 20% маргінальності. (Саме маргінальності, а не маргіналів, бо вона розмита по всьому соціальному простору, і певну частку маргінальності несуть у собі дуже багато членів суспільства.) У цю маргінальність увійдуть і унікальні особистості, і соціальне дно. Але суспільству не можна допустити виходу цього показника за межі, умовно кажучи, 40%, оскільки в цьому випадку у критичної кількості маргіналів з'являється потенціал і можливості самоорганізації.

Індивідуальний внесок кожної людини у загальносистемні ентропійні показники виключно біографічний. Названі ознаки – автономізація, самотність, самостійність, покинутість, почуття власної унікальності й почуття незатребуваності і неприкаяності, почуття відчуженості і почуття незахищеності – все це біографічні ознаки нашого внеску в загальносоціальні ентропійні показники.

У такому розумінні соціальна ентропія може виглядати як та інтегральна характеристика, яка дає змогу будувати поліфакторну модель соціальних змін. Залежно від конкретної ситуації в стан маргіналів може штовхати і політична належність, і соціальне безталання, і конфесійна належність, і навіть національність, колір шкіри, нетрадиційна сексуальна орієнтація – все це в певних умовах може стати фактором маргіналізації. Загальносистемні ентропійні показники – результат накладання цих факторів у проекції на інтегральне переживання людиною свого місця в даному суспільстві. Домінування якогось чинника – річ ситуативна, важливою є результуюча ентропійна картинка. К. Маркс у своїх моделях соціальних змін надавав вирішального значення економічному чиннику, М. Вебер – культурному, наразі на перший план дедалі більше виходить релі-

гійний чинник. Поліфакторність ентропії пояснює той, здавалося б, парадоксальний факт, що в бідних країнах часто люди щасливіші, ніж у багатих (відчувати себе нещасним, як видно зі сказаного вище, означає перебувати в зоні підвищеної соціальної ентропії). Радше, маємо тут справу з ситуацією, коли інтегральне накладення культурних, релігійних, економічних, кліматичних та інших факторів у підсумку не веде до підвищення соціальної ентропії на рівні глибинних переживань, не стає причиною відчуження, недовіри та маргіналізації. Таким чином, виникає необхідність емпіричного відстеження рівня переживань. У переживанні на суб'єктивному рівні відбивається та інтегрується вплив усіх факторів, що впливають на стан соціальної системи – економічних, політичних, культурних, екологічних, релігійних і навіть кліматичних. З виявлення тенденцій відчуження, недовіри, ослаблення солідарності на цьому рівні починається фіксація соціального дрейфу в бік гранично допустимих з погляду віддалення від стабільності ентропійних станів. Небезпека тут у тому, що нестабільність, криза, дозріваючи на рівні неспостережуваних переживань, тільки в точці біфуркації призводить до різких якісних змін на рівні спостережуваної поведінки.

Як же впливає рівень соціальної ентропії, що виходить за межі ентропійного коридору, на хід змін у тому чи іншому суспільстві (соціальній системі)? Нас, таким чином, цікавитимуть не еволюційні зміни, а ті, що виникають у ситуації критичної нестабільності й мають спонтанний, незапланований, самоорганізаційний характер.

Наступне поняття, з яким нам потрібно працювати, – точка соціальної біфуркації. У термінах вже окресленого вище це означає граничне значення соціальної ентропії. Грубо кажучи – стан суспільства, коли з'являється критична маса тих, хто переживає свою недоречність у цьому суспільстві, нездатність вибудувувати життєву траєкторію через непередбачуваність, невизначеність

соціальної ситуації, причому таку, що фіксується не стільки свідомо, скільки на рівні переживання.

Точка соціальної біфуркації – це точка швидких і спонтанних соціальних змін. Відбувається це з необхідністю, властивою будь-яким закономірним процесам. Але в даному випадку – процесам нелінійним. Необхідність тут набуває не того звичного для нас значення невідворотності й передбачуваності, яке є в класичних лінійних моделях, а в розумінні необхідності варіативної. З точністю можна стверджувати – швидких змін не уникнути, а от точно передбачити, якими вони будуть, не можна – можливі, як кажуть, варіанти. Про варіативності й варіанти потрібно говорити окремо. У наших термінах це буде розмова про соціальну атрактивність. Це не будь-які задумані варіанти (як допускала лінійна модель – спочатку вирішимо, що будемо будувати, а потім це побудуємо, зробимо). Ці варіанти вже містяться як приховані можливості в тому соціальному середовищі, де вони повинні й можуть виникнути. У цьому незвичність осмислення змін нелінійних об'єктів, що важко сприймається мисленням, натренованим на об'єкти прості, лінійні. Думати, що не все в нашій владі, а тим більше – що влада має якусь ледве не містичну силу, закладену в самій суті системи, – важко. Але саме так доводиться вважати, виходячи з нелінійних уявлень.

Є ще один важливий момент – початково не можна говорити про різні ймовірності реалізації можливих сценаріїв виходу на нові порядки. Тобто всі наперед задані середовищем нові порядки в принципі рівноймовірні. Вибір на користь одного зі сценаріїв вирішує в якийсь момент випадковість, мала флуктуація. Вона і виштовхує систему на одну з можливих траєкторій подальшого розвитку. Це означає вибір на користь одного з можливих системних атракторів, а значить одного з можливих майбутніх соціальних порядків.

Атрактивні структури, системні атрактори – якого виду вони набувають у соціальному середовищі? Це

найбільш важливий момент пропонованої моделі в сенсі потенціалу створення теоретичного фундаменту для осмислення змін. Завдання реконструкції самоорганізаційної картини соціальних змін у частині відшукання формату атрактивності в соціальному середовищі виявилось для нас досить тонким. Будь-яке нелінійне середовище здатне до породження самоорганізаційних структур певного, властивого тільки цьому середовищу вигляду. Це можуть бути хвилі у воді, кристали в мінералах, язики полум'я у вогні, бархани в піщаній пустелі і т.д. Які ж ці найбільш загальні форми, які можуть представляти самоорганізацію в соціальному середовищі і які постають перед нами як певні структури, що впорядковують соціальний простір на самоорганізаційному рівні? У пошуках відповіді на це запитання ми виходили з того, що це не буде щось нове і невідоме досі. Нашим завданням було виявити ці структури і позначити їх як самоорганізаційні, надавши тим самим нового смислу як самим цим соціальним формам, так і ситуації їх виникнення.

Шлях, яким ми рухалися, полягав у такому. Взявши набір характеристик, яким у загальному вигляді відповідають самоорганізаційні структури в будь-якому середовищі, ми задалися метою відшукати в середовищі соціальному такі, які цим характеристикам відповідають. Ось набір цих характеристик:

- іманентність середовищу, існування в середовищі у вигляді потенції, напередзаданості;
- здатність до спонтанного виникнення під дією певних умов, що не припускають попереднього проектування, хоча і не виключають ініціювання;
- привабливість для елементів середовища, і тим самим здатність до самодобудови у разі виникнення;
- неможливість бути створеними штучним чином;
- неможливість бути зруйнованими, здатність до відновлення і самовідтворення;
- здатність бути структурою вищого локального порядку щодо навколишнього середовища;

– здатність поставати як цілісне системне утворення, що характеризується ритмічною узгодженістю життєвої активності його складових.

Як виявилось в результаті аналізу, названим вимогам у соціальному середовищі відповідають структури трьох типів: 1) діючий, спрямований натовп; 2) структури ігрового типу (члени соціальної системи, об'єднані загальною ігровою взаємодією); 3) структури міфологічного типу (соціальні форми, що виникають на основі взаємодії, зумовленої загальним міфологічним простором).

Розгорнуту аргументацію, що демонструє наявність зазначених властивостей у структур названого типу, можна знайти в [Бевзенко, 2002]. Ця аргументація спирається на роботи авторів, які займалися проблемами натовпу, ігри, міфу – Лебона, Тарда, Московічі, Хейзінга, Гадамера, Юнга, Еліаде та ін. Натовп, гра, міф – нейтральні поняття, що дають змогу побачити види соціальної самоорганізації. Пропонована модель говорить про природу їх появи і механізми функціонування. Будь-яка самоорганізація – це шлях до зменшення ентропії, до створення нових соціальних зв'язків, а водночас – до відмови від ряду індивідуальних ступенів свободи. Парадоксально, що добровільність відмови тільки підсилює суб'єктивне почуття внутрішньої свободи (приклади любові, дружби тут найбільш яскраві й показові).

Під натовпом як самоорганізаційною соціальною структурою розуміється чимала кількість людей, що в якийсь момент перестали бути просто сукупністю індивідів і злилися в єдиний потік, відмовившись від практично всіх ступенів свободи, за винятком тієї, яка збігається з рухом усього натовпу. Міф і гра – це не протилежність реальності, а спосіб її впорядкувати на рівні дій і взаємодій, мотивація яких перебуває у сфері міфопоетичної свідомості. Міф, гра теж обмежують наші ступені свободи, але це обмеження добровільне і привабливе (атрактивне!).

Таким чином, стверджуючи, що соціальна атрактивність найчастіше (у випадку досить стійких і масштаб-

них структур) реалізує себе у формі гри або міфу, можемо сказати, що в післябіфуркаційний момент соціальної самоорганізація виходить на соціальну поверхню у вигляді міфологічно зумовленого порядку. Якщо врахувати, що до настання біфуркаційних станів організаційні порядки (зокрема, соціальні інститути) вже, як правило, нежиттєздатні, то можна стверджувати, що самоорганізація у вигляді міфу або набору ігор, що її уособлюють, є провідною формою впорядкованості у момент соціальних зламів, якими і є всі соціальні революції, масштабні протести, кризи самої різної генези. Подальша стабілізація порядку, що виник самоорганізаційно, йде через посилення організаційного початку, його нарощування на тіло актуалізованого біфуркацією міфу або набору постбіфуркаційних ігор (економічних, культурних, політичних). І водночас через перетягування інтегральної впорядкованості в організаційний бік. Баланс між цими двома механізмами створення соціального порядку – організаційним і самоорганізаційним – запорука того, що система коливатиметься навколо умовного центру стабільності, не полишаючи ентропійного коридору, не нарощуючи хаос до небезпечних меж і нової кризи, і при цьому не застигаючи в лещатах зайвої заорганізованості. Розрив, зсув у бік якогось одного з механізмів – джерело чергового наростання ентропійних показників. У результаті все повторюється, і міф, що вийшов в домінуючу позицію в точці біфуркації як самоорганізаційна основа соціального порядку, починає втрачати свою силу, виявляє нездатність утримати на орбіті своїх колишніх adeptів. Вони переходять в опозицію до нього, в соціальні маргіналиї, звідки і підіймає голову новий потенційний порядок у вигляді нового або нових потенційних міфів. Міфи та ігри, що можуть бути затребувані суспільством після біфуркації, як правило, рідко привносяться ззовні, більшість знаходяться в історичній пам'яті народу. Зміна радянського міфу безліччю раптом воскреслих національних і релігійних міфів яскраво це ілюструє.

4.2. Специфіка дії культурних регуляторів у різних станах нестабільності

Спробуємо прояснити те розуміння соціокультурної нестабільності, яке, на нашу думку, і актуалізує питання регуляції соціальної поведінки. З цією метою окреслимо певні концептуальні контури, в яких вестимемо подальші міркування і в рамках яких всі основні поняття – соціальної нестабільності, регуляції, чинників регуляції отримують своє конкретне визначення. Ці концептуальні положення дадуть змогу визначитися з робочою моделлю соціальних процесів, в яку згадані поняття входитьимуть як складові.

Оскільки ми визначилися, що працюватимемо в контурах нелінійних систем, необхідним для нас стає розрізнення *станів справді стабільних, станів нестабільності першого роду* (які часто теж кваліфікуються як стабільні) і *станів нестабільності другого роду*, які й справді варті того, щоб їх так позначати.

Чим же так суттєво відрізняються ці стани з огляду на потребу дивитися на них крізь призму особливості регуляторних впливів? Чим так суттєво відрізнятиметься *регуляція* в цих трьох, по суті, різних станах?

Головний смисл, що міститься, на наш погляд, у *понятті регуляції*, пов'язаний з системною потребою утримуватися у відносно рівноважному, збалансованому стані, що робить регулятивні впливи *засобом підтримання системного гомеостазу*. Названі три різні стани якраз і відрізняються якістю і ефективністю зусиль, спрямованих на підтримку гомеостазу.

В першому *практично стабільному* стані ці регулятивні зусилля є мінімальними. Суспільство майже не демонструє відхилень від свого гомеостатичного стану. (Приклади таких суспільств – архаїчні спільноти, що живуть закрито та ізольовано, тоталітарні суспільства, які теж для такої стабільності обирають дедалі ізольованіші форми існування). До теми таких суспільств ми

ще трохи звернемося нижче, але не вони складають наш центральний предмет.

Стан нестабільності – це, за визначенням, стан втрати гомеостазу. Але тут є варіанти. *Перший тип нестабільності*, який ми надалі позначатимемо як *нестабільність-1* – це коли відхилення спостерігаються, але вони не виходять за межі, коли регулятивними впливами можна повернути систему до гомеостатичних характеристик. Ця нестабільність – по суті, нормальна форма існування будь-якого життєздатного утворення – чи то людський організм, корпорація, чи все суспільство. Ці *псевдостабільні стани* в плані питання регуляції характерні тим, що регулятивні впливи в них мають теж відносно стабільний характер. Будучи присутніми в системних процесах, вони самі по собі є досить усталеними і відрегульованими, далекими від спонтанності, стандартизованими, якщо можна так висловитися. Звичайно, ми ніколи не спостерігаємо цілковитої стабільності, але у станах, коли відхилення від гомеостазу або еволюційного мейнстрімного поступу є незначним і до певної міри прогнозованим, регулятивні впливи можна вважати складовою цього поступу. Це те, що в термінах теорії управління можна пов'язати з поняттям негативного зворотного зв'язку, системної реакції на незначні відхилення. І формати такої реакції є суттєвим системним параметром, що характеризує міру її здатності до самозбереження.

На *рівні соціальної поведінки*, а точніше – соціальних практик, стабільні та відносно стабільні соціальні стани (*нестабільність-1*) проявляються доволі високою мірою узгодженості соціальних практик членів суспільства. Ця узгодженість, яку часто позначають як нормативну узгодженість, проявляється у певній відповідності практик того чи іншого індивіда та очікувань інших щодо цих практичних проявів. Окремі відхилення регулюються звичними, вписаними в параметри соціокультурної системи, засобами (інституційними та культурни-

ми стимулами до підтримки усталеного порядку, або ж знову таки інституційними або культурними санкціями до тих, хто його порушує). Звичайно, не всі ці відхилення гасяться за допомогою згаданих механізмів. І в цьому основна інтрига – до якої міри ці відхилення припустимі і не порушують стану нестабільності–1. Тут спинимося лише на констатації того, що це питання існує і воно суттєве. Докладно до нього повернемося трохи згодом, коли почнемо працювати з поняттям *соціальної ентропії*.

Поки ж звернемося до ситуації *нестабільності–2*, нестабільності другого роду. Вона настає у тому разі, коли гомеостаз втрачається незворотно, і вже недовідомими є ті засоби зворотного зв'язку, що існували при попередній нестабільності–1. Вписані в системні параметри інституційні та культурні регулятори перестають працювати, демонструють свою незворотно втрачену функціональність. *Макроповедінка системи* якісно змінюється і головне, що характеризує у цих станах таку макроповедінку, це те, що вона робить *спроби спонтанного виходу на нові гомеостатичні стани*.

Таким чином, можемо *констатувати* – *підтримання* старої рівноваги та *утворення* нової – ці дві суттєві відмінності, які характеризують процеси регуляції в стані нестабільності–1 (псевдостабільності), та, відповідно, справжньої нестабільності–2.

Виходячи з такого уявлення, можемо стверджувати: *питання чинників регуляції* та трансформації різних практичних схем актуалізується і набирає особливого значення саме в ситуації соціокультурної нестабільності–2, і це суттєво відрізняється від дії цих чинників, що характеризують нестабільність–1.

На *рівні соціальної поведінки та практик соціокультурної нестабільності–2* теж має суттєві відмінності від відносно стабільних станів і проявляється в суттєвому порушенні попередньої узгодженості практик та очікувань, що легко описується в термінах руйнації

усталеної нормативної системи. Таким чином, питання – а які ж чинники регуляції соціальної поведінки тут починають діяти, і навіть *що в такому разі означає регуляцію* – виявляється дуже актуальним. Знову ж таки мовою практик це означає – за допомогою яких чинників системі вдається повернутися до відносно зрівноваженого стану, забезпечити хоча б відносну нову відповідність соціальних практик та відповідних очікувань щодо них. Чим ці чинники у своїй сукупності відрізнятимуться від тих, що працювали в гомеостатичних станах та близьких до них?

Тут ми, власне, виходимо на питання підтримання соціального порядку (гомеостазу) та утворення нового соціального порядку (після порушення гомеостазу).

Вибір нелінійного погляду на системні процеси в сенсі моделювання механізмів системних змін виводить на уявлення про існування організаційних та самоорганізаційних механізмів творення соціального порядку, і відповідно, організаційних та самоорганізаційних механізмів підтримання гомеостазису та виходу на нові стани соціальної рівноваги в разі руйнації попередньої гомеостатичності [Бевзенко, 2002]. Спираючись на ці моделі, можемо стверджувати: *стабільність, нестабільність-1 та нестабільність-2 відрізняються співвідношенням організаційних та самоорганізаційних механізмів у системній регуляції*. Якщо за двох перших спостерігаємо певну узгодженість, збалансованість організаційних та самоорганізаційних механізмів, то в ситуації соціальної нестабільності-2 організаційні механізми виявляються мало дієвими, і, відповідно, саме самоорганізаційні регулятори набирають першочергової ваги і стають основними регулятивними чинниками.

Спробуємо перейти на більш звичну мову інституційних та культурних регуляторів. Організаційні механізми за певних уточнень можна ототожнити з інституційними (коли під інститутами розуміються доволі жорсткі, організаційно оформлені, формалізовані засоби регулятивного впливу), а самоорганізаційні

з культурними (коли під культурою мається на увазі той часто прихований за її поверхнею реєстр міфів та ігрових порядків, що задають правила гри та організують соціальні практики у різних соціальних полях). Таким чином, у цій логіці можна стверджувати, що саме культурні (самоорганізаційні) регулятори виходять на перше місце в ситуації соціокультурної нестабільності–2.

У більш звичних термінах про культурну регуляцію соціальної поведінки (соціальних практик) можна говорити як про фактори, що діють через підтримання вагомості загальноприйнятих норм, цінностей, смислів, символів (у разі стабільності та нестабільності–1), та досить швидко, іноді болісне та неочікуване для суспільства, утвердження нових норм, цінностей, смислів та символів, що починають регулювати соціальну поведінку і узгоджувати практики та очікування в часи нестабільності–2.

Як впливає з самоорганізаційних уявлень, ці нові ціннісні, нормативні, смислові та символічні порядки виступають як прояви нових ігрових правил, що початково спонтанно виникають в окремих локальних місцях соціального простору, в окремих групах та окремих соціальних полях, а вже потім поширюються на значну частину суспільства, забезпечуючи наступний стан суспільної рівноваги або якісь нетривкі перехідні рівноважні стани. Таких претендентів на започаткування нових правил гри в ситуації нестабільності–2 може бути декілька, вони виступають як конкурентні культурно-символічні пропозиції. Як самі місця локальної появи цих ігрових порядків, так і факт їх поширення на значні соціальні ареали часто мають неочікуваний і непрогнозований характер, що, тим не менш, виводить на стан відносної узгодженості очікувань та практик, що і є для нас предметом зацікавленості.

Як правило, ці нові порядки не з'являються довільно, а привносяться іншими щодо попереднього рівноваж-

ного стану, культурними пропозиціями, що, тим не менш, зберігалися або з'явилися в культурних “запасниках” того соціуму, про нестабільність якого йдеться. Можливість їх активізації якраз і відкривається в ситуації нестабільності–2. Реєстр таких впливів, що часто виступають як конкуруючі, формується з різних джерел – з дотичних культурних масивів, з того, що є в суспільній пам’яті та пов’язано з попередніми історичними етапами суспільного життя, з маргінальних до цього локальних порядків. Але буває, що ці нові формати виглядають як справді нові, складаючи основу масштабних культурних трансформацій.

У цій точці наших міркувань виникає проблема поєднання макрорівневих моделей з мікрорівневими ефектами, на які вони вказують. Усі наведені вище міркування стосувалися більше системного рівня і велися у термінах, що більше стосуються *макрорівневих* подій. На тлі проблеми соціальної поведінки, яка є проблемою, по суті, *мікрорівневого* порядку, це викликає питання – що ж є ознакою переходу від відносно стабільного стану (нестабільність–1) до стану критично нестабільного (нестабільність–2) саме на мікрорівні суспільних проявів? Що означає ця нестабільність–1 та нестабільність–2 з огляду на повсякденні практики?

І тут ми маємо звернутися до одного поняття, яке дозволяє найкращим чином поєднувати ці два рівня соціальної реальності. Це поки ще не дуже звичне для соціологів поняття *соціальної ентропії*. Будучи ключовим поняттям у системних моделях, воно стосується, по суті, саме мікрорівневих подій.

Звернімося до цього поняття докладніше, вдавшись до тих початкових смислів, з яких воно народилося. Поява цього поняття пов’язана з необхідністю працювати з такими поняттями, як хаос та порядок на рівні їхньої взаємовизначеності та взаємозалежності. Оскільки питання стосунків між соціальним порядком і соціальним хаосом є ключовим для ситуації соціальної

нестабільності, звернення до поняття соціальної ентропії виглядає методологічно потенційним.

Звичайне розуміння ентропії як міри хаосу тут набирає смислу соціального хаосу. Ентропія мовою соціальних стосунків та взаємодій – це міра суспільної неінтегрованості, неузгодженості, неконсолідованості, роз’єднаності. Іншими словами, *зростання ентропії характеризуються активізацією усіх форм поведінки*, що є протилежними тим, які ми описуємо словами: *солідарність, кооперативність, взаємодтримка, довіра, діалог, консенсус, колективізм, екологізм, колективна ідентичність, зрештою – дружба та любов*. І звідси – ознакою нестабільності, росту ентропії є поява та підсилення саме цих проявів у діях та поведінці членів соціуму. Це те, що відбувається на рівні міжособистісних стосунків, стосунків між людиною та різними інститутами. На макрорівні це призводить до збільшення загальної ентропії суспільства, інтегруючи всі ці прояви мікрорівневого характеру, ентропія виступає важливою системною характеристикою. Таким чином, від мікро-і мезорівня можемо перейти до макрорівня і робити висновки про загальний стан системи виходячи з її ентропійних показників.

Що означає “загальний стан системи” і як тут працює поняття ентропії, дуже добре видно якраз при розгляді *питання соціальної нестабільності*. Поняття ентропії, з огляду на його включеність у загальні моделі, дає змогу пояснювати і осмислювати *неоднозначність поняття нестабільності*. Чому, як сказано вище, нестабільність–1 радикально відрізняється від нестабільності–2? Чому в одному випадку можна повертати систему (суспільство) до гомеостатичних станів, а в іншому – ні?

Ці межі й пов’язані з гомеостатичним або еволюційним поступом суспільства через стани нестабільності–1. Як надто низькі, так і надто високі ентропійні показники ведуть до нестабільності–2, до граничного зростання хаосу. Відповідно, можна сказати – довіра, солідар-

ність, колективізм, інтегрованість теж добре лише у певних межах. (Як у певних межах позитивним є слідування загальним нормам, очікуванням, стереотипам, але за цими межами отримуємо консервативність, гальмування адаптивності та іноваційності).

На абстрактному системному рівні ця неоднозначність ентропійних показників, необхідність утримувати їх у певних межах для запобігання виходу на нестабільність-2 можна навіть *визначити кількісно*. У разі соціальних систем ці кількісні показники виміряти не так легко, але грубо кажучи (з метою лише якісних уявлень), можна стверджувати, що суспільний поступ буде еволюційним тоді, коли єдність перевищуватиме роз'єднаність принаймні вдвічі. Але водночас роз'єднаності, непокори, відхилення від норм мають спостерігатися хоча б на рівні вчетверо меншому, ніж єдності та узгодженості. Це ті межі, той ентропійний коридор, де можливий і соціальний поступ, і соціальний прогрес. За цими межами – нестабільність-2, в якій феноменологія соціального життя вже далека від тієї, що відповідає так званому сталому поступу.

При порушенні міри в бік збільшення роз'єднаності (зростання ентропії) швидко вийдемо на нестабільність-2. Але й надто велика єдність (надто низька ентропія) веде до нестабільності-2, хоча трохи іншим шляхом. Свого часу *низька ентропія традиційних суспільств* призвела до стримування їхнього розвитку, неможливості протистояти певним зовнішнім викликам. І зрештою – до революцій, що вивели західні суспільства на шлях модернізації. Індивідуалізоване модерне суспільство значно збільшило ентропійні показники, люди значно відокремилися один від одного, але це звільнило креативність, що і збільшило загальну суспільну адаптивність. Тривалий час зростаюча ентропія модерного суспільства, зростаюча індивідуалізація не виходила за межі нестабільності-1, що й давало збереження гомеостазу разом зі швидким прогресивним поступом. Але,

схоже, ці межі вже близько. Криза індивідуалізації, на яку так яскраво вказав З. Бауман [*Бауман, 2002*], і є кризою надто високої ентропії. Невипадково тема довіри, консолідації, екологізації стала однією з провідних для західних соціологів, які раніше до неї зверталися дуже не часто. Наразі вони з подивом бачать, що більш традиційні суспільства, на кшталт Японії, виявляються більш стабільними, вказуючи на довіру як на одну з ознак, що дає їм цю стабільність. Про японське суспільство якраз і можна сказати, що ентропійна міра там на оптимальному рівні, і це дає ту дивну здатність до адаптації та регуляції в ситуаціях важких випробувань, що їх продемонструвала Японія після землетрусу березня 2011 р. Прикладом згубності надто низьких ентропійних показників і згубності надто високої стабільності є тоталітарні суспільства. Інтегрованість, довіра, консолідація там є високою, але той же приклад Північної Кореї нам добре демонструє, до чого це призводить.

Поняття соціальної ентропії несе в собі інтегративний потенціал. З одного боку, на макрорівні, це поняття вписане в макрозакономірності, системні процеси, з другого – на макрорівні воно тісно пов'язане з інтерпретаціями, смислами, повсякденністю. Адже довіра – недовіра, любов – ненависть, підтримка – байдужість – все це народжується з тих смислів, що людина надає тій чи іншій соціальній ситуації. У кожному окремому випадку – це конкретна людська доля. Лише на рівні системних емерджентних ефектів це перетворюється на рівень соціальної ентропії і починає працювати за логікою нелінійних системних закономірностей.

Є ще один момент методологічного порядку, що підсилює вагу поняття соціальної ентропії. Його вагомність є очевидною тоді, коли мовиться про *системні підходи в соціології*, про соціальні системи. Саме це поняття дає змогу якісно відрізнити соціальну систему від просто соціального середовища. Системні ефекти, емерджентність та системність як така, виникають у

разі невеликих ентропійних характеристик, адже ознака будь-якої системності – це наявність зв'язків між елементами, наявність емерджентних властивостей. Низька ентропія – це і є наявність зв'язків та узгодженостей. Відповідно, система розпадається та перетворюється на набір елементів, просто в середовище (у нашому випадку – соціальне) у разі значного зростання ентропійних показників.

Відповідно до наведеної вище концептуальної моделі нашим першим завданням стає аргументувати твердження, що маємо наразі ту ситуацію нестабільності-2, коли організаційні механізми регуляції є малоефективними, і треба зосередитися саме на *культурних чинниках*.

Про те, що маємо, і досить давно, ситуацію соціокультурної *нестабільності швидше другого типу*, яскраво свідчить хоча б та фіксація зменшення взаємної довіри громадян, яка, за даними наших моніторингових досліджень, дедалі більше звужується до кола сім'ї [*Українське суспільство. Двадцять років незалежності, 2011*]. Низький рівень солідарності, звуження кола групової ідентичності та готовність полишити цю країну – все це ознаки розривів у тканині соціальних зв'язків, що й вказує на зростання соціальної ентропії. Наші соціологи до теми довіри звертаються дедалі частіше, що свідчить про те ж саме – ентропійні показники суспільства небезпечно зростають.

Але що дає підстави нам говорити про *нестабільність швидше другого*, ніж першого роду?

Звичайно, межа між цими двома станами є досить розмитою. І слухним є запитання – чому в західних країнах зростання недовіри не свідчить про нестабільність-2, а у нас свідчить? Тут важливою є друга ознака – дієвість інституційних, організаційних механізмів соціальної регуляції. Хоча події останніх часів, кризові явища в західних країнах теж призводять до того, що ці інституційні механізми часто пробуксову-

ють, на що знову ж таки вказував З. Бауман, міра інституційної неспроможності там не видається такою високою, як у нас. Знову ж таки – недовіра наших громадян до різних інститутів, небажання звертатися до правоохоронних органів, державних службовців, лікарів свідчить про те, що в уявленні наших громадян ці інститути не працюють. На *рівні практик* маємо зростаючу неузгодженість очікувань (що формувалися за старих інституційних порядків) та практик, що складаються тепер.

Нестабільність–2 означає, що настає момент *активізації самоорганізаційних системних регуляторів*, які вже не спрямовані на збереження попереднього гомеостатичного стану, а намагаються спонтанно вивести на нову системну рівновагу, нову системну стабільність. Ці механізми ми вище ототожнили з культурними. Як і слід очікувати в ситуації, коли попередній культурний (міфологічний, символічний, ціннісний, нормативний) каркас вже не утримує соціум у відносно стабільному стані, культурні претенденти на його заміну починають заповнювати нормативні “пустоти”.

Культурна ситуація, що в нас спостерігається, виглядає як напружене поле конкуренції різних культурних модусів – традиційної культури, радянської культури, модерних культурних зразків та навіть постмодерних нормативно-ціннісних пропозицій. Тут же, може менш потужно, включаються в гру культурні та субкультурні формати етнічного походження, з історичної пам’яті та з соціальних маргіналій виникають різні регіональні культурні утворення. (Тут можна згадати й історію Галицької республіки, Донецько-Криворізьку республіку, про яку почали знову згадувати). Субкультурні маргіналії у вигляді кримінальної субкультури або різних екзотичних релігійних рухів теж виступають гравцями на ярмарку культурних пропозицій. Кожен із цих культурних або субкультурних модусів пропонує свої міфи та ігри, і, відповідно, пов’язані з цим смисли, символи,

норми та цінності. Актуально маємо констатувати ситуацію руйнації попереднього культурного комплексу, що утримував суспільство за радянських часів, і вже тривалу дію кількох погано узгоджених між собою культурних окремонностей. Конкуренція між різними культурними модусами і дає реальний перебіг подій – вона то трохи згасає, то набирає нових обертів, зі сцени сходять одні гравці та їхні ігрові правила і раптом з’являються інші. Нова стабільність – це перемога в цій конкуренції якогось одного або комбінації кількох нових ігрових правил, нових культурних форматів. Саме це й дає той регулятивний ефект, який проявляється у новій узгодженості очікувань та практик, до якої спрямовують нові правила гри.

Спираючись знову ж таки на самоорганізаційні уявлення, одразу наголосимо – від тих налаштованих на позитив очікувань, що асоціюються зі словом “регуляція”, тут ми змушені відмовитись. Самоорганізаційна регуляція – це спонтанний процес і вже за своєю природою не може гарантувати нам виходу на позитивні норми та цінності. Вона може лише спрямовувати процеси в бік нової узгодженості практик та очікувань. І якщо перемогу в конкуренції наявних культурних пропозицій отримують кримінальні субкультурні порядки, поширюючись до рівня загальноприйнятих норм, це лише означає – цей шлях нової узгодженості виявився в цьому сенсі найбільш дієвим.

РОЗДІЛ 5. МЕХАНІЗМИ ЗОВНІШЬОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

5.1. Особливості соціального контролю в умовах аномії

Трансформаційні процеси в українському суспільстві можна розглядати як кризь призму адміністративно-централізованих засобів регулювання, так і в контексті дії механізмів демократично-самоорганізаційних, які фактично набули дієвості саме в умовах суспільних трансформацій. Ці процеси приводять до того, що в загальній структурі регулятивних процесів підсилюється вага регуляції, що відбувається на рівні самоорганізації та саморегуляції окремого індивіда та соціальної групи. Соціальна регуляція “знизу” починає відігравати в суспільстві не меншу роль, аніж формальні інституціональні структури регуляції. І передусім така трансформація заторкує систему соціального контролю, що є одним із головних засобів соціальної регуляції поведінки людей у суспільстві та підтримання суспільної системи в рівновазі.

Відомо, що соціальний контроль має складну структуру. У соціологічній літературі існує багато суджень про структуру механізмів соціального контролю і різні їх класифікації. За способом реалізації розрізняють фізичний, економічний, нормативно-символічний (авторитет, пошана, престиж), соціальний контроль. Систему соціального контролю складають як державно-правовий, включаючи політичний, адміністративний, судовий контроль, так і суспільні (громадські) форми, що одержують свій повноцінний розвиток у рамках становлення громадянського суспільства.

Існує також більш загальне розмежування – інституційні та неінституційні форми соціального контролю. Інституційні форми контролю реалізуються за допомогою діяльності спеціалізованого контрольного апарату – сукупності державних і суспільних органів, установ. Такий соціальний контроль структурований, організований певним чином і тяжіє до “жорстких форм” реалізації. Неінституційний (неформальний) контроль пов’язаний із можливостями саморегулювання в суспільстві. Його дія ґрунтується переважно на інтеріоризованих ціннісно-нормативних, етично-психологічних механізмах регуляції.

Зауважимо, що всі ключові характеристики цього процесу теоретично осмислені досить давно і повно. Ще К. Юнг [Юнг, 1992] виділяв формальний і неформальний соціальний контроль. При цьому формальний контроль визначався ним як здійснюваний насамперед за допомогою урядового апарату й на основі примусових розпоряджень та пов’язувався з офіційною організацією управління (соціальні цінності та норми). До неформального ж ним відносилися мораль, громадська думка, ідеали, релігійні переконання, які можуть складатися в суспільстві більш-менш несвідомо, шляхом проб та помилок. Перший здійснюється за допомогою примусу, нав’язування, другий регулює соціальну поведінку на основі реакцій на відповідні стимули.

Отже, існування як формальних, зовнішніх, інституційних і примусових соціально-контрольних важелів суспільства, так і внутрішніх, інтеріоризованих у процесі соціалізації є невід’ємним атрибутом існування будь-якого сучасного суспільства.

Як елемент соціального управління соціальний контроль (СК) діє за принципом зворотного зв’язку. Його основною метою можна виділити створення умов для стабільності соціальної системи. Соціальний контроль – це, по суті, насамперед організація, формування певного змісту регуляторів поведінки людини. При цьому меха-

нізм СК – це не процес однобічного впливу суспільства, а процес активної взаємодії взаємопов'язаних, хоча і різних за характером елементів. Індивід і суспільство (соціальна група) є складовими елементами системи СК, що взаємодіють між собою. Йдеться про взаємодії індивіда та суспільства, але не у формі взаємовідносин об'єкта і суб'єкта. Такі взаємовідносини мають складніший характер, ніж елементарна “підгонка” індивідуальних характеристик під певні соціальні стандарти.

Традиційно СК можна уявити як сукупність спеціальних механізмів, вибудовану певною структурою економічних, політичних, соціальних відносин, що свідомо використовуються суспільством з метою організації та підтримування постійно діючої системи типових форм масової соціальної поведінки. Саме дія цих механізмів вносить сталість, однотайність у суспільне життя, впорядковує суспільні відносини.

Дія системи контролю спирається на низку принципових положень:

- на загальне в даній групі визнання її культури та її критеріїв цінності (визнання одних і тих самих цінностей викликає подібність або ідентичність поведінки членів даної групи);

- прищеплення шляхом виховання зразків поведінки, дій і реагування на певні дії наперед заданим способом (ці знання стають другою “рамкою” після біологічних імпульсів і систем культурних цінностей, що визначають конформістську поведінку);

- урахування внутрішніх механізмів індивідуальних особливостей людини, що зумовлюють прагнення до визнання і до відчуття безпеки (необхідних для збереження внутрішньої рівноваги особи), які дає (забезпечує) конформізм;

- систему формальних і неформальних інститутів, які створюють як би межі, усередині яких індивід може діяти, і які дають можливість активно втручатися в поведінку індивідів [Щепанський, 1967 : 113].

Саме реалізація цих принципів є підставою для здійснення його основних функцій: захисної – контроль сприяє збереженню загальнозначущих цінностей; стабілізуючої – забезпечує однорідність поведінки людей у подібних ситуаціях, сприяючи забезпеченню соціального порядку та стабільності; регулятивної – виступає одним із головних елементів соціальної регуляції поведінки в соціумі. Саме ця функція соціального контролю є найбільш динамічною та найбільш “вразливою” в умовах будь-яких суспільних, економічних, політичних, культурних змін, які й зумовлюють її перманентну трансформацію – змінюються форми, засоби, механізми та чинники такої регуляції.

У стабільному суспільстві у процесі реалізації вимог різних соціальних норм у масовій соціальній поведінці виникають відповідні типові форми, що закріплюють функціонування даної системи суспільних відносин, які підтримують таку форму соціальної організації. Нормативні підсистеми самоконтролю, що доступні цілеспрямованому впливові, ефективно формуються суб’єктом управління та контролю. Функціонування соціальних норм опирається на певні цінності, існуючі в суспільстві (групі).

Соціальні норми інтегрують людей у певну єдину спільність, формують систему соціальної взаємодії. Вони охоплюють вимоги, правила стандарти поведінки і очікування відповідної (суспільно схвалюваної) поведінки. Функціонування цього механізму “цінності – норми – очікування” забезпечує збереження стабільності соціальної системи і являє собою основу реалізації регулятивної системи в суспільстві. При зміні (порушенні) будь-якої з цих ланок (елементів) функціональне навантаження концентрується на іншій (яка починає функціонувати активніше за певних умов). У остаточному підсумку саме цей елемент стає провідним у реалізації усього регулятивного механізму. Проте особливістю трансформаційного суспільства є те, що в цьому ланцюзі суттєво деформуються усі зазначені ланки.

Визначаючи стан сучасного українського суспільства як *озвичаєну нестабільність*, котра значний час репродукується внаслідок історичної тривалості процесів інституціональної, соціоструктурної та соціокультурної трансформації, маємо наголосити на закономірності відтворення впродовж цього періоду стану аномії. Остання являє собою дисфункцію ціннісно-нормативних механізмів соціального регулювання і контролю, що виникає за обставин, коли легітимовані й навіть сакралізовані в суспільстві певного типу цінності та норми цілком або частково втрачають свій регулятивний потенціал. Фактично вони вже не сприймаються і не визнаються як загальноприйняті, а отже, у соціумі поширюються не лише аморальні вчинки, а й формуються поведінкові стратегії, ґрунтовані на запереченні важливості універсальних цінностей та норм.

Сприяє цьому і непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які пропонуються суспільству як наріжні. Жодна з ідеологій – націоналістична, державницька, ліберальна, соціалістична, клерикальна – не спромоглася вкорінитися настільки широко, щоб стати підґрунтям загальноприйнятої національної ідеї, а відтак, характерною для світогляду пересічного українця залишається розмитість і непевність ціннісно-нормативних орієнтирів.

Характерною для стану сучасної суспільної свідомості є також динамічна мінливість, калейдоскопічність зміни пріоритетів, а разом критеріїв життєвого успіху й моральних дороговказів. За обставин, коли перестала діяти значна частина загальноузгоджених, конвенційних цінностей і норм, властивих попередній суспільній системі, а вибудовані на них поведінкові стратегії, стереотипи і патерни переходять до розряду анахронізмів, дедалі ширшими стають межі припустимого, дозволеного.

У цих умовах втрачається дієвість регуляції через примус, яка передбачає дію формального контролю (закони, різні насильницькі фактори, формалізовані

процедури). Якщо у стабільних суспільствах існують чітко розроблені правила або система контролю, яка є набором діючих і дієвих санкцій, що застосовуються відповідно до різних типів відхилень від норм, то в суспільстві нестабільному виникають проблеми як з чіткістю правил, так і з дієвістю санкцій.

Стан соціальної невизначеності, що продукований ситуацією “озвичаєної нестабільності”, має ще один аспект, пов’язаний із підвищенням рівня свободи нормативного самовизначення, а саме – блокування дії процесів рутинізації. Невизначеність спричиняється насамперед радикальними трансформаціями інституціональної системи, й має минути певний час, аби запроваджувані через діяльність нових інституцій норми набули легітимності в суспільній свідомості, стали звичними, традиційними. До того ж механізм сповільнення легалізації норм за часів, коли триває активна фаза соціального конструювання – пошук нових адекватних форм і зразків соціально узгодженої поведінки – виконує важливу захисну функцію, завдяки якій у перебігу суспільних практик відсіваються неприйнятні для загалу ціннісно-нормативні та поведінкові нововведення. Однак насамперед це “зворотний бік” того факту, що неусталені цінності та норми не можуть бути ефективними, а регулятивна здатність їх послаблена.

5.2. Дигіталізація соціального контролю в сучасних умовах

Сучасна соціальна ситуація вимагає переосмислення системи регуляції соціальної поведінки, виходячи з нових соціальних умов та детермінант її реалізації з урахуванням нового типу соціальної взаємодії, який забезпечується за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Розвиток нових технічних засобів у різних сферах людського буття ставить питання щодо впливу цих технологічних здобутків і на контрольну систему суспільст-

ва, пропонуючи нові контрольні можливості сучасному суспільству.

Соціолог Г. Маркс, який першим описав “суспільство, що наглядає”, зазначав, що з удосконаленням комп’ютерної техніки руйнуються останні перешкоди на шляху до загального нагляду [*Marx, 1985*]. Він показав, що зростаючі дигітальні можливості по збору досє на людину, складаючи воедино ледве помітні, цілком нешкідливі обривки відомостей про угоди, стан здоров’я, купівельні звички і демографічні дані, утворюють особливий різновид “інфостеження”, відмінний від звичайних способів нагляду за допомогою аудіо- чи відеозаписів, своєю доступністю завдяки комп’ютеризації та визнає, що комп’ютери якісно міняють саму природу нагляду, спрощуючи, розширюючи і поглиблюючи його [*Marx, 1988*].

Проблеми дигіталізації соціального контролю “наглядаючого суспільства” та її імовірних соціальних наслідків останнім часом привертають дедалі більшу увагу науковців [*Gandy, 1993; Gibbs, 1998; Graham, Marvin, 1996; Marx, 1995*].

Характеризуючи нові особливості соціального контролю, пов’язані з можливістю залучення новітніх технічних засобів комунікації, можна констатувати певні особливості його реалізації. Сьогодні процес контролю, як зазначає Г. Маркс, стає м’якшим, витонченішим та менш помітним, проте пронизує усі сфери буття людини, порушуючи й сферу її приватності.

Сучасний соціальний контроль можна означити скоріше як маніпуляцію, аніж як фізичний або соціальний примус. Стаючи більш прихованим, вмонтованим у сучасні повсякденні інформаційно-комунікаційні пристрої, контроль здійснюється без відома та погодження з його об’єктами. Сьогодні агенти контролю дедалі більше можуть контролювати життя людини, дізнаватись те, чого вона й сама про себе не знає, та впливати на її життєві можливості та запити, про які вона й не підозрює.

Соціальний контроль стає дедалі ширшим і охоплює набагато більшу площину, аніж у середині ХХ сторіччя, продовжуючи експансію, яка розпочалась з індустріалізаційних процесів. Контроль стає більш інтегративним, аніж будь-коли до цього, долаючи традиційні та організаційні кордони (наприклад, між агентами рівня уряду, банків, страхування, охорони здоров'я, освіти, телекомунікацій, маркетингових організацій тощо).

Використання технічних засобів стає масовим, що, безперечно, знижує вартість контролю за одиницю інформації, роблячи його менш затратним та більш масовим. Дедалі більше об'єктів і сфер піддають інспектуванню та контролюванню, змінюючи традиційну спрямованість на особу специфічного "підозрюваного" (в порушенні певних норм, вимог тощо) на категоричне підозрювання усіх. Так, відеокамера або металічний детектор захоплює інформацію стосовно усіх, хто підпадає під їх дію.

Контроль також стає більш інтенсивним, інспектуючи не тільки поверхові видимі шари, а проникаючи в більш глибокі прошарки захисної поверхні. Сучасні засоби контролю долають межі відстані, темряви, фізичні та часові бар'єри – фактори, які донедавна традиційно захищали як свободу особи, так і її злочини. Сьогодні можна легко зберігати, реанімувати, об'єднувати інформацію з різних місць і в різних формах (наприклад, візуальну, слухову, друковану, числову тощо), що дає змогу за потреби здійснювати глибший аналіз та віднаходити потрібні взаємозв'язки дій та подій об'єкта контролю.

Сьогодні контроль може бути віддаленим та детериторіальним і мати певні буфери між його суб'єктами та об'єктами. Контроль і безпосереднє знання про поведінку об'єкта контролю більше не обмежується безпосередньою реальністю взаємодії його агентів та їх прив'язкою до певного фізичного місця події.

Сучасний соціальний контроль набуває кардинальних змін і в своєму найбільш екстремальному прояві –

у позбавленні волі осіб, що порушили певні норми соціальної поведінки в суспільстві. Він дає змогу здійснювати безперервне широке використання комп'ютерних досьє, чіпування покараних тощо.

Можна зазначити, що використання сучасних технологій певним чином навіть контрастує з традиційними підходами реалізації соціально-контрольних функцій у суспільстві. Сучасні – попереджувальні та попередні відгуки контролю контрастують з традиційними – реактивними формами контролю, коли контрольні санкції активізувались тільки після того, як певне порушення або злочин вже мали місце. Технічний наголос контролю дає змогу реагувати не тільки на реального, а й на потенційного порушника. Таким чином, контрольні зусилля сьогодні націлюються на запобігання та ранішнє втручання й упередження імовірної загрози.

Так, Г. Маркс, розвиваючи тему технологізації сучасного контролю, запропонував цікавий аналіз традиційних способів реалізації соціального контролю в суспільстві з урахуванням імовірності впровадження технологічних контрольних засобів, і виділив шість основних соціально-технічних стратегій контролю [Marx, 2001]:

1. Стратегія переміщення (Target or facility removal), основною метою якої є реалізація логіки упередження. Рух у напрямі безготівкового суспільства – один із прикладів реалізації даної стратегії.

2. Стратегія девальвації (Target devaluation), що має на меті скорочення або повне знецінення потенційної цілі порушника. Наприклад, продукція, що самоліквідується, або вибух пакетів з фарбою при пограбуванні банківських сейфів.

3. Стратегія ізоляції (Target insulation), яка передбачає фізичне ізолювання цілі у той чи інший спосіб – стіни, рови, загорожі, охорона, броня, які в сучасних технологічних умовах трансформуються в сучасні загорожі, подекуди непомітні неозброєному оку, у вигляді пін-кодів, паролів тощо.

4. Стратегія послаблення та виведення з ладу – класична стратегія, націлена на фізичну або моральну дезактивацію супротивника (порушника). Наприклад, датчики GPS, які запобігають можливості використання автомобіля та телефону.

5. Стратегія ексклюзії (Exclusion), коли потенційний порушник відсторонюється від можливості здійснення певних соціальних дій. Наприклад, пристрій реєстрації та контролю місцезнаходження та переміщення, заснований на GPS-фіксації.

6. Ототожнення порушника/порушення (Offense/offender/target identification), мета реалізації якої – документувати порушення та ідентифікувати порушника, задля чого активно використовуються сучасні технічні засоби контролю – особистісні коди, електронне маркування, камери спостереження, ІТ-адреси користувачів тощо.

Зрозуміло, що вищезначені стратегії мають умовно-теоретичне розділення, ототожнюючи шість ідеальних типів, що можуть перетворюватись і поєднуватись між собою в рамках реалізації системи соціального контролю. Слід зазначити, що ці стратегії не завжди можуть перекривати усі наявні форми функціонування соціального контролю в новому технологічному суспільстві.

Отже, використання технічних засобів контролю у світовій практиці стає буденністю сучасного життя. Технічні засоби активно включаються в традиційні способи реалізації соціального контролю в суспільстві, і Україна не залишається осторонь цих процесів. Так, МВС за результатами тендеру 2012 р. уклало угоду на постачання обладнання для системи електронного контролю. Придбано 856 електронних браслетів і таку ж кількість мобільних контрольних пристроїв [*МВС витратило на контроль, 2012*].

Активне долучення владних і державних структур до реалізації контрольних функцій за допомогою новітніх технологій викликає сьогодні активний супротив

як окремих громадян, так і громадських структур та організацій, які вказують на втручання держави в особистісний простір людини.

Проте, враховуючи той факт, що контрольні органи отримують сьогодні необмежені можливості реалізації контролю у результаті інтенсивної технологізації суспільства, слід також розуміти і особливості його реалізації в новому технологічному світі. Природа технологічного контролю така, що він, по-перше, надає контрольні можливості як владним структурам, так і тим, кого вони намагаються контролювати. І по-друге, особливості реалізації такого контролю ще не вивчені і його реалізація може мати непередбачувані наслідки, про які ані контролери, ані підконтрольні ще навіть не здогадуються.

Не слід забувати, що одним із головних феноменів технологізації контролю в сучасному суспільстві можна означити факт розширення імовірної кількості суб'єктів контролю. Сьогодні кожен агент контролю може знайти саме той аспект контролю, який його цікавить та відповідає реалізації його безпосереднього соціального інтересу. І саме масштабне поширення технологічних засобів реалізації контролю сьогодні долає контрольну монополію держави, влади, офіційних загальноприйнятих у традиційному суспільстві суб'єктів реалізації соціального контролю.

5.3. Регулятивний вплив Інтернету

Ера інформаційного суспільства зумовлює радикальні соціальні трансформації в регулятивній системі – нівелюється впливовість традиційних структур, прискорюється обмін цінностями, виробляються нові принципи і норми соціальної взаємодії; з'являються нові суб'єкти, засоби і форми регуляції соціальної поведінки. Поява нового чинника регуляції соціальної поведінки, пов'язаного з розвитком сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), уже сьогодні змінює соціаль-

ну структуру суспільства, трансформує соціокультурні та соціально-психологічні елементи регулятивної системи – розширюючи середовище, способи, умови та механізми регуляції соціальної поведінки; кардинально змінюючи якість суб'єктів соціальної регуляції (зрівнюючи різні соціальні суб'єкти і об'єкти регуляції, сприяючи виникненню нових груп регуляції соціальної поведінки).

Аналізуючи вплив Інтернету як соціального феномену, можна умовно окреслити такі принципові можливості його регулятивного впливу:

- по-перше, це безпосередня дія нових інформаційних технологій на свідомість людини – передусім шляхом значного розширення когнітивних і комунікаційних можливостей. При цьому мало передбачуваними є відповіді на запитання про вплив (прямий або непрямий) поширення нових інформаційних технологій на динаміку зміни системи цінностей, норм, навичок та стандартів соціальної взаємодії та регуляції поведінки;

- по-друге, дія інформаційних технологій на соціальну організацію: використання нових засобів комунікації принципово знижує витрати передачі інформації, спрощується і стрімко прискорюється процес створення географічно незалежних соціальних груп, спільнот (мереж), що характеризуються переважанням неієрархічних “горизонтальних комунікацій”, можливістю спілкування та соціальної взаємодії “всіх з усіма”, якісно трансформуючи усю структуру соціальної регуляції.

При цьому перший вектор впливу можна окреслити як розвиток індивідуальних регулятивних можливостей людини та інтерпретувати як збільшення неінституціалізованого, неформального внутрішнього регулятивного чинника. Одночасно з кількісним ефектом зниження витрат на тиражування та нормалізування соціальних норм та стандартів здійснюється перехід до нової якості соціальної взаємодії – безперервної, що триває все життя, забезпечуючи перманентний регулятивний вплив, а значить і зростання його ефективності.

А другий вектор певним чином забезпечує розвиток зовнішніх, формальних, інституціональних форм соціальної регуляції, що сприяє підвищенню ефективності соціальної взаємодії різнорівневих соціальних суб'єктів регулювання соціальної поведінки та збільшує соціальну вагомість різних суб'єктів соціальної регуляції, забезпечуючи розширення суб'єктної різнорівневості та різновекторності регулятивного впливу, що сприяє демократизації соціальних відносин та укоріненню демократичної системи соціальної регуляції в суспільстві.

У суспільно-громадянській і політичній сфері це сприяє створенню передумов появи, розвитку й удосконалення інститутів і організацій громадянського суспільства, формуванню демократичної свідомості та відтворенню демократичних форм соціального контролю та взаємодії в суспільстві, які кардинально трансформують систему соціальної регуляції в суспільстві.

Дійсно, Інтернет-мережі як глобальний інформаційний ресурс, засіб комунікації усіх з усіма, що урівнює в можливостях усіх суб'єктів соціальної взаємодії, можуть і повинні використовуватися для підвищення соціальної і громадянської регулятивної активності індивідів. За допомогою нових технологій можна оперативно об'єднувати зусилля для вирішення будь-якого питання однодумцями з різних міст і країн, артикулювати інтереси широких верств суспільства, консультуватися з компетентними людьми. Інтернет-комунікації можуть стимулювати розвиток інститутів громадянського суспільства, сприяти формуванню громадянської самосвідомості та соціальної активності. Інтернет передбачає чудову можливість здійснення “зворотного зв'язку”, що надає регулятивну ініціативу будь-якому соціальному суб'єктові, активізуючи його дії.

Можна виділити кілька основних напрямів такої дії, зокрема можливостей взаємодії влади і громадянина.

По-перше, це використання Інтернету як інформаційного ресурсу. Поінформованість про владу є найваж-

лівішою ланкою такої дії. Відсутність же інформації і суспільного контролю за владою надає владі велику свободу дії, залишаючи, в умовах закритості каналів впливу на владу, абсолютну більшість населення за бортом. За допомогою Інтернету реалізується можливість оперативного безпосереднього доступу до офіційних документів та звітів різних державних, політичних, суспільних структур. Інформування про їх структуру, діяльність, бюджет, послуги, що надаються, тощо.

Перевагою такого інформування можна назвати його відносну дешевизну, оперативність та інтерактивність надання інформації і способу взаємодії.

По-друге, це можливість прямого інформаційного впливу (тиску) через Інтернет-мережі. Проведення різних пропагандистських компаній, інформаційні сайти новин, особливістю яких можна назвати: високу оперативність та упорядкованість інформації; анонімність, яку може забезпечити мережа; можливість роботи з різними цільовими групами (споживачами оперативного інформаційного ресурсу); відсутність політичної цензури; можливість формування та самопрезентації інформаційного матеріалу для будь-якого суб'єкта, включаючи і державні органи, і неурядові, і міжнародні організації, і окремих індивідів.

Завдяки появі новітніх інформаційних технологій владні, правлячі структури, суспільні організації, політичні партії отримують можливість надання різноманітних видів послуг через Інтернет. Це і збір коштів під різні, у тому числі політичні, проекти, вибори та референдуми; і можливість обміну голосами під час виборчих кампаній (vote swapping); можливість подання заявок для участі у різних програмах, конференціях; здійснення он-лайнних платежів та ін.

Крім того, новітні технології дають змогу організувати різні інтерактивні акції – взаємодії з аудиторією Інтернет-мережі: телеконференції; проведення електронних голосувань на сайтах; збір підписів електронною

поштою під зверненням до влади; організація кампаній на підтримку будь-якого рішення; он-лайнкові мітинги, дебати, акції протесту тощо.

Нарешті, Інтернет надає можливість особистісного, комп'ютерно опосередкованого спілкування з людьми, у тому числі тими, які приймають політичні рішення. Це і Інтернет-приймальні державних, владних органів, різних політичних партій, громадських організацій, і реалізація державної програми “електронного уряду”, створеної з метою надання громадськості можливості обговорення та обміну думками з питань управління і розвитку, опосередкованого впливу на формування та прийняття рішень на всіх рівнях державної влади, шляхом впровадження інформаційного порталу та регіонального інформаційного центру, що сприятиме проведенню громадських обговорень, дискусій, форумів тощо.

Яскравим прикладом демократичності феномена є те, що з його допомогою інститути, організації, асоціації і громадяни (індивіди) дістають однакові права і можливості самореалізації, формуючи свої Інтернет-сторінки. Організації й індивіди, незалежно від їхніх поглядів, цінностей, расового, соціального стану, віку і місця їхньої дислокації, мають можливість неформальної взаємодії в дійсно всесвітній “павутині”, що забезпечує індивідуалізацію і відкритість процесу взаємодії. Цей процес сьогодні характеризує розвиток неформальних відносин нарівні з формальними, існування неформальних санкцій разом з формальними та дає підстави говорити про формування нового типу соціальних відносин і нового механізму реалізації соціального контролю. Сама логіка і структура мережі, її технологічна відкритість сприяють широкому публічному доступу та серйозно перешкоджають введенню урядових і комерційних обмежень і санкцій. Неформальність, самостійність та саморозвиток – її головні особливості.

Сьогодні можна говорити про “революцію контролю”, що зумовлює можливість потенційного переміщення

контролю від інститутів до індивіда; можливість конфлікту між індивідами і владними суб'єктами, викликаного цими змінами. Загалом, роль Інтернету в регулятивному процесі можна означити, з одного боку, як каталізатор, що забезпечує стрімке зростання “густини” (кількості та якості) міжособистісних і міжгрупових взаємодій, а з другого – як фактор, що уможливлює зміни напрямів потоку регулятивних дій і здатен тим самим реально трансформувати соціальну структуру суспільства, децентралізуючи її регулятивний компонент.

Цікаві розробки М. Чучкевича [Чучкевич, 1999] щодо особливостей функціонування мережевої організації дозволяють виділити п'ять основних принципових характеристик мережі, які трансформують систему соціальної регуляції та змінюють регуляторні можливості соціального контролю:

1. Незалежність членів мережі. Ознакою переходу від вертикально або горизонтально інтегрованої бюрократії до мережної організації соціальної взаємодії є те, що члени мережі мають певний ступінь свободи, достатній для того, щоб самостійно визначати пріоритети за характером і спрямованістю власної діяльності та поведінки, і нести відповідальність за кінцевий результат.

2. Множинність лідерів. Поняття лідерства в мережі не збігається з лідерством у соціальних структурах ієрархічного типу. Лідер у мережі – будь-яка людина або група, що є носієм фінансового, виробничого, комунікативного, культурного, експертного або іншого ресурсу. Це забезпечує реальну множинність лідерів, на відміну від ієрархічного типу соціальної взаємодії. Таким чином, лідерство в мережі має мінливий характер та змінюється залежно від ситуації, в часовому просторі тощо.

3. Об'єднуюча мета. Будується вона на індивідуальному інтересі кожного члена мережі.

4. Добровільність зв'язків. Цей принцип логічно впливає з принципу незалежності членів мережі і ро-

бить можливою гнучку зміну структури і складу мережі, швидко зміну обсягу ресурсів у мережі.

5. Множинність рівнів взаємодії. Кількість рівнів соціальної взаємодії, як правило, обмежена і задана жорстко регламентованою соціальною структурою. Реально можлива взаємодія безпосередньо з вищим і нижчим рівнем і декількома горизонтальними функціональними підрозділами. У мережі ж взаємодія виникає безпосередньо по лініях актуальної потреби у взаємодії – кожний може взаємодіяти з кожним напряму, що забезпечує максимальну ефективність взаємодії в рамках мережі порівняно з адміністративним управлінням. Усе це посилює регулятивні можливості різних соціальних суб'єктів, підвищує ефективність і результативність регулятивної системи.

Зауважимо, що підвищенню ефективності соціальної регуляції сприяє і мережевий ресурс, який забезпечується дією т. зв. мережевих важелів:

1. Статусний важіль ґрунтується на об'єднанні учасниками мережі своїх статусів (ренومه, престижність, досвід), що дає змогу використовувати, так би мовити, “консолідований статус” мережі – вищий, аніж статус кожного конкретного її члена.

2. Інформаційний важіль, побудований на тих самих принципах, що і статусний, і забезпечує істотне підвищення інформаційного потенціалу кожного з членів мережевої організації без значних додаткових витрат.

3. Комунікаційний важіль складається з двох базових частин: а) розширення комунікаційної інфраструктури в технічному і географічному сенсі і б) розширення можливостей доступу до комунікації та соціальної взаємодії з тими або іншими соціальними акторами (що певним чином перегукується зі статусним важелем).

4. Ресурсний важіль передбачає об'єднання різних типів матеріальних ресурсів членів мережі заради досягнення сумісної мети, наприклад, формування спільного дослідницького бюджету тощо.

Таким чином, доступ до глобального соціального середовища кардинально трансформує механізми соціального контролю і соціальної регуляції. Поступово відходить у минуле національна держава як основний суб'єкт формування, регламентації та реалізації системи соціальної регуляції, а її місце займають інші актори, інші форми соціальної взаємодії та інші механізми регуляції. Фактична неможливість управляти інформаційно-комунікативним простором об'єктивно обмежує державний регулятивний вплив. Активізується формування нового транснаціонального соціально-регулятивного простору. В сфері взаємовідносин “влада – особистість – соціальний контроль” Інтернет змінює зміст самої діяльності, виступає чинником інтелектуально-гуманістичної перебудови життєдіяльності людини і суспільства на основі використання комунікації як ресурсу розвитку.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що система соціальної регуляції сьогодні має суперечливу природу та втілює в собі дуальну опозицію “старе – нове”. Вона слугує одночасно чинником, що продукує соціальний прогрес завдяки появі нових факторів соціальної регуляції, та чинником, що стримує надмірно швидкі соціальні зміни.

РОЗДІЛ 6. МЕХАНІЗМИ ВНУТРІШНЬОЇ РЕГУЛЯЦІЇ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

6.1. Життєві стратегії як регулятори поведінки особистості

Регуляція соціальної поведінки за своїм призначенням покликана підтримати або відновити у разі потреби практики агентів, що усталилися, стали стереотипними у процесі соціального конструювання. Суспільство, утворивши й легітимізувавши прийнятні для даного історичного часу зразки поведінки, прагне унормувати їх шляхом реального або потенційного застосування різного роду санкцій до суб'єктів девіантної поведінки. Однак регулююча дія будь-яких нормативних приписів і прихованих за ними суспільних санкцій – прямих чи непрямих, реальних чи уявних, жорсткіших чи м'якших (за винятком хіба що безпосереднього насильницького примусу) відбувається шляхом внутрішньої саморегуляції особистості. “Вимоги, які умови життя висувають до людини, завдання, які воно перед нею ставить, – зазначав С. Рубінштейн, примушують її самовизначатися. Об'єктивні відносини, в які включається людина, визначають її суб'єктивне ставлення до оточуючого, котре втілюється у її прагненнях, схильностях тощо. Ці останні, що складаються під впливом зовнішніх умов, своєю чергою, опосередковують залежність поведінки, діяльності людей від зовнішніх умов, від об'єктивних відносин, у яких людина живе” [Рубинштейн, 1957 : 246].

Дія регулятивних зовнішніх чинників – байдуже, належать вони до соціоструктурних, соціокультурних чи соціопсихологічних утворень, є елементами меха-

нізмів регуляції макро-, мезо- чи мікросоціального рівнів – виявляє себе у зв'язку з тими чи тими соціально значущими складовими особистості, сформованими під час попереднього процесу її соціалізації. Внутрішні структури, крізь які заломлюється вплив регулятивних чинників, об'єднують широкий спектр явищ. Світогляд, норми, ролі, настанови, диспозиції, стереотипи, патерни, приписи, переконання, експектації, прагнення, мотиви, цілі, плани, потреби, почуття, переживання, емоційні стани, рівень знань, умінь, навичок – ось далеко не повний перелік чинників саморегуляції, що здатні вплинути на процес сприйняття, усвідомлення і, найголовніше, індивідуально-особистісного осмислення зовнішнього регулюючого імпульсу. Те, що вони сформувалися під час взаємодії суб'єкта із зовнішнім світом, і фактично за генезою є похідними цієї взаємодії, аж ніяк не применшує актуальності їх значення для перебігу і результату триваючих нині регулятивних дій. Більше того, накопичуючись шар за шаром під час соціалізації, набуваючи індивідуально-неповторного втілення, сполучаючись у певні конфігурації, ці особистісні якості на період досягнення етапу дорослості забезпечують індивідові здатність протистояти зовнішньому тискові заради власних (як їх собі уявляє суб'єкт) інтересів або інтересів референтної групи.

Соціологія давно пододала рівень примітивних функціонально-інтерпретативних схем у розгляді агентів, чинників і механізмів соціальної регуляції. Приклад того – досягнення розуміючої й феноменологічної соціологій, теорії соціального конструювання. Подальший шлях до приросту наукового знання щодо даного предмета лежить, на нашу думку, у зближенні й взаємному збагаченні соціологічних розвідок з соціально-психологічними і психологічними, бо саме комплексне осмислення дії механізмів соціальної регуляції і саморегуляції як єдиного континууму взаємодії соціального й особистісного здатне сягнути глибшого епістемологічного рівня.

Моделлю такого комплексного вивчення проблеми регуляції й саморегуляції соціальної поведінки, узятих в єдності, може слугувати такий її сегмент, як життєві стратегії особистості. Кардинальні зміни в сучасній системі життєвого орієнтування, спричинені різноманітним інноваційним процесом, які пронизують усі сфери й рівні соціальної реальності й життєдіяльності людини, зумовили актуальність використання в процесі дослідження соціальної поведінки людей категорії “життєва стратегія”. Ця категорія містить поняття, що описують такі елементи життєвого орієнтування, як спосіб життя, цінності й норми життя, зміст і цілі життя й т.п.

Поняття життєвої стратегії поєднує в собі не тільки спрямованість на досягнення бажаного соціального статусу, а й вказівку на способи досягнення цілей, а також уможливорює вивчення динаміки соціальної адаптації суб'єкта до нової соціокультурної ситуації, як на особистісному, так і на соціальному рівні, будучи, таким чином, комплексною характеристикою, що відбиває різні аспекти людського життя. Життя людини в єдності його об'єктивних і суб'єктивних характеристик, що розгортається в конкретно-історичному індивідуальному життєвому світі, власне, і є предметом життєвого проектування та формування відповідної життєвої стратегії.

Одним із магістральних шляхів сучасної соціологічної думки щодо визначення каузальних першоджерел соціальної поведінки є відмова від жорстких детермінаційних схем і водночас посилення наголосу на суб'єктності акторів, що беруть участь у процесі соціальної взаємодії. Тим паче проблема активного начала, “самості” співдіючих суб'єктів актуалізується в періоди соціальної нестабільності, коли слабнуть традиційні соціальні регулятори і зростає частка суб'єктивного чинника. З огляду на ці тенденції звернення до проблеми життєвих стратегій у соціології видається своєчасним як у теоретичному сенсі, так і з погляду нагальних проблем соціальних реалій українського суспільства.

Нині, коли руйнується традиційна спадкоємність поколінь, знижується значення сімейних традицій і цінностей, партнерства, життя вивільняється від класових, групових, інституційних рамок. Таким чином, стратегія включається в повсякденну поведінку індивіда, стає завданням, що залежить від рішення індивіда, за яке він нестиме персональну відповідальність. Це не просто роздоріжжя, точка вибору, це перехід від мрій та планів до реального життя, втілення задумів.

У загальноприйнятому значенні стратегія (дав.гр. *στρατηγία* — мистецтво полководця) є загальним, недеталізованим планом якої-небудь діяльності, що охоплює тривалий період часу й має своїм завданням ефективне використання ресурсів для досягнення основної цілі, попутно досягаючи проміжних цілей. Що ж до застосування його у суспільствознавчих науках у прив'язці до поняття життя, то традиція дослідження проблеми життєвих стратегій має дві основні гілки – психологічну і соціологічну.

Психологічні спроби досягнути життя як цілісність, що вибудовується самим суб'єктом життя, зрештою приводять до інтерпретації стратегії життя як здатності людини до синтезу своєї індивідуальності з умовами життя, котра реалізується у різних життєвих обставинах, а також до її відтворення та розвитку. К. Абульханова-Славська пропонує розглядати стратегію як деякий універсальний закон, спосіб існування людини у різних сферах її життя, який є індивідуальним досягненням людини, оскільки життя будується кожним самостійно [*Абульханова-Славская, 1991*].

Соціологічне дослідження даної проблематики бере початок у концептуальних побудовах В. Дільтея з його культурологічною “наукою про дух”; відомій теоремі У. Томаса, теорії соціальної дії М. Вебера з її наголосом на цілераціональності; соціальній динаміці П. Сорокіна. Далі в цьому напрямі працювали Дж. Мід, А. Шюц, Г. Гарфінкель, П. Бергер та Т. Лукман, які розвивали

тему суб'єктивності й інтерсуб'єктивності життєвої поведінки особистості, стратегічної дії і взаємодії, соціальної структури і соціальних установок.

Не чужою виявилася проблема активності суб'єкта у побудові власного життя і структурно-функціональному підходу. Виходячи з існуючих у соціальній структурі суперечностей і протистоянь, що викликають до життя явище дисфункції, Р. Мертон запропонував типологію способів індивідуальної адаптації суб'єктів. Тим самим у рамках даної парадигми також формувалася методологічна основа для вивчення стратегії адаптації до соціальних умов.

У радянській і пострадянській науковій традиції ця проблематика також представлена досить широко, починаючи з теорії диспозицій В. Ядова, концепції життєтворчості Л. Сохань, напрацювань у сфері життєвих планів Х. Тітми, В. Шубкіна, Є. Головахи та аналізу особливостей життєпобудови Ю. Резніка і Т. Резнік. Зазначені автори убачають специфіку соціологічного підходу до вивчення життєвих стратегій у дослідженні соціальних ресурсів, інститутів, структур і механізмів, визначаючи стратегію життя як соціально зумовлену систему орієнтації особистості на довготривалу перспективу.

Водночас багатомножинність підходів і концепцій спричиняє певну розмитість самого поняття “життєві стратегії”. Зокрема, концепція диспозиційної регуляції соціальної поведінки В. Ядова презентує складну, багатовимірну, якісно різноманітну систему механізмів стратегічного планування життя [Ядов, 1975]. Л. Сохань і М. Кирилова, ототожнюючи стратегію і програму життя, підкреслюють її систематизуючу і регулюючу функцію, що забезпечує упорядкованість і скоординованість здійснення життєвих планів. Н. Соболева вбачає у життєвих стратегіях скеровуючий чинник при здійсненні ланцюжка життєвих виборів [Стиль жизни личности, 1985].

Чи не найгрунтовніше до питання сутності життєвої стратегії та методології її вивчення підійшли Ю. Резнік і Т. Резник, котрі запропонували визначати стратегії життя як соціально зумовлені системи орієнтування особистості на довготривалу перспективу; символічно опосередковані та такі, що виходять за межі свідомості за своїм впливом, ідеальні утворення, котрі реалізуються у поведінці людини, її орієнтирах та пріоритетах [Резник, 1995].

Феномен життєвих стратегій розглядається науковцями як у широкому, так і у вузькому розумінні. У широкому сенсі під життєвою стратегією розуміють систему особистісних диспозицій та поведінкових установок, що предметно скеровують соціальну поведінку актора протягом тривалого проміжку часу; а у вузькому – визначену лінію поведінки чи визначені правила, котрі керують поведінкою людини у конкретних життєвих ситуаціях. Таке тлумачення допомагає диференціювати значення, що приписуються дослідниками цьому поняттю. Проте запропонований поділ не пояснює усіх проявів стратегічного планування життя.

Адекватно відобразити складне явище стратегічного саморегулювання соціальних акторів, на нашу думку, допоможе розрізнення у категоріальному апараті соціології принаймні трьох близьких за змістом, але окремих понять: стратегія життя; життєві стратегії; поведінкові стратегії.

На сьогодні у науковій літературі перші два поняття здебільшого вживаються як синоніми. Вважаємо, що стратегія життя виступає одиницею аналізу у випадку, коли життя береться у цілому, в масштабі усієї його тривалості, вона співвідносна з такими категоріями, як світогляд, картина світу, мета життя, сенс життя, життєвий шлях, життєвий ідеал, життєве кредо. Під стратегією життя ми розуміємо притаманну суб'єктові конфігурацію принципів, установок і норм, що зумовлюють певну стереотипізацію вибору способів розв'язання жит-

тевих проблем, схильність до певного стилю життя. Відмінність її від життєвої програми полягає в тому, що остання структурує життєві цілі й плани, впорядковуючи їх не тільки з огляду на черговість здійснення, а насамперед за значенням, відповідно до усталеної ієрархії цінностей-цілей. Натомість стратегія життя є втіленням преференцій при обранні пріоритетних цінностей-засобів. Стратегія життя не завжди усвідомлюється суб'єктом (бо це потребує високого ступеня рефлексії), однак завжди присутня в його діях на неусвідомлюваному, архетипічному рівні. Образно кажучи, вона забезпечує навігацію суб'єкта в бурхливому життєвому морі, дозволяючи йому визначити свої прагнення в системі координат “осяжне – неосяжне” і “прийнятне – неприйнятне”.

Проводячи аналогію із розмежуванням понять “життєві цілі” та “цілі життя” (ціль життя є тим, заради чого жити – а життєві цілі слугують їй засобами), можна сказати, що стратегія життя позиціонується як обраний, якщо не назавжди, то на значну частину життя напрям розвитку, руху до певної ідеї чи ідеалу – тоді як життєві стратегії скоріше репрезентують способи обрання засобів досягнення як проміжних, так і узагальнених цілей відповідно до уявлень суб'єкта про ситуацію і власний потенціал. За збіжності стратегії життя різні соціальні актори можуть використовувати різні життєві стратегії; можливо й зворотнє: за істотних відмінностей у життєвих принципах суб'єкти здатні в якихось сферах життя у якийсь період використовувати ідентичні життєві стратегії. Отже, життєві стратегії здатні змінюватися відповідно до актуалізованої соціальної функції, що дає можливість стверджувати про існування їх різних типів.

За К. Абульхановою-Славською, стратегія життя характеризується трьома істотними ознаками: вибором напрямку і способу життя, побудовою ієрархії магістральних життєвих цілей і визначенням етапів їх досяг-

нення; знаходженням шляхів вирішення життєвих протиріч; творчим з'єднанням власних цілей з життям [Абульханова-Славская, 1991]. Цей перелік, вважаємо, слід доповнити такими параметрами, як комплексність і часова тривалість (“розгортання” у часі).

У життєвих стратегіях інші функції. Вони забезпечують орієнтацію у світі; спрямування (через планоутворення); спонукання (через мотивуючі дії); творче самовиявлення (конструювання власного життя); організацію дій (через структуруючий порядок цілереалізації) та регуляцію (корекцію) соціальної поведінки.

Отже, “життєві стратегії” – це комплексні соціопсихічні утворення, спрямовані на забезпечення адаптації та самореалізації людини в житті, що вибудовуються на основі ціннісних орієнтацій та вирізняються такими якостями, як спрямованість, стійкість, протяжність, усвідомленість, організованість, самостійність, реалістичність, активність, – рівні представленості яких разом із доступними ресурсами (засобами) зумовлюють оптимальність побудови стратегій. Життєві стратегії мають статичну та динамічну частини і формуються у процесі соціалізації під впливом соціальних, культурних, особистісних чинників [Кухта, 2011].

Методологічно важливо підкреслити єдність основних складових формування стратегій: соціокультурну детермінацію, індивідуальні схильності, векторизацію в сферу практичної поведінки. Перші дві складові мають різні джерела формування: якщо одна бере початок від об'єктивних витоків (культурно зумовлених зразків, стандартів, норм, цінностей, сприйнятих у ході соціалізації), то інша має внутрішню, суб'єктивну природу (індивідуальні задатки, смисли, цілі, цінності). Обидві складові “задають” змістовний аспект життєвої стратегії, втілюється ж остання в організаційному компоненті (уміння, навички, звички, стереотипи).

Тут ми безпосередньо підійшли до поняття “поведінкові стратегії”, яке також маємо зіставити з поняттям

“життєві стратегії”. На нашу думку, поведінкові стратегії слугують засобами операціоналізації життєвих стратегій стосовно конкретних обставин соціальної взаємодії. Стратегія поведінки – це генералізована лінія, певний алгоритм, який проглядається в практичних діях суб’єкта і підштовхує до вибору тих чи інших рішень і зразків поведінки у буденних життєвих ситуаціях.

Стратегія поведінки – перехідна ланка, завдяки якій смисложиттєві задуми, опосередковані послідовно стратегією життя і життєвими стратегіями, адаптуються до реалій повсякденності. Власне, ми й концентруємо увагу на теоретико-методологічних передумовах вивчення саме поведінкових стратегій, оскільки без них найкраща життєва стратегія на перевірку виявляється маніловщиною. З погляду усталених теоретичних конструктів, що характеризують різні рівні (ступені) цілераціонального усвідомлення причин тих чи інших вчинків, наприклад, ядовської системи диспозицій або тріади (дискурсивна свідомість – практична свідомість – неусвідомлювані мотиви) внутрішніх передумов дії Гіденса, стратегію поведінки не можна вписати в жоден конкретний рівень. Це “наскрізний” механізм, який пронизує всі поверхи ієрархії спонукальної і спрямовуючої системи та забезпечує взаємодію цих рівнів: від смисложиттєвих світоглядних пріоритетів до повсякденних поведінкових патернів і звичок. Під впливом такого єднального впливу відбувається трансформація імпульсів цілепокладання в розгорнутий процес целереалізації, а отже, адекватна поведінкова стратегія стає чи не найважливішим елементом соціальної адаптації.

Життєва стратегія, що вибудовується на основі таких загальних показників, як модель конкретного соціуму, умови соціалізації, ціннісно-смілова сфера людини можуть бути і є різними у різних обставинах. Найбільш поширені у даний час класифікації стратегії життя використовують такі ознаки:

– Соціально-економічне становище людини (стратегія благополуччя, успіху, самореалізації);

– Спосіб вирішення життєвих протиріч, конфліктів (стратегія захисту, відмови, пристосування);

– Співвідношення сил протидіючих сторін та “силове поле” впливаючих факторів (стратегії наступальні та захисні) [Кухта, 2012].

Проте в зазначених типологіях відсутня домінанта, котра б відображала саме особливості зворотного зв'язку у взаємодії “індивід–суспільство”. Оскільки передусім цікавить соціальний аспект життєвих стратегій, представленість типів та їх вплив на розвиток суспільства за умов ситуації стабільної нестабільності, вважаємо доцільним виділення двох близьких, але не тотожних типологій:

– за критерієм *ступеня активності* виділяють життєві стратегії, спрямовані на активну адаптацію/пасивне пристосування особистості до змінених соціальних умов;

– за критерієм *життєтворчої спрямованості* розрізняють інновативні (орієнтовані на пошук нових варіантів життя, зосереджені на вихід за межі усталених способів поведінки, стилів життя) та консервативні (орієнтовані на уже існуючі, закріплені традицією моделі варіантів життя) життєві стратегії. Якщо перша типологія характеризує диференційованість життєвих стратегій з погляду інтенсивності намічених ними адаптаційних заходів, то друга – за адекватністю виділених типів стратегій напряму модернізаційних змін у суспільстві.

Аналіз змісту стратегій у зазначених площинах видається актуальним саме з огляду на ту непевну ситуацію, що зберігається протягом тривалого часу в житті українського соціуму. Соціальна криза в Україні набула настільки звичного і затяжного характеру, що стала по-своєрідному легітимною в суспільній свідомості і сприймається як щось природне, неминуче й довгострокове. Тривалий перехідний період в Україні спонукає поглянути на нього не як на щось проміжне в русі від неод-

нозначного минулого до невизначеного майбутнього, а як на особливий, самостійний і, як не парадоксально, доволі стабільний стан суспільства й людини. Життя за таких обставин вимагає від людини не лише адаптації до умов існування, що постійно змінюються, а й включення складних механізмів регуляції соціальної поведінки, формування особистісних стратегій життя, які забезпечують особистісну і соціальну прийнятність нової реальності й можливість утвердження в ній.

У процесі сприйняття і оцінки людиною соціальних процесів, свого місця в них, своїх соціальних перспектив виробляється системне становлення до життя в соціумі, вибудовуються і коригуються ціннісні пріоритети, здійснюється вибір життєвої стратегії, що забезпечує нормальний перебіг життя соціального суб'єкта. У стабільні періоди життя суспільства це системне ставлення функціонує неявно, приховано, часто на неусвідомлюваному рівні, значною мірою спирається на традиції, менталітет, соціальні стереотипи. Напружені духовні пошуки в цьому напрямі здійснює творча меншість, еліта. У критичних – перехідних, кризових, катастрофічних – ситуаціях пошуками відповідей на виклики навколишнього середовища, що різко змінилося, більшість пересічних людей вимушена займатися самостійно. В умовах пролонгованих стресових ситуацій, коли перехідний період розтягується на десятиріччя, люди, накопичуючи певний досвід життя в кризових умовах, здатні сформувавши більш-менш адекватну системну відповідь на виклики часу й історичної долі. Причому, як на соціальному, так і на особистісному рівні, відповіді людини на ці історичні виклики мають бути саме системними й переважно раціональними.

Іншими словами, в результаті доволі напруженої роботи свідомості і волі людини в кризових умовах задіюються певні суб'єктивні механізми і засоби для вироблення тієї або іншої життєвої позиції, що забезпечує суб'єктові можливість подолання критичних ситуацій

у прийнятних для нього формах, організуючи відповідним чином його соціальну поведінку. Оскільки життєва позиція людини детермінує спосіб її свідомої взаємодії з навколишнім середовищем, у процесі дослідження й аналізу соціальної поведінки, особливо за умов глобальних і різких соціальних змін, має сенс оперувати поняттями, що фіксують моменти цілераціональної поведінки, вільного вибору, зваженого прийняття рішень тощо.

Виходячи з цього, можливо виділити два основних типи життєвих стратегій – пасивний і активний. Аналізуючи поведінкові стратегії, необхідно мати на увазі, що в умовах соціальної стабільності індивідуальні стратегії є цілком автономними утвореннями, оскільки в них реалізуються типи поведінки, закріплені життєвими устроями, що склалися. У перехідні періоди індивідуальні стратегії не є такими ж автономними, вони радше є адаптованими варіантами групових стратегій. Це особливо характерне для молоді, тому що в молодіжному середовищі групова ідентифікація переважає над індивідуально-особистісною. Соціально активні суб'єкти, і, що особливо важливо, молоді люди, використовуючи активні стратегії поведінки, знаходяться у стадії конструктивно-інноваційного пошуку, тоді як прихильники пасивних стратегій – у стадії соціального вичікування.

Узагальнюючи причини розбіжностей, що існують між носіями активного й пасивного стилів життєствалення і життєздійснення, зазначимо, що відмінність між представниками активного та пасивного ставлення до життя криється не так у змісті цінностей чи їх ієрархії, як у особливостях самосвідомості. Остання являє собою ядро життєвого самовизначення, що є не тільки когнітивною структурою, а й складним установочним комплексом, пов'язаним з відповідною системою практик. Життєтворчість – це не тільки прагнення зробити своє життя кращим, а насамперед практичне здійснення цих намірів. Але й на рівні стратегування вона виразно вирізняє певні типи соціального самовизначення,

прагнення до здійснення яких є потужним довготривалим засобом саморегуляції соціальної поведінки.

Стратегія життя, розглянута в ракурсі її інноваційної/консервативної спрямованості, являє собою динамічну, саморегулюючу систему соціокультурних уявлень суб'єкта про конструювання власного життя, яка орієнтує й направляє його діяльність і поведінку, організовує життєві практики індивіда в довготривалій перспективі з акцентуванням чи то на новітніх, чи то на усталених, сакралізованих досвідом попередніх поколінь цінностях і способах дій. Для того щоб ефективно виконувати функцію організації й регулювання життя суб'єкта на досить довгому відтинку життєвого шляху, стратегія повинна включати цілісний образ світу й уявлення про місце в ньому самого суб'єкта, тобто не тільки відображати дійсність, а й погоджувати неповні, фрагментарні образи навколишнього світу й систематизувати уявлення про нього в єдиній “стереоскопічній” картині світу.

Життєві стратегії включають культурні орієнтації, що забезпечують прийняття певних культурних зразків; соціальні орієнтації, що спрямовують суб'єкта на досягнення бажаного соціального становища через включення його в різні соціальні групи; індивідуально-особистісні орієнтації, що є результатом особливостей життєвого шляху і психологічного складу індивіда. У сукупності ці орієнтації визначають минуле, теперішній час і майбутнє суб'єкта. Основними чинниками, що детермінують поведінку індивіда в суспільстві, яке трансформується, і визначають його життєву стратегію, є, по-перше, орієнтація на традиційну або сучасну ціннісно-нормативну систему; по-друге, міра практичного прийняття соціальних змін і реформ, що відбуваються (підтримка, протидія, нейтральна позиція); по-третє, рівень адаптованості до нових правил соціальної поведінки. На формування життєвих стратегій, безумовно, впливають і інші важливі чинники. До них потрібно віднести передусім вік, оскільки між віком і соціальни-

ми можливостями існує тісний зв'язок; регіональні особливості, що впливають на соціальну мобільність і можливості включення суб'єкта в різні форми зайнятості; гендерні відмінності, що зумовлюють формування чоловічої й жіночої моделей життєвого успіху та ін.

6.2. Типові життєві стратегії у масових практиках акторів

З позицій структурно-діяльнісного підходу рушієм соціального механізму трансформацій є соціальна дія, поведінка індивідів, соціальні практики групових акторів, взаємодія групових суб'єктів макрорівня. Переструктурування суспільної системи, її впорядкованості в нестабільних умовах зумовлюються цілями, мотивами, цінностями діяльності акторів, їхнім вибором тих чи інших життєвих стратегій як реакції на нестабільні ситуації, через зміну способів життєзабезпечення і адаптації. Зміна типових способів поведінки, як зазначає Т. Заславська, приводить до трансформації відповідних практик, а ті накопичені зміни зумовлюють зміни в соціальних інститутах. Успішність інституційно-структурних змін за умов нестабільності створює для суспільства можливість набути якісної визначеності у формуванні нового соціального порядку в суспільній системі, появи нових акторів, закріпленні нових практик, встановленні нових правил гри.

Сукупність життєвих стратегій і соціальних практик масових акторів являє собою соціокультурний вимір суспільства. Індивідуальні соціальні дії і практики індивідів утворюють колективні соціальні практики, продуцентами яких виступають соціально-групові актори, а сукупність комплексних поведінкових стратегій та можливостей їх реалізації утворюють соціальний механізм трансформацій [*Посткоммуністические трансформации: вектори, 2004*]. Життєві стратегії актора вибудовуються на основі життєвих уявлень, цілей, заснованих на усвідомленні власних потреб і ресурсів їх

досягнення. Такі ресурси мають переважно особистісний, груповий, структурний, інституційний характер.

Своєю чергою, суспільна система впливає на ціннісні орієнтації людини і через них — на її реальну поведінку. Соціальний тип особистості виступає відображенням такого впливу. Це продукт складного переплетення історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей. Типологія за адаптацією індивіда до умов суспільства дає можливість насамперед виокремити модальний тип особистості — той, який реально переважає в даному суспільстві. Водночас у такій типології можна вийти і на базисний тип, який найкраще відповідає потребам сучасного етапу суспільного розвитку.

Характеристика базисного типу особистості відповідає на запитання: яким критеріям повинна відповідати особистість, щоб суспільство могло розвиватися з максимальною ефективністю? Якщо взяти ту чи іншу соціальну групу, то в ній також можливо спробувати виділити тип особистості з характеристиками, що найбільш повно відображають умови та закономірності функціонування даної групи.

Різні типи соціальних характерів, основним підґрунтям яких виступає базовий тип особистості, зумовлюють певні типи стратегій поведінкової активності. Найефективнішою життєвою стратегією виступає висока здатність до перетворення ситуації, активне включення в життя, його поліпшення (стратегії досягнення, опанування, успішності), деякі автори такої тип життєвих стратегій відносять до прогресивних поведінкових адаптацій. Стратегія пристосування є менш ефективною — суб'єкт намагається “вписатися” в ситуацію і не втратити те, що мав. Третій тип стратегій демонструє реакцію уникання — “виживати як доведеться” без активізації власних зусиль, без опанування ситуації. Крайньою стадією цієї стратегії є стратегія відмови — труднощі для людини виявляються настільки значними, що вона припиняє будь-які спроби боротьби, приречена на занепад, деградує.

В умовах нестабільності в Україні відбувається докорінний злам особистісно-типологічної структури суспільства, змінюються соціальні статуси соціальних груп, формуються нові базисні типи. Невизначене, нестабільне українське суспільство характеризується специфічними ознаками розбалансування суспільної системи [Шульга, 2012]. Основи нескоординованості, дезінтеграції, хаотизації, протистояння, флуктуації мають подвійну природу – Україна живе у “подвійно плинній сучасності”, її пронизують і глобалізаційні впливи, і власне підґрунтя соціальної турбулентності, що зумовлюється співіснуванням елементів різних соціально-економічних устроїв.

Регіони країни мають різні картини історичного минулого, орієнтуються на духовні цінності, що значно різняться між собою, тому і майбутнє уявляють по-різному. В українському суспільстві не консолідовані політичні й гуманітарні еліти, не зміцнилася вертикаль влади. Соціально-економічна розбалансованість має тяжкий, багатовекторний і багатолінійний характер, яка супроводжується значним зубожінням основної маси населення, соціальною поляризацією, яка загострюється.

У країні відбувається скорочення індивідуального життєвого ресурсу, руйнується система соціальної регуляції поведінки, на особистісному рівні людині важко планувати свої життєві стратегії, непередбачуваність розвитку подій блокує логіку раціонального вироблення рішень. У цій складній системі взаємозв'язків утворюються різні конфігурації між соціальними суб'єктами трансформацій, домінуючими соціальними типами особистості, поведінковими стратегіями населення (табл. 1).

І вітчизняні, і російські вчені активно досліджують стратегії поведінки населення в умовах нестабільності, акцентуючи увагу на якості й спрямованості поведінкових виборів і реакцій як індивідуальних, так і колективних соціальних акторів. Спільним у різних дослідженнях є те, що вчені фіксують негативні наслідки соціаль-

Таблиця 1

Соціальні суб'єкти трансформацій – домінуючі соціальні типи – поведінкові стратегії населення

<i>Соціальні суб'єкти трансформацій</i>			
[Заславская, 2000]			
Актори	Стихийні учасники		Пасивні жертви
Ініціатори реформ, рефлексуючі суб'єкти організатори діяльності, успішні	Адаптанти (активні і пасивні)		Ті, хто не здатний до соціальної продуктивної активності та адаптації – регресуючі
<i>Модальні типи особистості</i>			
[Шабанова, 2004]			
Прогресивні адаптанти	Регресивні адаптанти		Регресивні неадаптанти
Надійні способи розв'язання життєвих проблем покращують позиції і розширюють можливості індивідів. Сукупні значущі надбання значно перевищують втрати	Життєві труднощі долаються, проте способи їх подолання призводять до перевищення сукупних значущих втрат над значущими надбаннями		Надійні способи подолання життєвих труднощів відсутні, уникання проблем стратегії невизначеності на сьогодні і на майбутнє
[Беляева, 2001]			
Успішні – ті, хто виграв від реформ	Адаптовані не виграли, але і не програли		Ті, хто виживає (програли від реформ)
[Головаха, 2010]			
Самоврядний успішний	Мозаїчно-амбівалентний	Конформно-амбівалентний	Нігілістично-амбівалентний
<i>Типи життєвих стратегій населення</i>			
[Злобіна, 2009]			
Опанування	Пристосування	Уникання	Невизначеність
[Петрушина, 2008]			
Стратегія досягнення	Стратегія збереження	Стратегія фізичного виживання	Відсутність будь-яких стратегій
[Бабенко, 2004]			
Досягнення	Адаптація (активна–пасивна)	Виживання	Ексклюзія (виключення, ізолюваності)
[Заславская, 2000]			
Стратегії досягнення	Адаптаційні стратегії	Регресивні стратегії	Руйнівні стратегії
[Левада, 2011]			
Підвищуюча адаптація (використання нових можливостей для досягнення цілей)	Понижуюча адаптація (використання незвичних засобів для підтримки статусу)	Ізолююча адаптація	Руйнівна адаптація

них трансформацій, що проявляються передусім у зниженні якості життя населення, деградації людського потенціалу суспільства, значній поширеності стратегій виживання, низькому соціальному самопочутті, що стає характерною ознакою життєдіяльності основної маси населення і України, і Росії, інших пострадянських країн. Результати багатьох досліджень фіксують вплив суспільної кризи в нестабільному суспільстві, де переважає “поведінка виживання”, більшість населення України веде “дефіцитарне” життя (термін А. Маслоу), тобто намагається задовольнити потреби нижнього рівня і підтримати елементарні умови фізичного існування, в особистісній безпеці, у повазі оточення. Вищі ж потреби – самоактуалізації, максимального розкриття особистісного потенціалу залишаються не задоволеними, бо масовими стають матеріальні труднощі і бідність, руйнування професійно-статусної структури, безробіття, коли зміщується саме поняття норми, нормального, загальноприйнятого, стабільного життя. Поведінкова активність населення спрямована переважно на пошук шляхів, що дають можливість ліквідувати невідповідність між наявністю потреб і недоступністю засобів їх задоволення.

Отже, спільними ознаками перетворень в інституційному просторі в невизначених і нестабільних умовах є нестабільність, мінливість і хиткість “правил гри”, їх непрозорість, домінування неформальних “правил гри” над формальними. Наявна внутрішня неузгодженість і нестабільність офіційних правил гри, що зумовлена як незавершеним переходом до інституційно-правового простору західного зразка, так і з відступами від спочатку заявлених “правил гри”, прорахунками реформаторів. Джерелом деформалізації інституційного простору стає розширення неформальних норм соціальних взаємодій не тільки в тіньовій, а й в офіційній економіці. Неформальні “правила гри” не тільки розширюються, а й стають домінуючими. Потрапляючи в середовище нестабільних пострадянських суспільств, переважно фор-

мальні інститути майже одразу проростають неформальними відносинами і особистими зв'язками.

Т. Заславська та М. Шабанова [*Заславская, 2004*] розкривають сутність процесу інституціоналізації нових неформальних і часто неправових правил і норм взаємодії, які виступають регуляторами соціальних відносин і поведінки соціальних суб'єктів у період трансформаційних змін. Схема інституційних перетворень приблизно є такою: у процесі цільової реформаторської діяльності правлячої еліти та вищого прошарку бюрократії розробляються нові правила гри, оформлюються в формальну правову форму і контролюється виконання формальних правових норм (нові правила гри – правова форма – формальна правова норма – контроль за її виконанням). Групи, що включені у масову інноваційно-підприємницьку діяльність (власники, підприємці, керівники великих компаній, підприємств і організацій, менеджери, чиновники, професіонали економічної та юридичної сфер), мають можливість реалізувати нові правила гри, які частково закріплюють, а частково коригують проголошені “правлячими верхами” правила гри в напрямі реалізації власних інтересів. Тим самим вони впливають не тільки на реалізацію встановлених згори формальних правових норм, а й на сам процес формування нових правил гри.

Своєю інноваційною діяльністю ці групи змінюють умови життєдіяльності та можливості вибору способів адаптації до нових умов основної маси населення, які безпосередньо не причетні до інноваційно-підприємницької діяльності. Намагаючись пристосуватися до нових умов, ці групи з різним успіхом апробують різні способи поведінки. Найменш ефективні з них відкидаються, а найбільш ефективні – приживаються, з часом здобувають дедалі більше прихильників, поступово стають стійким і масовим елементом нової соціальної реальності, вказуючи на трансформацію колишнього інституційного простору. Завдяки цій свободі, яку (фор-

мально і неформально) мають суб'єкти з різним обсягом ресурсів, вони “приміряють на себе” новий інституційний простір, шукають свою нішу в ньому і в міру своїх сил “перекроюють” його, вносячи (часом істотні) корективи в формальні й реальні правила гри.

Для суб'єкта індивідуального, хоча нестабільність руйнує усталений порядок, проте саме за цих умов створюються сприятливі умови для активізації власних зусиль у відновленні стабільності картини світу. Результатом таких зусиль має стати узгодження зовнішньої ціннісно-нормативної регуляції з внутрішньою системою поглядів і переконань. На рівні індивідів таке узгодження так чи інакше відбувається, проте на рівні масової свідомості домінує уявлення про суцільну недієвість ціннісно-нормативної регуляції [*Поведінкові стратегії, 2013*].

Основою кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства виступають особливості індивідуальної свідомості його членів, тому визначною стає відповідальність кожної людини за себе, своє життя в умовах суспільних невизначеностей, людині треба зберегти власну цілісність, забезпечити внутрішнє упорядкування, розвивати свої сильні сторони, позитивно ставитися до життєвих труднощів, бачити себе у перспективі й продукувати успішні життєві стратегії поведінки (опанування, досягнення, успішності).

У цьому сенсі цінною і з теоретичного, і з практичного боку, є позиція Є. Головаха [*Головаха, 2010*], який доводить, що чим складніший соціум і чим швидше він змінюється, тим більшими є соціальні витрати, пов'язані з неефективністю інституційного контролю за безвідповідальними і безініціативними індивідами, яких продукує нездорове суспільство. У даному суспільстві домінують такі типи особистості:

- особистість, розчинена у масі (соціальні конформісти);
- особистість, відчужена від суспільства (такий тип переважає у періоди застою);

– перехідний тип (для нього характерна недовіра до влади, потяг до релігії та містифікації, орієнтація на взаємовиключні цінності).

Тільки через міцні механізми самоорганізації, одним із яких є самоорганізація особистості, сучасне суспільство здатне ефективно функціонувати. Не “свобода від...”, а “свобода для” може розкрити внутрішні потенції індивіда через вміння “вписатися” в навколишній світ, активно і творчо в ньому жити, через здатність бути відповідальним – за себе, за свою роботу, за свою родину, за суспільство, бути компетентним. Соціолог переконує в тому, що головна причина того, що відбувається, полягає в неготовності (насамперед психологічній) особистості до самоврядування, яке є процесом раціонального (у функціональному і сутнісному аспектах) впливу особистості на внутрішній і зовнішній світ для реалізації своїх прав та інтересів без утиску прав та інтересів інших людей. Доволі важливою є участь психологів у формуванні нової спільноти менеджерів, які здатні компетентно керувати собою і суспільством і зацікавлені в накопиченні в суспільстві критичної маси “самоврядних особистостей” на всіх рівнях суспільної ієрархії. Ефективне самоврядування має охоплювати:

1) управління внутрішнім світом, що припускає адекватне розуміння своїх особистісних особливостей і застосування ефективних засобів саморегуляції;

2) управління соціальними (життєвими) ситуаціями, що припускає адекватне розуміння інших людей і координацію взаємодії з ними;

3) управління широким соціальним оточенням у різних формах громадянської активності.

Автор, на противагу амбівалентному типу особистості, розкриває перспективність самоврядної особистості в широкому соціальному контексті тому, що ефективно управляти собою в некерованій ситуації і некерованому суспільстві спроможні лише окремі індивіди, яких небагато. Для того, щоб Україні не втратити потенціал таких

самоврядних особистостей, який на сьогодні ще є, він пропонує застосовувати організаційні форми психологічної роботи – шляхом розробки спеціальних програм психологічної підготовки молодих менеджерів у вищих навчальних закладах, на спеціальних курсах перепідготовки, які могли б організаційно підтримати і держава, і громадські фонди, орієнтовані на розвиток демократії та ринкової економіки в пострадянських державах, і приватні роботодавці, зацікавлені у підвищенні рівня активності та компетентності молодих менеджерів.

Життєві стратегії і практики, реалізовані різними групами соціальних акторів, співвідношення різних типів стратегій зі структурними можливостями суспільства, що перебуває у стані “стабільної нестабільності”, відіграють важливу роль. Композиційна структура типів життєвих стратегій у суспільстві визначає соціокультурний потенціал соціального механізму трансформації, а співвідношення стратегій досягнення, адаптації, виживання та ексклюзії задає динаміку і напрями трансформаційного процесу. Проведені дослідження виявили, що – продуценти стратегій опанування, досягнення, успішності, прогресивні адаптанти виступають ядром позитивних змін і перспектив розвитку українського суспільства. Необхідними умовами реалізації суспільних перетворень є громадська активність і ініціатива населення, сильна позиція держави в регулюванні суспільних відносин, ефективні антикорупційна політика, соціально-економічна, гуманітарна політика. Нестабільні умови можуть стати стартовим простором для конструктивних змін на макро- і мікрорівнях.

Оскільки Україна перебуває в стані “подвійної плинності”, то зовнішні (соціально-інституційні, законодавчі, формальні правила та норми) і внутрішні регулятори (соціокультурні, особистісні) соціальної поведінки мають діяти одночасно і взаємно стимулюватися. За умов нестабільності внутрішні регулятори, в основі

яких – раціональні вибори і самоврядні дії, самоконтроль, саморегуляція, рефлексивність, вибір конструктивних стратегій і тактики поведінки, стають провідними. Адаптаційні стратегії скоріше закріплюють практики-реагування на умови нестабільності, підкріплюючи інтенсивний розвиток країни, який багато в чому залежить від особистісних стратегічних цілей життєздійснення: 1) від успішної зовнішньої адаптації – адекватної реакції на зовнішні впливи, але з орієнтацією на конкретні прагматичні цілі; 2) від адекватної внутрішньої адаптації, що ґрунтується на усталеній незалежності від зовнішніх впливів, прагненні зменшити невизначеність своєї життєвої ситуації. Стратегії досягнення, опанування, успішності не просто значно впливають на процес соціальних змін, а й формують новий соціальний порядок, нові правила гри, на яких суспільна система досягає певної рівноваги, отримує додаткові можливості для реалізації інтенсивної моделі саморозвитку.

ЧАСТИНА II ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В МАКРО- ТА МІКРОСОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ

РОЗДІЛ 7. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В ІНСТИТУ- ЦІЙНОМУ ТА СОЦІОСТРУКТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ

7.1. Ідеологеми як механізм соціально-політичної регуляції

Будь-яка держава завжди потребує обґрунтування й зміцнення сформованої системи соціальних відносин. Політичній системі недостатньо тільки встановити легальний порядок реалізації державної влади, їй необхідна його легітимація, утвердження в сприйнятті і регулярних практиках громадян, що неможливо без інформаційного обміну між державою і суспільством, регулярної і системної виховної та пропагандистської роботи, формування, прищеплення і закріплення у громадян поведінкових моделей, що відповідають логіці цієї системи. У концентрованому вигляді така політика державної влади провадиться за допомогою трансляції та утвердження в суспільній свідомості ідеологем, а також (у більш завуальованому вигляді) міфологем. І перші, і другі, незважаючи на відмінності між ними, зрештою мають регулятивний ефект.

У сучасних умовах глобалізації пропагандистські машини одних держав роблять ставку на загальні цінності (наприклад, демократія), намагаючись транслювати їх і на інші суспільства. Інші країни, чинячи опір глобалізації, більший упор роблять на патріотизм, унікальність своєї культури і самодостатність своєї держа-

ви, намагаючись згуртувати навколо них свій народ. Українській державі в питаннях використання ідеології як механізму регуляції соціальної поведінки громадян довелося непросто. Проте, на нашу думку, поширений стереотип, що українська держава була позбавлена ідеологічних функцій разом з гегемонією КПРС, не відповідає дійсності.

З одного боку, сама українська держава стала зростати на ідеологемі незалежності й самодостатності. Проте, з другого боку – історичний досвід і сформовані на його основі моделі політичної поведінки елітних груп українського суспільства постійно спонукали і спонукають їх до пошуку вектора зовнішньої орієнтації. Можемо припустити, що в нинішньому своєму стані українська політична система, втілена у соціально-психологічних установах і поведінкових моделях еліт і неелітних соціальних груп, не може існувати без апеляції і “приєднання” (нехай навіть на віртуальному рівні) до якої-небудь зовнішньої сили. Склалася суперечлива ситуація синтезу ідеології побудови незалежної української держави та її входження (іноді на зовсім нерівних умовах) під зовнішній політичний альянс, що за фактом перетворює ідею незалежності на фікцію, що фіксується в суспільній свідомості як реальність.

Тим не менше, механізм об’єднання суспільства навколо держави через цінності патріотизму залишається затребуваним усіма елітними групами, незалежно від регіону їх походження. Прикладом того може слугувати той факт, що всі президенти України без винятку активно використовували у своїй політичній риториці гасла незалежності й патріотизму.

Відносно низька ефективність такої ідеологічної роботи виражається в показниках відповідей на запитання *“Наскільки Ви пишаєтеся або не пишаєтеся тим, що є громадянином України?”*. Дійсно, сегмент тих, хто пишався своєю громадянською належністю, зріс з 37,7% у 2004 р. до показників 50% і більше у 2005,

2008 і 2010 рр. Показники громадянської самоідентифікації у відповідях на запитання “*Ким Ви себе пере-дусім вважаєте?*” у 2005–2010 рр. перевищили позначку 50%. Проте нестабільність результатів ідеологічного впливу в цьому випадку демонструють, по-перше, факти “просідання” даного показника до рівня 42–45% у 2006 і 2012 рр. [*Українське суспільство, 2012 : 644*]. По-друге, хоча на даний момент в Україні вже стабільно перевищує 40% сегмент тих, хто пишається своєю країною і своєю належністю до неї, цей показник все ж вельми низький, що особливо помітно в порівняльній перспективі. Так, за результатами дослідження громадської думки молоді (від 18 до 34 років) трьох пострадянських держав – Азербайджану, Росії та України, проведеного в 2002 і 2010 рр., саме молоді українці продемонстрували найнижчі показники гордості за свою країну (27,0%), тоді як за свою країну відчували гордість 83,4% респондентів з Азербайджану і 62,8% молодих росіян [*Зоткін, 2010*].

В Україні за останнє десятиліття сформувався відносно стійкий сегмент громадян, які віддають перевагу самостійному шляху розвитку країни з опорою на власні ресурси. Його середній показник за період з 2005 по 2012 р. становить близько 20%. Однак і політичні еліти, і переважна більшість українського суспільства демонструє свою зовнішню орієнтованість, у чому, на нашу думку, виражається логіка української політичної системи, що виключає варіант самостійного розвитку. Ідея приєднання України до союзу Росії та Білорусі має підтримку в українському суспільстві в межах 53–61% (за період 2005–2012 рр.), ідея вступу України в Європейський Союз – у межах 43–47% (за аналогічний період), ідея подвійного громадянства в Україні – в межах 39–47% (за аналогічний період) [*Українське суспільство, 2012 : 644*].

Ще раз підкреслимо, що формування і зміна політичної системи як складного комплексу взаємопов’язан-

них інститутів здійснюється політичними елітами (агентами або виконавчими суб'єктами цієї системи) під впливом двох основних чинників: зовнішніх викликів, внутрішніх очікувань з боку самого суспільства та його готовності до прийняття тих чи інших форм відносин, що і становить ступінь його керованості. Взаємозв'язок регіональних співтовариств (материнських груп, за термінологією Р. Даля) та їх елітних груп, представники яких самі нещодавно “вийшли” з цих регіональних груп і є, по суті, продуктом свого культурного середовища, зберігається не на раціональній основі, а в якихось ментальних формах взаємовідтворення та взаємовідбиття.

Між елітами та регіональними спільнотами відбувається циклічний культурно-інформаційний взаємообмін. Реагуючи на очікування своїх “материнських” груп, еліти відтворюють у політичній риторичній моделі політичної поведінки фактично вже очікувані й найбільш затребувані в конкретному співтоваристві результати, які ще більше закріплюються в соціально-психологічних установках громадян. По суті, перехід України до двовекторної моделі і лавірування між різними центрами тяжіння став результатом відповіді елітних груп різних регіонів, зібраних під дахом загальнодержавної влади, на очікування своїх “материнських” регіональних груп.

Однак еліти не є виключно механічним виконавцем системи, її покірним агентом, а є й активним її перетворювачем, коли випадає така можливість. Еліти мають свої інтереси, які намагаються реалізувати не тільки в рамках системи, але іноді й усупереч їй. У випадку з українською політичною системою можна спостерігати, що переважна більшість політичних сил має інтереси включення України в глобальні структури (ЄС, СОТ, НАТО та ін.). Кожний уряд бере незмінний ідеологічний курс на євроінтеграцію України.

Інтереси політичного та економічного характеру ми розглядати не будемо, спинимося тільки на ідеологічно-

му аспекті. Ідея євроінтеграції України зі звичайного програмно-політичного завдання перетворилася на ідеологічний постулат, що зайняв нішу соціалістичної ідеологеми побудови комунізму як ідеального суспільного ладу. Не маючи можливості запропонувати внутрішню програму реального розвитку країни, політичні еліти України, незалежно від свого регіонального походження, швидко вловили перспективність використання ідеї євроінтеграції як ефективного механізму управління українським суспільством. В умовах надмірної ідеалізації Європи та її стандартів українське культурне середовище швидко, але поверхово сприйняло ці ідеї (переважно у сфері споживання та зовнішніх проявів у поведінці). І, хоча ідея євроінтеграції України через нереалістичність її практичної реалізації вже перетворилася на соціальний міф, слід визнати ефективність її використання політичними елітами в регуляції соціальної поведінки громадян.

Ще одним успіхом правлячих еліт була легітимація сформованого порядку суспільних відносин і нівелювання класових конфліктів, переведення їх у латентний стан. По-перше, цьому сприяла специфіка українського суспільства, розділеного на різні культурно-цивілізаційні конгломерати. По-друге, процеси індивідуалізації в соціально-психологічних установках громадян і атомізації суспільства також створювали перешкоди для солідаризації на класовій основі. Реальні соціальні інтереси заміщувалися необхідністю задоволення первинних вітальних потреб. Однак, незважаючи на словесне вираження громадянами свого невдоволення нинішнім порядком, більшість його вже де-факто прийняло і намагається адаптуватися до його умов.

Про це свідчать показники задоволеності своїм життям і своїм становищем у суспільстві, що мають тенденцію зростання з середини 2000-х років. Оцінка матеріального рівня життя своєї сім'ї зростає з 2,4–3,0 бали у 1990-х роках до 3,5–3,8 бала у 2000-х роках. Тобто

відбулося зміщення самооцінки матеріального стану від нижчих (найбідніших) до середніх позицій. Адаптуючись до змін, громадяни України стали реалістичніше оцінювати своє місце і роль в умовах нового порядку суспільних відносин. З 2005 р. спостерігається стійка тенденція зниження оцінки значущості ролі робітників, селян та інтелігенції в житті українського суспільства. Осмислюючи комплекс показників громадської думки, наведених вище, та враховуючи відсутність в Україні потужних протестних рухів, можемо припустити, що в цілому більшість українського суспільства вже прийняла сформований порядок суспільних відносин і своє місце в ньому як нормальні, тобто сприймає це як звичну норму свого життя.

Важливим механізмом у створенні, збереженні й легітимації порядку суспільних відносин та політичної системи стала підтримка елітами розколів в українському суспільстві та каналізація їх протестного потенціалу в русло конфліктів між регіональними спільнотами і протистояння культур, що мало своє вираження в періоди виборчих кампаній, під час прийняття Закону “Про засади державної мовної політики” у 2012 р. і т. п. У таких умовах пожвавлення боротьби за національну і культурну самоідентифікацію, солідаризація суспільства на класовій основі й усвідомлення реальних соціальних інтересів стають неможливими.

В економічній та соціальній політиці держава в Україні зайняла суперечливу позицію. З одного боку, вона пішла з багатьох сфер соціальних відносин, припинила не тільки контролювати, а й забезпечувати їх. Однак, з другого боку, для свого самозбереження держава змушена була підтримувати патерналістські практики відносин із суспільством. Патерналізм отримав широкий і різноманітний прояв в українському суспільстві. Він виявляв себе не тільки в очікуванні громадян забезпечення їх з боку держави роботою, виплатами, соціальними гарантіями й пільгами, а й у самій можливості

отримання в рамках політичної системи додаткових коштів, що дістало вияв у такому явищі, як “політичне заробітчанство” [Шульга, 2009]. Таким чином, політична система сучасної України будувалася на споживацькому ставленні суспільства до держави [Зоткін, 2011].

Таким чином, політична система сучасної України, побудована на багатьох суперечливих і різновекторних опорах, має ряд цілком дієвих механізмів, які держава і правлячі еліти можуть ефективно використовувати для регуляції соціальної поведінки громадян. При цьому слід брати до уваги, що використання названих механізмів здійснюється за рахунок виснаження потенціалів українського суспільства, консервації його стану і гальмування його подальшого розвитку в довготривалій перспективі.

7.2. Особливості зворотних зв'язків між громадянином і державою

Серед числених суспільних явищ в останні роки в нашій країні дедалі більш помітною стає громадянська депривація. Як відомо, депривація – це стан невдоволеності, який виникає у особистості на ґрунті розбіжностей між її реальним станом і станом, до якого вона прагне, між її потребами і можливістю їх задовольнити. Термін “депривація” вживається у різних галузях знання – загальній, дитячій, соціальній психології, у соціології, економічних науках та деяких ін. Кожна зі згаданих дисциплін, користуючись одним і тим же терміном, має певні відмінності у змісті поняття, оскільки відображає певний аспект самого явища. У найбільш узагальненому вигляді це поняття відображає явище, пов'язане з недоотриманням чогось, неможливістю задовольнити певні потреби особистості.

Оскільки потреби особистості мають широкий спектр прояву, як за змістом, так і за рівнем їх значення для життєдіяльності, то існує декілька критеріїв класифі-

кації депривації. Розрізняють абсолютну і відносну депривацію, виділяють різні типи депривації: економічну, соціальну, етичну та ін. Ми пропонуємо виділити як окремий тип громадянську депривацію. Вона полягає у звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях.

Формування громадянської депривації має об'єктивні й суб'єктивні передумови. Об'єктивними передумовами виникнення громадянської депривації у нашому суспільстві є кардинальна зміна суспільних відносин. Перехід до приватної власності утворив величезний про шарок нових відносин між людьми. Кількість суспільних зв'язків, яка припадає на одну особу, примножилась, ущільнилась і урізноманітнилась. З'явилася безліч комунікацій між окремою особою і різноманітними соціальними інститутами, яких раніше не було. Громадяни опинились у системі нових для них соціальних зв'язків. Більшість населення не може розібратись у цих комунікаціях, відчуває дискомфорт. Про це свідчать дані наших досліджень. З думкою "Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно" погоджуються 69% опитаних.

Суб'єктивними передумовами формування громадянської депривації є низький рівень правотворчого процесу, непрофесійний, низький рівень організації державного і місцевого управління, а нерідко умисне заплутування відносин для отримання чиновниками, певними фірмами, корпораціями власних вигод, спонукання громадян до корупційних дій тощо. Конституційне твердження, що Україна стала правовою державою, не переконує її громадян. На запитання "*Чого Вам не вистачає?*" 72% громадян відповідає: "*Дотримання діючих у країні законів*".

Як засвідчує практика, державні й недержавні інститути не можуть створити сприятливі для громадян

умови, налагодити прості й прозорі способи спілкування, розробити дохідливі варіанти документів, з якими має справу пересічна людина, зробити якісними адміністративні послуги для населення. Громадянин змушений багато разів ходити в офіційні установи для того, щоб вирішити житейське питання, вистоювати кількогодинні, а іноді й багатоденні черги навіть з дріб'язкових питань. А якщо йдеться про більш-менш серйозні речі, то справи й зовсім кепські. Спробуйте приватизувати земельну ділянку, отримати дозвілну документацію на початок будівництва, увести в державний реєстр власності гараж, оформити пенсію або допомогу на дитину, поховати небіжчика, успадкувати майно. Наприклад, для початку будівництва приватного будинку належить оформити не менше дванадцяти документів, кожен з яких – декілька днів стояння у чергах, у різноманітних відмовах, у вимогах додаткових документів для отримання довідки тощо. При цьому слід мати на увазі, що якщо забудовник протягом трьох років не розпочав будівництво, то треба оформляти всю цю документацію заново. І це йдеться лише про етап будівництва будинку. А потім ще потрібна документація на введення його в експлуатацію, а затим зареєструвати в Державній реєстраційній службі України.

Звуження можливостей задоволення потреб проявляється і в тому, що скорочується середовище комфортного проживання особистості. В останні роки, наприклад у Києві, забудовувалися сквери, частина парків, дитячі та спортивні майданчики, інші місця відпочинку та рекреації. На їх місці зводилися житлові будинки, торговельно-розважальні комплекси. Жителі постраждалих мікрорайонів безсилі протистояти порушенню їхніх прав. Звернення громадян в різні органи державної влади та місцевого самоврядування зі скаргами на утиски їх прав були безрезультатними. Влада знаходить різні відмовки замість вирішення питання по суті. Наприклад, посилається на те, що рішення про переда-

чу в оренду відповідної ділянки землі прийняла Київ-рада іншого скликання ще кілька років тому і нічого не може вдіяти, мовляв, усе робиться за законом, звертайтеся до суду.

Подібні ситуації провокують громадян на протестні дії, призводять до пікетування державних установ, перекриття вулиць і шляхів, зіткнення з охоронними структурами об'єктів будівництва, руйнування огорож тощо. На цій основі зростають протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, зростає суспільна напруженість. На особистісному рівні на цьому тлі посилюється громадянська депривація. Вона посилює ступінь агресивності особистості, на груповому рівні формує ворожість, конфронтаційні установки. Хотілося б застерегти, що в деяких випадках стан групової громадянської депривації призводить до активних соціальних дій з дуже серйозними політичними наслідками. Наприклад, подібна ситуація склалася влітку 2013 р. у Стамбулі, де через рішення влади вирубати парк Гезі в районі Таксим, заради будівництва торгово-розважального комплексу, почалися акції протесту, які переросли в масові виступи по всій Туреччині.

Ще однією з причин громадянської депривації є глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм. Він є архетипічним елементом нашої культури. Вважається, що проста людина у громадських і державних справах дуже мало що може вдіяти, що вона залежна від зовнішніх обставин. На запитання *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”* 49% опитаних відповідають, що різною мірою від зовнішніх обставин (у 1992 р. таких було 55%). А частка тих, хто вважає, що його життя різною мірою залежить від самого себе, становить 21%. І ця частка практично не змінилась за двадцять років – у 1992 р. їх було 20%. Наша людина чинить опір тій моделі, яка несе в собі розрив особистості зі співтовариством, яка стверджує, що єдиною опорою людини в

суспільстві є вона сама. Але це водночас означає, що наш громадянин покладає дуже великі сподівання у своєму житті на державу.

Традиційно у нашому суспільстві вважається, що вирішення всіх важливих для особи справ залежить від держави, її інститутів, осіб, що персоніфікують державу – від чиновників. У громадян дуже високі експектації щодо держави. Це проявляється у відповідях на запитання нашого дослідження, що опосередковано засвідчують патерналістські та етатистські орієнтації. Наведемо два приклади. Значна частина громадян очікує, що президент, уряд повинні брати на себе більшу відповідальність за стан справ у країні. Перший приклад – 52,5% населення вважає, що президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США). Другий приклад – 29% висловлюється за те, щоб повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, а ще 44% вважає, що слід поєднати державне управління і ринкові методи.

У суспільній свідомості укорінені уявлення, що усі значущі для громадянина проблеми має розв'язувати держава. Аби вона успішно виконувала цю функцію, громадянин за умовчанням, добровільно передає право державній владі на прийняття рішень, які безпосередньо стосуються його, при цьому, знову ж за умовчанням, передаючи і всі ризики, що впливають при прийнятті рішень. У суспільній свідомості утримуються стереотипи, що виправдовують всебічну підлеглисть громадянина державі, стереотипи, що акцентують увагу на турботі держави за своїх громадян.

В умовах таких традицій не слід розраховувати на швидке формування якісних інститутів громадянського суспільства. Швидко можна сконструювати лише імітаційні громадські організації. А укорінити серед населення моделі поведінки, притаманні громадянському суспільству, можна лише відтворюючи їх у декількох

поколіннях поспіль, формуючи усталену традицію. Проте формування таких традицій поки що заблоковано існуючими реаліями.

В умовах, коли не сформовані й не відтворюються в суспільстві інститути громадянського суспільства, гасло, що успіх людини залежить від її власних зусиль, так і залишається гаслом, оскільки поточна практика свідчить про його нежиттєздатність. Адже переважна більшість нечислених ініціатив громадян вгасає з тієї причини, що їх реалізація не може відбутися через існування десятків різноманітних приписів, які висуває перед громадянином держава у вигляді законів, підзаконних актів, інструкцій. Подібна негативна практика усвідомлюється суспільством. Її результатом стає безініціативність громадян або пошук ними шляхів обходу офіційних приписів, пошук способів скорочення часу на тяганину. Показником пасивності громадян є те, що 87% з них не належать до жодної громадської організації, об'єднання або руху.

Потужним чинником, який сприяв формуванню громадянської депривації, є втрата зворотного зв'язку громадянина з державою. Раніше він знав, до кого звертатися, до якого державного чи партійного органу апелювати, щоб розв'язати свою житейську проблему. Тепер державні органи, як правило, переадресовують звернення громадян з однієї інстанції в іншу і, врешті-решт, радять звертатися до суду. Для більшості наших громадян суд, по-перше, все ще є інфернальною точкою в суспільному просторі. Похід до суду для них сприймається як пляма на власній репутації. Згадайте сакраментальну фразу: “під судом і слідством не перебував”. Можуть сказати, що у правовій державі слід звикати до цього інституту, вчитися правової культури. Можливо, що й слід. Але наявна практика спілкування громадян з судами поки що їх не надихає. Адже 56% респондентів вважають, що сьогодні в Україні суди служать тому, хто більше заплатить. Можливо, тому 92% наших грома-

дян за останні 12 місяців не зверталися до суду. 5% звертались, але безрезультатно і тільки 3% отримали відповідь. Вони не вірять у свою можливість вплинути на владу через суд. На запитання про можливість контролювати діяльність владних структур 76,5% з опитаних відповіли, що не мають такої можливості.

По-друге, в наших умовах звернення до суду – заздалегідь програтна для пересічного громадянина річ. Навіть якщо людина виграє суд, то це ще не означає, що вона розв'яже свою проблему і досягне мети. Державна виконавча служба виконує лише 10–30% судових рішень [Демченко, 2010]. Ці дані підтвердила і Уповноважена Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська, щоправда, чітко назвавши, що виконується лише 30% рішень судів [Лутковська, 2010].

Не краща ситуація складається в нашій державі навіть із виконанням рішень Європейського суду з прав людини. За інформацією цього Суду, Україною не виконано 95% прийнятих рішень за позовами українців [Судові рішення, 2013]. Громадянську депривацію підживлює несправедливе, принизливе ставлення держави до своїх громадян і улесливе ставлення до іноземних. Так, з 1 вересня 2005 р. Президент України своїм Указом встановив безвізовий режим в'їзду в Україну та транзитного проїзду через територію України для громадян держав-членів Європейського Союзу і Швейцарії. Назустріч Україні ніхто з цих держав не пішов. Наші громадяни вимушені проходити принизливі процедури отримання європейських віз, збираючи купу довідок із зазначенням річного доходу, гарантією від своєї установи про збереження місця роботи після приїзду, наданням довідок про наявність майна, стану рахунку в банку, образливим змістом бесід у посольствах і консульствах.

Отже, можна зробити такі короткі висновки.

По-перше, громадянська депривація в українському суспільстві набула широких масштабів і проникла майже у всі сфери суспільства.

По-друге, громадянська депривація є проявом кризи взаємовідносин держави і громадянина.

По-третє, без подолання громадянської депривації неможливо сформувати інститути громадянського суспільства.

7.3. Статусні особливості регуляції соціальної поведінки

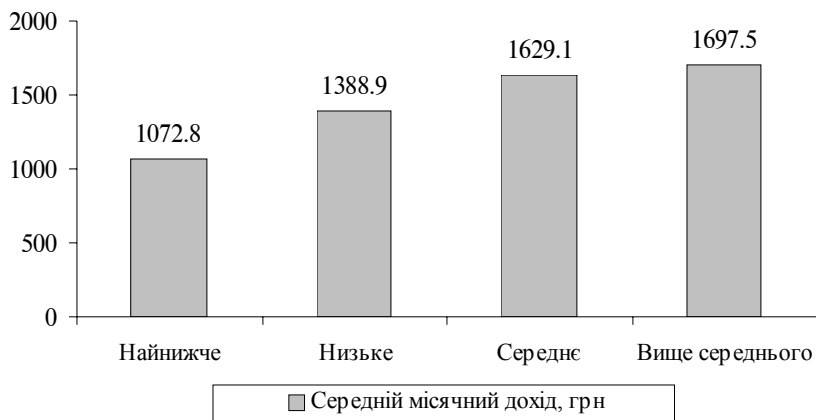
Суттєво коригують соціальну поведінку і структурні розмежування, що, безумовно, відбивається на регуляції поведінки – ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом під кутом зору його соціального становища. Соціальні позиції та статуси індивіда визначають основні елементи регуляції соціальної поведінки – як об’єктивні (матеріальні можливості, побут, характер зайнятості, стан здоров’я), так і суб’єктивні (соціально-психологічний стан, задоволеність різними аспектами життя, самоідентифікація). Існує потреба в докладнішому аналізі того, як соціальне становище індивіда співвідноситься з об’єктивними та суб’єктивними чинниками його життєдіяльності, які виражають схильність до певного способу поведінки.

Для операціоналізації соціального становища в українському суспільстві був використаний тест інтегральної самооцінки соціального статусу за 7-бальною шкалою уявних соціальних “сходів”, що з 1994 р. використовується у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Відповідаючи на запитання *“Уявіть собі, що на сходинках деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?”*, респонденти повинні були себе розмістити на одній із семи сходинок. З метою статистичного наповнення груп низку позицій було об’єднано. Для цього було прийняте відпрацьоване в міжнародних та вітчизняних дослідженнях групування

статусних позицій, згідно з яким виокремилася чотири групи за соціальним становищем: *найнижче* – 1–2 сходинки (22,5%), *низьке* – 3 сходинка (36,3%), *середнє* – 4 сходинка (28,4%) та *вище середнього* – 5–7 сходинки (12,8%).

У випадку, коли показник певного елемента регуляції соціальної поведінки має кількісну шкалу вимірювання, для впорядкування взаємозв'язків між ним і показником статусних позицій вимірювався зв'язок на підставі коефіцієнта Пірсона (Pearson's R), який, крім пояснення сили зв'язку, визначає ще й тип зв'язку (від -1 до 1), а саме прямий, позитивний або негативний, зворотний зв'язок.

Безумовно, наявність зв'язку соціального становища з матеріальними умовами життя є традиційним свідченням об'єктивного підґрунтя соціальної стратифікації. Однак не завжди структурна градація соціального становища відповідає градації певних матеріальних благ. Власне, це стає очевидним, якщо порівняти середній місячний дохід (травень 2012 р.) населення України по кожній з чотирьох статусних груп (рис. 1).

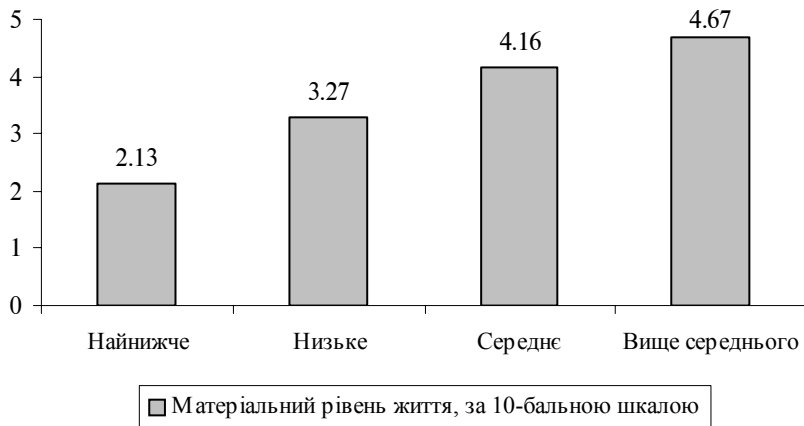
Рисунок 1. Диференціація середнього місячного доходу залежно від соціального становища, 2012 р.

З одного боку, існують суттєві відмінності середнього місячного доходу між групою тих, хто зазначив найнижче соціальне становище (1072,8 грн), і тими, хто визначає своє становище як вище середнього (1697,5 грн). Однак якщо порівняти дохід респондентів із середнім становищем і дохід респондентів зі становищем вище середнього, то в даному випадку особливих відмінностей загалом не помітно. Беручи до уваги величину статистичного зв'язку (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,205$), який показує, з якою силою зростає середній місячний дохід залежно від соціального становища, можна констатувати невисоку пов'язаність статусних позицій з рівнем доходу в Україні.

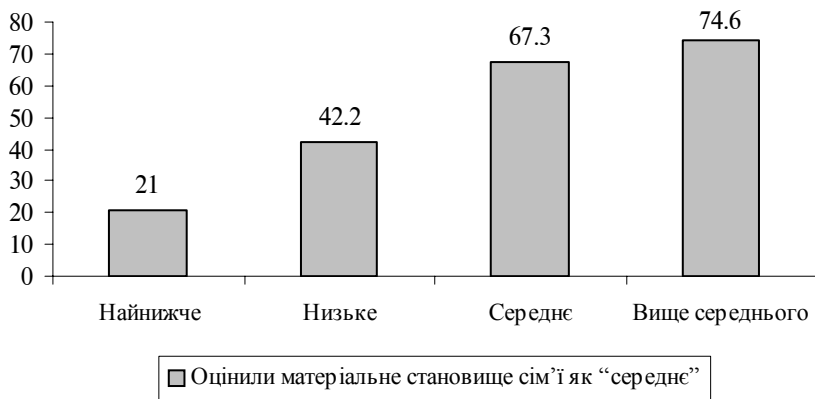
Як інший економічний показник було використано показник суб'єктивної самооцінки матеріального рівня життя, коли респондентам за 10-бальною шкалою (0 балів – найнижчий, а 10 балів – найвищий) пропонується визначити матеріальний рівень їхніх сімей. Якщо порівняти самооцінку матеріального рівня життя по кожній із чотирьох статусних груп, то знову ж таки існують суттєві відмінності за цим критерієм між групою тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, і тими, хто визначає своє становище як вище середнього (рис. 2). Як і в попередньому випадку, порівняння балів матеріального рівня життя респондентів з середнім становищем і зі становищем вище середнього виявило незначні, на перший погляд, відмінності. Однак кореляційний аналіз зафіксував доволі високий рівень зв'язку між суб'єктивним показником матеріального рівня життя та показником статусної самоідентифікації (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,551$). Цей феномен можна було б пояснити спорідненими інструментаріями, однак цілком очевидно, що йдеться про різні, хоча і споріднені, виміри стратифікації – економічний та соціальний.

Ще один суб'єктивний економічний показник – оцінка матеріального становища сім'ї (від злиденного до

Рисунок 2. Диференціація матеріального рівня життя залежно від соціального становища, 2012 р. (бали)

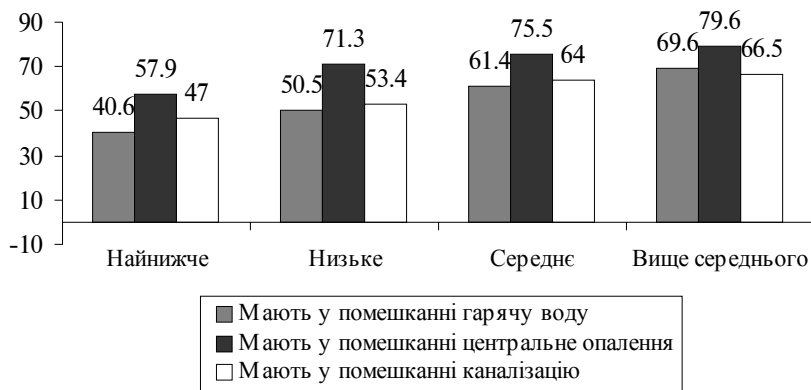

Рисунок 3. Оцінка респондентами матеріального становища сім'ї як "середнє" залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

багатого) – також істотно відрізняється за різними статусними групами (рис. 3). Взнявши за основу диференціації оцінку матеріального становища сім'ї як "середнє", можна побачити, що зі зростанням соціального становища збільшується кількість тих, хто саме оцінює

матеріальне становище своєї сім'ї. Кореляційний аналіз також зафіксував доволі високий рівень зв'язку між оцінкою матеріального становища сім'ї та показником статусної самоідентифікації (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,403$).

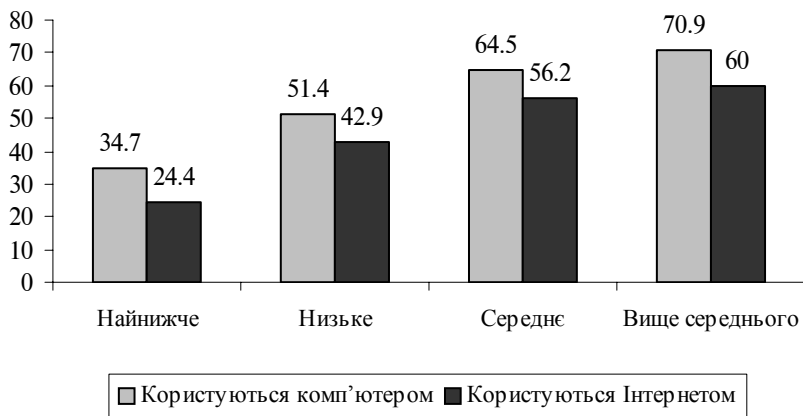
Якщо взяти до уваги об'єктивні показники матеріального добробуту, то виявлено, що зі зростанням самооцінки соціального становища збільшуються показники наявності у помешканні побутових зручностей (рис. 4). Серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 40,6% мають у своєму помешканні гарячу воду, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 69,6% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,192$). Аналогічно серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 57,9% мають у своєму помешканні центральне опалення, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 79,6% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,142$). Подібним чином серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 47% мають у своєму помешканні каналізацію, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 66,5% (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,150$).

Рисунок 4. Наявність у помешканні побутових зручностей залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

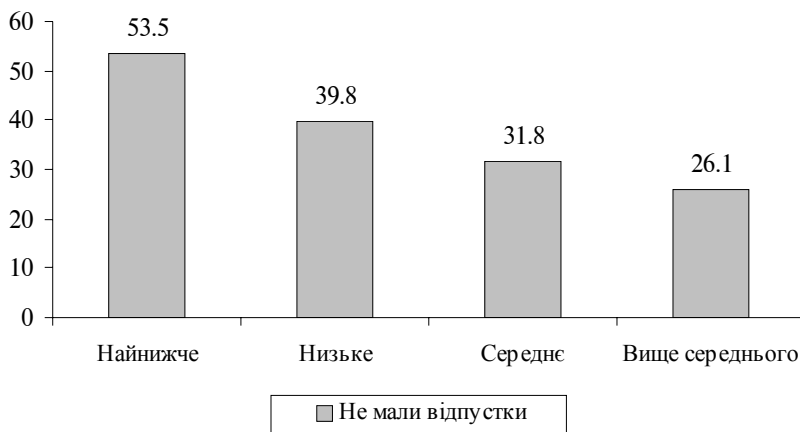
Останнім часом бурхливий розвиток цифрових технологій спричинив і т.зв. цифрову нерівність, коли зі зростанням соціального становища збільшується кількість тих, хто користується комп'ютером (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,249$) та Інтернетом (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,247$). Якщо серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 34,7% користувалися комп'ютером і 24,4% користувалися Інтернетом, то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього – таких виявилось відповідно 70,9% і 60% (рис. 5). На відміну від попередніх випадків, залежність соціального становища та використання цифрових технологій і комунікацій має цілком лінійний характер, оскільки відбувається чітко зростання показників користування комп'ютером та Інтернетом по кожній з чотирьох груп – від найнижчого до вище середнього.

У наш час наявність відпустки означає не тільки те, що людина має постійне оплачуване місце роботи, а й те, що може дозволити собі тривалий відпочинок. Це неодмінно позитивно відбивається на її здоров'ї та загальному самопочутті. За умов ринкової економіки можливість безперешкодно піти у відпустку набула статус-

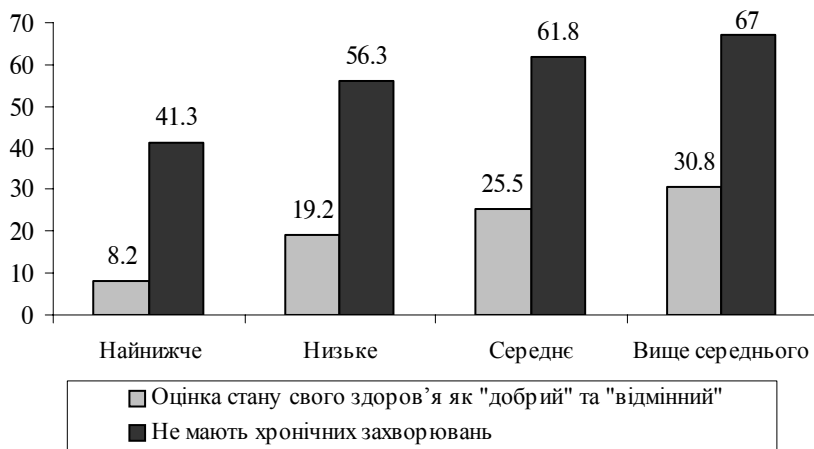
Рисунок 5. Користування комп'ютером та Інтернетом залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

них рис, оскільки відсутність такої можливості базується на низькому соціальному становищі індивіда. У сучасному українському суспільстві простежується чіткий лінійний зв'язок також між соціальним становищем та наявністю відпустки (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,183$): кількість тих, хто не мав відпустки, минулого року істотно знижується зі зростанням соціального становища (рис. 6). Зокрема, серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 53,5% не мали відпустки минулого року, натомість серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких 26,1%.

Рисунок 6. Кількість людей, які не мали за останній рік відпустки залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

Статусна диференціація можливості практик оздоровлення неодмінно впливає на відмінності стану здоров'я у різних статусних групах (рис. 7). Зі збільшенням рівня соціального становища зростає кількість тих, хто оцінює свій стан здоров'я як “добрий” і “відмінний” (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,235$): якщо серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, таких виявилось лише 8,2%, то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 30,8%.

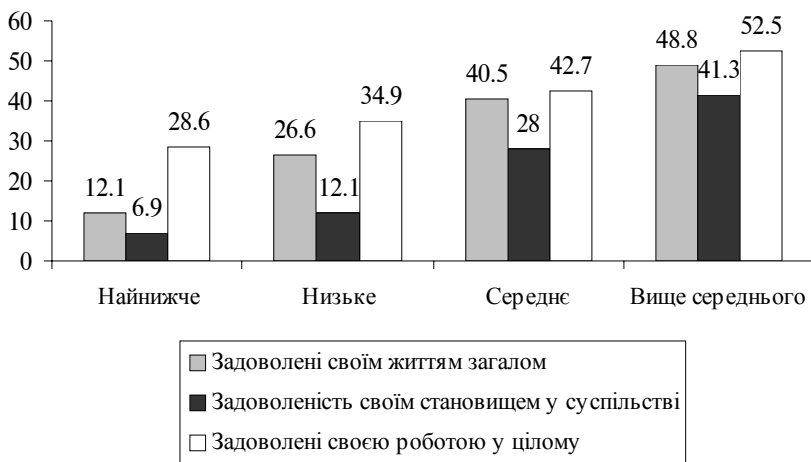

Рисунок 7. Оцінка стану здоров'я залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

Аналогічним чином відбувається зростання тих, хто не має хронічних захворювань (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = -0,166$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, таких виявилось 41,3%, тоді як серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 67% не мають хронічних захворювань.

Одним із важливих елементів регуляції соціальної поведінки є суб'єктивне благополуччя, яке виражається реакцією індивіда на перебіг свого життя та різних його аспектів. У даному випадку спрямованість соціальної поведінки часто співвідноситься зі ставленням людини до того, як складається її життя. Саме задоволеність людини різними аспектами життя крізь призму статусної самоідентифікації координує і спрямовує її соціальну поведінку. Співвіднесення соціального статусу з показниками суб'єктивного благополуччя показало відмінності по кожній статусній групі (рис. 8).

Аналізуючи суб'єктивний вимір респондентами свого життя, можна стверджувати, що зі збільшенням рівня соціального становища цілком природно зростає рівень

Рисунок 8. Задоволеність життям і роботою залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

задоволеності своїм життям загалом (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,356$), рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,365$) та рівень задоволеності своєю роботою (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,189$). Так, серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 12,1% задоволені своїм життям, 6,9% задоволені своїм становищем у суспільстві і 28,6% задоволені своєю роботою, тоді як серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, таких відповідно 48,8%, 41,3% і 52,5%.

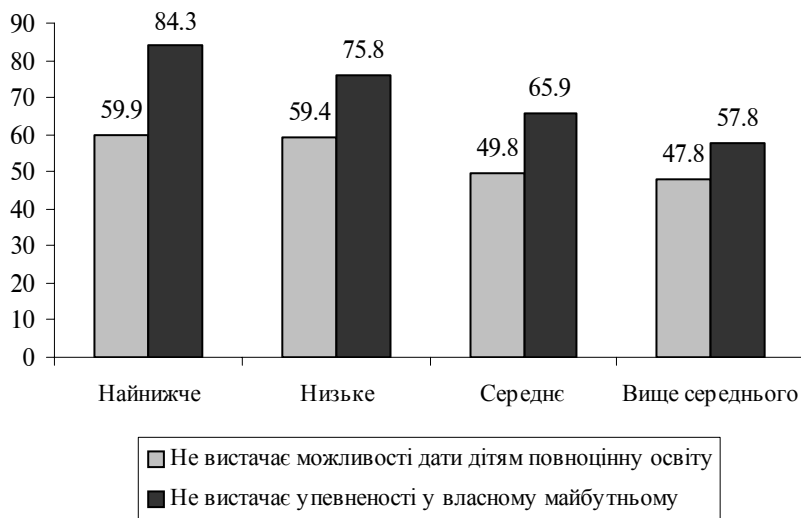
Подібна тенденція простежується і стосовно соціального оптимізму (рис. 9). Зі збільшенням рівня соціального становища зростає кількість тих, хто вважає, що те, як складається їхнє життя, залежить здебільшого від них самих (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,151$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище – 16,3%, серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього – 28,2%. Подібним чином відбувається зростання тих, хто вважає, що у найближчий

Рисунок 9. Прояви відповідальності та соціального оптимізму залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

рік життя більш-менш налагодиться (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,154$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище – 9,4%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього – 22,2%. Так само зі зростанням соціального становища збільшується кількість тих, хто відчуває себе молодшим, за свій вік (коефіцієнт кореляції Пірсона $R = 0,167$): серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 26,3%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 44,1%.

Залежно від домінування певного настрою – оптимізму чи песимізму – люди фокусують свою увагу на позитивній чи негативній стороні буття, вбачаючи не лише досяжні цілі у майбутньому, а й екстраполюючи свої соціально-психологічні очікування за майбутнє своїх дітей. Такі очікування можуть суттєво коригувати соціальну поведінку, створюючи поштовхи або перешкоди особистісному розвитку. Якраз власна самооцінка свого становища в суспільстві співвідноситься з мірою соціального оптимізму щодо себе і своїх дітей (рис. 10).

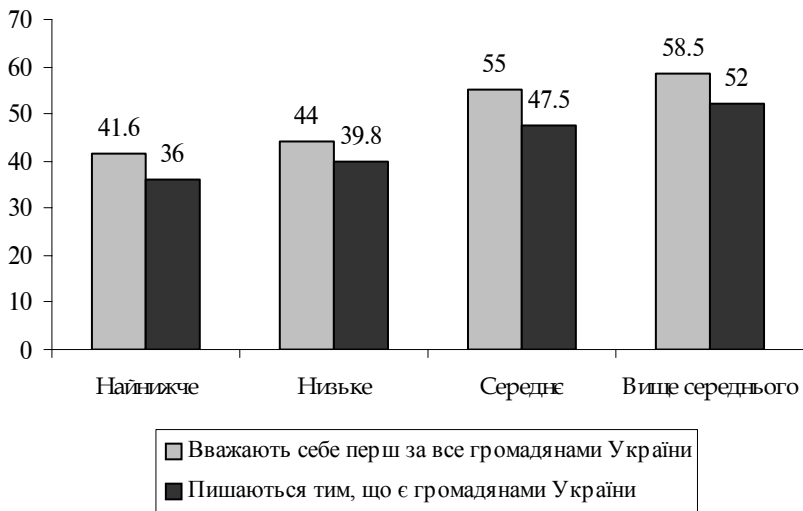

Рисунок 10. Прояви соціального песимізму залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

Зі зростанням соціального становища знижується невпевненість щодо власного майбутнього: серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 59,9%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 47,8%. Так само підвищення рівня соціального становища знижує невпевненість у можливості дати дітям повноцінну освіту: серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, – 84,3%; серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – 57,8%.

І, нарешті, економічні, соціальні та психологічні вигоди підвищення соціального становища як наслідок включеності в соціальні зв'язки позначається на ідентифікації індивіда у соціальному просторі (рис. 11). Із підвищенням соціального становища зростає ідентифікація людини із соціально-просторовим простором своєї країни. Так, серед тих, хто зазначив найнижче соціальне становище, 41,6% вважає себе передусім громадянином України і 36% пишається українським громадянством,

Рисунок 11. Ідентифікація із соціетальним простором країни залежно від соціального становища, 2012 р. (%)

то серед тих, хто визначає своє становище як вище середнього, – таких виявилось відповідно 58,9% і 52%.

Підсумовуючи, можна зазначити, що соціальне становище більше корелює з суб'єктивними показниками матеріального становища і благополуччя, ніж з об'єктивними аспектами життєдіяльності. Очевидним є те, що за умов суспільної трансформації структурний елемент системи впорядкування соціальної поведінки більшою мірою співвідноситься із суб'єктивними економічними самооцінками, ніж з реальним економічним становищем людини. Саме через соціально-психологічну суб'єктивацію впливу економічних чинників виникають такі соціальні феномени, як суб'єктивне зубожіння, престижне споживання за умов фінансової неспроможності тощо. Можна припустити, що все це відображається на формуванні нових інституційного, структурного та соціокультурного елементів системи регуляції соціальної поведінки. Принаймні емпірична перевірка

цієї тези засвідчила становлення структурного елемента регуляції соціальної поведінки, коли зі зростанням соціального становища покращуються матеріальні умови життя, стан здоров'я, задоволеність різними аспектами життя, соціальний оптимізм.

7.4. Практики рольової взаємодії

Чи не найхарактернішою рисою сучасного суспільства є помітне зростання соціального капіталу співдіючих у ньому індивідуальних акторів, пов'язане, з одного боку, з розвитком технічних засобів зв'язку, транспорту, стрімкою урбанізацією, з другого – з виникненням нових складних форм взаємодії, потенційно доступних сучасній людині. Відтак має місце трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, модернізація індивідуальних рольових наборів, яка до того ж каталізується унаслідок цілого ряду кардинальних змін українського суспільства, відмирання певної частини традиційних для радянського суспільства зразків рольової поведінки і натомість поширення ряду нових практик. Закономірно, що при цьому зростає соціально-психологічна багатовимірність групової належності, відбувається мультиплікація міжособистісних взаємодій. Сучасна людина має позиціонуватися у різних площинах соціального простору – від територіального та професійного вимірів до дозвілєвих захоплень. Часово-просторова конфігурація ролей аж ніяк не може бути зведена за цих умов до спрощеної схеми, бо подібна редукція означала б ігнорування тих суперечностей у рольовій структурі, що стають дедалі частіше невід'ємною складовою життєдіяльності особистості в сучасному хронотопі.

Йдеться про поєднання традиційних і знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, з огляду на зміст яких певним чином видозмінюється регулюючий вплив соціальних та групових приписів, норм, санкцій, очікувань та ін. Щодо індиві-

дуального суб'єкта рольової поведінки з'ясування природи, характеру, спрямованості й інтенсивності такого впливу видається особливо актуальним, бо, з одного боку, він є віддзеркаленням утворення останнім часом якісно нового, більш складного типу соціальності, з другого – результатом діючої водночас тенденції до певної десоціалізації.

Потрібно зважити й на те, що цілий ряд ролей є ситуативними (пасажир автобуса, перехожий тощо), котрі виконуються ледве не автоматично. Зміна життєвого світу зачіпає їх незначною мірою або взагалі не зачіпає – на відміну від тих ролей, що сприймаються, як невід'ємна складова “Я”. Ситуація нестабільності, що ставить під сумнів систему усталених статусів і відповідних рольових наборів, насамперед відбивається саме на них. Адже такі ролі зазвичай стають надбанням особистості унаслідок тривалих цілеспрямованих зусиль й їхнє знецінення зачіпає її ціннісно-світоглядні засади. Саме на самовизначення респондентів щодо такого типу рольової взаємодії було спрямоване запитання, використане під час моніторингу громадської думки в 2013 р.: *“Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можна сказати “це – Ми”. Скажіть, будь ласка, котрі з таких “Ми” найважливіші для Вас особисто?”* (допускалося не більше п'яти виборів з 15 запропонованих варіантів відповіді), розподіл відповідей у наведений нижче таблиці 2.

Аналіз наведених даних засвідчує, що за ступенем значущості практики рольової взаємодії респондентів можна поділити на чотири категорії.

До першої за важливістю належать ролі, які набуваються у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі. 53,5% учасників опитування відзначили, що цю групу становлять родичі і друзі. Така ситуація є цілком природною, й навпаки, подив викликає те, що до найважливіших даних тип ролей віднесли лише трохи більше половини опитаних.

До другої категорії слід віднести соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30 – 35%. Це – “громадяни України” (35,9%); “однолітки, люди одного покоління” (32,1%); “жителі одного міста, села” (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів щодо громадсько-політичного, соціально-часового та соціально-політичного вимірів.

Третя категорія – найчисленніша, до неї входять види рольового спілкування, які отримали від 17 до 11% виборів, а саме: “люди, з якими мене об’єднують спільні захоплення” (16,7%); “люди однієї віри” (16,1%); “люди однієї національності” (15,9%); “люди схожого достатку” (15,2%); “люди, з якими я разом працюю (вчуся)” (14,9%); “люди однієї професії” (14,2%); “жителі одного регіону” (14,2%); “люди спільної історичної долі” (11,9%). Ця категорія об’єднує досить широке коло різноманітних сфер взаємодії, статуси в яких виявилися приблизно однаково важливими для респондентів. Слід відзначити порівняно високу значущість статусно-рольових позицій у сфері дозвіллевих захоплень. На наш погляд, це є ознакою високого самореалізаційного ефекту, пов’язаного з набуттям і підтримкою статусу в самостійно обраній царині життєдіяльності, тоді як національність, вірування, регіон проживання тощо більшою мірою залежать від життєвих обставин, традицій, походження, аніж від самого суб’єкта рольової поведінки. Порівняно висока значущість кожного з цих статусів вказує на збереження за цими видами статусів їх традиційної ролі самоідентифікаторів у системі суспільних координат.

Закономірною видається і посередня значущість статусно-рольових позицій у площині належності до історичних зрушень: з одного боку, ідеологічний міф про “єдину спільноту – радянський народ” втратив значну частину своєї сили, з другого – чимала частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму.

Схожа за результатом, але діаметрально протилежна за вектором розвитку ситуація спостерігається щодо самоідентифікації стосовно свого статусу як жителя того чи того регіону. Останніми роками регіональний чинник дедалі частіше виступає значущим, ґрунтуючись на реальній економічній, політичній та соціокультурній диференціації соціального простору України. Можна очікувати, що відчуття спільної історичної долі і відповідне позиціонування зменшуватиметься, тоді як підстави для регіональної диференціації дедалі зміцнюватимуться.

Що ж до порівняно невисокої значущості для учасників опитування статусів у фаховому чи виробничому (або навчальному) середовищі, надто якщо порівнювати з часами існування СРСР, то вона є результируючою, з одного боку, зрослої соціальної мобільності населення, більшого спектру використання свого трудового потенціалу, з другого – нестабільністю ситуацій у сфері зайнятості, постійною готовністю адаптуватися до ймовірних змін, а відтак архаїчністю орієнтацій на довготривалу взаємодію у сфері професійної активності.

Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили статусно-рольові позиції, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) та політичними поглядами (6%). Вважаємо це цілком закономірним з огляду на те, що цінність і престиж вищої освіти (й освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникові майнових статків; поширилися водночас і можливості її здобуття. Що ж до політики, то збайдужіння населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування, що поширилося після відносно короткочасної ейфорії з приводу поступу демократії. Хоча новий злет громадянської самосвідомості, що втілюється у феномені “Євромайдану”, дає підстави для висунення гіпотези щодо хвилеподібного характеру змін значущості політичних соціально-рольових практик, котрі, актуалізуючись з тої чи тої причини, відзначаються величезним (хоча за звичайних умов латентним) потенціалом.

Розглянемо також відмінності в соціально-рольових перевагах, які є характерними для різних соціальних груп. Зокрема, за соціально-демографічною ознакою при інтерпретації даних опитування було виділено три групи – молодь (18–29 років), люди середнього віку (30–54 роки) і люди старшого віку (55 і більше років), дані щодо них наведені в таблиці 2.

Як бачимо, в усіх трьох вікових групах на першому місці за важливістю є ролі, пов'язані з сімейно-дружніми стосунками. Деяко нижча значущість цього показника у старшої вікової групи, вірогідно, зумовлена характерною для частини людей похилого віку проблемою самотності унаслідок втрати близьких.

Заслужує на увагу деяко вищий відсоток статусу “громадянина України” серед молоді порівняно з іншими віковими групами, що, на нашу думку, є наслідком не стільки вищого ступеня патріотизму молодого покоління, скільки тим, що їхнє життя, принаймні, свідомо його частина, припадає на час існування України як незалежної держави, тоді як серед старших поколінь певна частка ще ідентифікує себе з колишнім СРСР. Про це ж свідчить і порівняно вищий рівень переваг у молоді щодо статусу національної належності – 18,2% проти практично однакових показників (15,3–15,6%) інших вікових груп, вихованих у дусі ідеології інтернаціоналізму, “стирання національних ознак” шляхом перетворення на єдину спільноту – радянський народ.

Закономірним видається і досить помітно менший відсоток значущості рольових статусів, пов'язаних з належністю до одного покоління, у людей середнього віку. На цьому відтинку життя кількарічна різниця у віці здебільшого нівелюється, виникає своєрідне “вікове плато”, де на перший план виступають особисті, насамперед ділові, якості; у молоді ж, як і у людей похилого віку, ця різниця відчутніша, хоча і з діаметрально протилежних причин: для молодості як періоду інтен-

Таблиця 2
Показники пріоритетності соціально-рольових статусів у різних соціальних групах
(за віковою і гендерною ознаками) (%)

Соціально-рольові статуси	Вік			55 років і більше	Стать		Загалом за вибіркою
	18–29 років	30–54 роки	Жінки		Чоловіки		
					Жінки	Чоловіки	
Родичі і друзі	53,6	54,2	52,4	52,3	54,5	53,5	
Громадяни України	37,2	35,6	35,5	35,3	36,4	35,9	
Однієї людини, люди одного покоління	33,6	28,4	36,9	32,2	32,0	32,1	
Жителі одного міста, села	26,5	28,1	37,1	28,1	32,7	30,6	
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	22,3	17,7	11,7	18,0	15,6	16,7	
Люди однієї віри	14,9	16,0	17,1	14,3	17,7	16,1	
Люди однієї національності	18,2	15,3	15,6	15,9	15,9	15,9	
Люди схожого достатку	11,6	15,7	16,5	13,7	16,4	15,2	
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	17,0	18,5	8,0	16,7	13,4	14,9	
Люди однієї професії	10,4	16,4	13,1	15,8	13,0	14,2	
Жителі одного регіону	11,6	13,0	11,5	12,3	12,3	14,2	
Люди спільної історичної долі	8,3	11,9	13,7	12,2	11,4	11,9	
Люди з однаковим освітнім рівнем	6,3	5,8	6,6	5,7	6,4	6,1	
Люди близьких політичних поглядів	4,5	5,2	8,2	6,7	5,4	6	

сивного розвитку особистості, значущим для ступеня суспільної інтеграції є кожен рік. Для старшого ж покоління характерна хоча і не така безпосередня, але помітна кореляція між віком й процесом інволюції.

Помітною є різниця між соціально-демографічними групами й в оцінці значущості ролей, пов'язаних з поселенськими статусами: наростання з віком преференцій щодо статусу жителя певної місцевості вказує на поступову втрату соціальної мобільності, наростаючим з віком усталенням способу і стилю життя, кола соціальних зв'язків. Так само на характерне переважання динамічних елементів у статусно-рольовій структурі соціальних практик молоді й статичних елементів – відповідно у старшого покоління – вказує й великий розрив між значущістю рольових статусів у сфері аматорських захоплень у перших порівняно з другими – 22,3% проти 11,7 (середнє покоління відзначає проміжний показник – 17,7%).

Середнє покоління вирізняють порівняно вищі преференції щодо значущості ролей у спілкуванні на роботі й серед колег по професії, що виглядає цілком природним з огляду на частку цінності фахової кваліфікації у людей цього віку, орієнтованих на професійну кар'єру.

Найближчими усі три покоління є в оцінці значущості соціально-рольових статусів у сфері достатку, віросповідання, рівня освіти.

Щодо гендерних відмінностей рольових репертуарів, то тут варто відмітити значущі розбіжності у відповідях щодо важливості рольових практик, пов'язаних з роботою, фаховим спілкуванням, аматорськими заняттями (преференції щодо них вищі у чоловіків) й місцем проживання, рівнем достатку, релігійними віруваннями, родинними стосунками (преференції щодо них більші у жінок). Загалом спостерігається традиційна конфігурація ціннісних пріоритетів й відповідних рольових практик у представників різних статей: чоловіки більш орієнтовані на кар'єрно-професійні здобутки

й відповідно вище оцінюють значущість відповідних рольових практик; жінки – на добробут й сімейне вогнище. Однак гендерні відмінності у статусно-рольовій структурі не є надто різючими, що вказує на подальше зближення поведінкових практик представників різних статей у публічній сфері.

Підсумовуючи отримані в результаті проведеного дослідження результати, можна констатувати, що в українському суспільстві відбувається складний суперечливий процес зміни структури рольового репертуару населення: з одного боку, преференції соціальних груп (за віковою й гендерною ознаками) досить подібні, з другого – зростає варіативність соціально-рольових практик, котрі не є настільки ж однозначно передбачуваними, як це було за часів казарменого соціалізму, і цей процес трансформації ще далекий від завершення.

РОЗДІЛ 8. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

8.1. Моральні регулятори в умовах легітимізованої нелегітимності

Хоч би під яким кутом зору розглядати процеси, що відбуваються в українському пострадянському соціумі, результуючою та панівною є та морально-психологічна атмосфера, що тим чи іншим чином відбиває суттєві трансформації двох минулих десятиліть. У цьому нема нічого дивного, адже моральна складова пронизує всі сфери і форми людських взаємин, а відтак, саме в ній акумулюються чинники, що детермінують особливості повсякденної свідомості й соціальної поведінки.

Звертаючись до аналізу морально-психологічного стану суспільства кілька років тому, ми фіксували розмаїття ціннісних пріоритетів, суперечливість соціальних почуттів і багатовекторність суспільних настроїв, що її утворюють. Позитивна складова нинішнього стану суспільної психіки пов'язана із розвитком національної самосвідомості, гордості, патріотизму, усвідомленням громадянських прав і свобод; негативна визначається розхитаністю нормативно-ціннісних засад, що забезпечує накопичення руйнівних тенденцій у свідомості й поведінці людей. Світобачення практично всіх суспільних груп і верств характеризується суперечливим еkleктичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів. Особливо загострилася ця суперечливість за умов нинішньої широкомасштабної економічної кризи. На жаль, характерна для поточного відрізка соціального часу ситуація пов'язана із тим, що в суспільній свідо-

мости сформувалися і домінують настрої, різко контрастні емоційному піднесенню часів Майдану, а саме: розчарування, збентеженості, непевності, нігілізму, збайдужілості, що є наслідком деморалізації українського суспільства, поширеності явищ бездуховності та аномії [Мартинюк, 2009].

Те, що стан аномії в нашому суспільстві досі залишається неподоланим, переконливо підтверджує низка емпірично здобутих фактів.

1. Не викликає сумнівів руйнація значної частини ціннісно-нормативних регуляторів, що активно скеровували поведінку за радянської доби. Від 1992-го й до 2012 р. моніторинг ІС НАН України фіксує впевненість у такому стані речей переважної більшості респондентів. Так, 1992 р. з твердженням “багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах” були згодні 88,1% респондентів (не погоджувалися 7,7%, решта вагалися з відповіддю), 2000-го відповідно 89,7% та 6%, 2005-го – 79,3% і 13,1%, 2006-го – 82,1% і 11,1%, 2008-го – 85,7% і 8,3%, 2010-го – 83,8% і 8,6%. Незмінною залишалася така оцінка і 2012 р. – 85,2%. Як бачимо, дані моніторингу вочевиднюють усталену тенденцію щодо визнання усіма суспільними групами руйнації радянської системи ідеологем.

2. Не менш очевидною є непевність, невизначеність нових цінностей і норм, які пропонують суспільству як наріжні. Саме через відсутність узгоджених, прийнятних принаймні для основних суспільних груп норм і цінностей, на підґрунті яких мало б консолідуватися українське суспільство, в даних моніторингу переважають показники розгубленості й зневіри в “догматі світської віри” (табл. 3).

В усі роки проведення замірів громадської думки (окрім 2005-го з його особливими настроями революційного піднесення) частка зневірених помітно перевищує 70%. Не є винятком і 2012 р., коли понад три чверті респондентів відзначили складність процесу віднайдення

Таблиця 3

**Розподіл оцінок респондентами твердження
“За теперішнього безладу та невизначеності
важко зрозуміти, у що вірити” (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8
Не знаю	6,4	6,9	8,4	7,2	7,1	7,9	8,1
Не відповіли	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1

за сучасних умов універсальних для всіх верств населення ціннісних орієнтирів.

3. Характерною для стану сучасної суспільної свідомості є рухливість меж дозволеного та стрімкі зміни пріоритетів. Показовими є результати моніторингового дослідження Інституту соціології 2012 р. Респондентам пропонували висловитися з приводу можливості співпраці з німецькими військовими під час Другої світової війни заради незалежності України. Якби таке запитання поставили двадцять п'ять років тому, це б, вочевидь, викликало гнів й обурення значної частини респондентів через поширення в тодішній масовій свідомості стереотипів. Утім, нині близько 9% респондентів схвально оцінюють колабораціонізм як спосіб здобуття незалежності, ще 35% не визначилися зі своєю позицією. Хоча більшість населення дотримується традиційної для радянських часів позиції несхвалення такої співпраці, водночас ортодоксально висловилися 40,7% опитаних, ще 15,8% обрали варіант відповіді “радіше не згоден”, що передбачає певний сумнів. Тож констатуємо, що стан аномії, послабивши дію стандартизованих моральних приписів і знявши табу з вільного прояву інакомислення, створює умови для плюралізму думок і стимулює самовизначення в системі ціннісних пріоритетів.

Таблиця 4

Розподіл позицій респондентів щодо твердження
 “Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш,
 яким законам слідувати” (%)

Варіанти відповіді	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012
Згоден	80,3	79,8	67,8	73,9	76,9	73,4	75,9
Не згоден	14,4	12,7	21,3	17,1	16,5	16,8	13,9
Не знаю	4,9	7,0	10,7	9,0	6,6	9,7	10,0
Не відповіли	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2

4. Емпірично підтверджується і блокування дії процесів рутинізації (табл. 4). Переважна більшість наших співвітчизників відчуває хиткість нормативної системи, зміни якої тривають і ще триватимуть, оскільки трансформації засад нормативності є історичним процесом, який принципово неможливо пришвидшити.

Тут, вочевидь, ідеться не про формальне дотримання юридичних норм (які, до речі, за часів незалежності України зазнали неабияких змін), а про інтеріоризацію в буденну свідомість і втілення у повсякденній поведінці куди ширшого кола моральних настанов, які б відповідали “духові часу”. Найпоказовішим щодо тривалості аномійних процесів показником є відсутність позитивної динаміки значень розробленого П. Сроулом індексу аномійної деморалізованості (рис. 12).

Цей інтегральний показник, що узагальнює результати відповідей на дев’ять спеціально підібраних запитань, був адаптований для застосування в масових опитуваннях Н. Паніною і 20 років поспіль використовується в моніторингу ІС НАНУ “Українське суспільство”. Індекс вимірюється за шкалою від 0 до 18 балів. Значення його в нижній половині шкали вказує на моральне благополуччя в суспільстві; перевищення позначки 9 балів означає підвищений, а 12-ти балів – високий рівень аномійної деморалізації. Результати двадцяти

Рисунок 12. Динаміка індексу аномійної деморалізованості

років досліджень дають підстави констатувати, що, попри незначні коливання значення індексу, отримані за цей час, свідчать про незмінно високий рівень аномійної деморалізації. Дослідження 2012 р. також зафіксувало цей показник на рівні 13,3 бала, тобто на 0,4 бала вище, ніж у 2010 р.

Після нетривалого періоду рожевих сподівань, зумовлених проголошенням незалежності України, руйнування чи бездіяльність суспільних насамперед владних інститутів обернулися в соціально-психологічному сенсі черговим розчаруванням, деморалізацією, посиленням соціального песимізму і втратою віри в майбутнє. Водночас нагальною залишається проблема задоволення *потреби у наведенні порядку*. Від 2002 р., коли в анкеті моніторингового опитування з'явилося запитання про те, чи вистачає в суспільстві порядку, респонденти ви-

явили значний інтерес до цієї проблематики. Лише мізерна частка опитаних (в інтервалі від 1,7% до 3,2%) вказала, що їй це не цікавить; натомість переважна більшість респондентів упевнені, що порядку в суспільстві бракує. 2002 р. так вважали 75,4%, тоді як задоволені впорядкованістю суспільного життя були лишень 4,1% (16,7% не дали певної відповіді); 2005-го – відповідно 68,7%, 6,3% і 22,1%; 2006-го – 74,3%, 5,4% і 16,1%; 2008-го – 73,7%, 8,9% і 14,9%; 2010-го – 72,2%, 7,9% і 17,9%. Не відрізняються від замірів попередніх років і дані, отримані 2012-го, – лишень 6,2% респондентів порядком у суспільстві задоволені, частка тих, хто вагається, дорівнює 18%. Проте більшості, як і раніше, бракує порядку (73,5%). Отже, за минуле десятиліття помітних змін у цьому не відбулося. Це дає підстави стверджувати, що *потреба в порядку* є соціально-психологічною нормативною реакцією на надто тривале перебування в стані аномії, що притаманна всім соціальним групам, хоча й не рівною мірою (наприклад, серед молоді віком до 30 років 68,6% тих, кому бракує порядку в суспільстві, тоді як середня (30–54 роки) і старша (понад 54 роки) генерації мають вираженішу потребу в порядку (74% і 75,8% відповідно).

Які шляхи задоволення цієї потреби існують нині?

Н. Паніна в процесі теоретичного аналізу потенційних можливостей виходу зі стану деморалізації зазначала, що за тривалої відсутності нормативних регуляторів поведінки, коли багатьом видається, нібито за таких умов може статися “що завгодно”, майже автоматично виникають вимоги чи то повернення до “старих добрих часів”, чи то приходу харизматичного лідера, котрий знає як треба правильно діяти і може змусити діяти інших саме в такий спосіб. Ці два типи нормативної реакції на аномію зумовлюють формування відповідних типів ціннісно-нормативних підсистем: традиційно-архаїчної (вимога повернути колишню систему цінностей) та авторитаристської (вимагає привести до влади сильну

особистість). Існують також два типи ненормативної реакції на аномію – соціальний цинізм та екстремізм [Панина, 2008].

Емпіричні дані підтверджують ці концептуальні положення. Зокрема, масштаби ностальгії за колишнім порядком демонструє солідаризація більшості респондентів із твердженням, що “раніше люди почувалися краще, бо кожен знав, як чинити правильно” (табл. 5).

Таблиця 5

**Розподіл позицій респондентів щодо твердження
“Раніше люди почувалися краще, бо кожен знав,
як чинити правильно” (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
Згоден	66,5	71,9	60,9	62,1	66,0	65,6	68,6
Не згоден	21,9	15,8	26,2	25,5	21,9	21,5	17,9
Не знаю	11,4	12,0	12,8	12,4	11,9	12,8	13,1
Не відповіли	0,3	0,2	0,1	0,0	0,2	0,1	0,4

Успіх цієї міфологеми цілком очевидний. У його підґрунті лежать дві основні причини. По-перше, під тиском потреби в нормативному регулюванні ідеалізуються позитивні моменти і забуваються вади тоталітаризму (відсутність свободи слова, нетерпимість до інакомислення, ідеологічна зашореність, подвійна мораль тощо). Із плином часу, як бачимо, ця тенденція навіть дещо посилюється. По-друге, для частини суспільства, передусім для людей, яким важко адаптуватися до умов аномії, самі зміни виглядають як деструктивний процес, що руйнує легітимну в недалекому минулому ціннісно-нормативну систему суспільства.

Натомість реалії сьогодення, навіть за двадцять років по здобутті державної незалежності, засвідчують психологічну неготовність, а для певних соціально-демографічних верств – нездатність адаптуватися повною мірою до суспільних умов, що забезпечують вищий рівень свободи і самовідповідальності, але меншу соціальну захи-

щеність. Характерним проявом такої дезадаптації, що у певної частини населення доходить до ескапізму, є ностальгія за радянським минулим.

Ностальгія за СРСР – явище, що набуло масштабного поширення в Україні та країнах СНД пострадянського періоду, а також серед тих, хто народився і прожив частину життя в СРСР, емігрувавши згодом до країн далекого зарубіжжя. Вона може виражатися в ностальгії за радянським ладом, за радянським суспільством, соціальною захищеністю, радянською культурою, зрештою навіть за естетикою радянського періоду. Це вкрай суперечливе явище, воно охоплює широкий спектр думок, загальну тональність якого задає позитивне ставлення до реалій радянського періоду. Подібне явище може стосуватися як спогадів про власну молодість (наприклад, сталінська доба, період “застою”), так і спогадів про певні прояви радянської епохи. Найчастіше ностальгію спричиняє порівняння нинішнього і минулого стану свого життя, а ідеалізація минулого є неприйняттям сьогодення, негативним ставленням до нього. При цьому ідеалізуються позитивні моменти радянської дійсності – гордість громадян за наддержаву, яка “попереду планети всієї”; стабільність, упевненість у завтрашньому дні; віра у світле майбутнє; доступні послуги, низькі ціни, відсутність безробіття, мир і дружба народів; соціальна захищеність, життєрадісність, довіра між людьми, досягнення в освіті, науці і техніці, спорті, мистецтві. Одночасно із пам’яті витісняється все негативне – зрівнялівка, товарний дефіцит, черги, спекуляція, привілеї партноменклатури, подвійна мораль, придушення вільнодумства й інакомислення, цензура, обмеження у творчій діяльності, ідеологічне зомбування, закритість кордонів, залізна завіса тощо.

Ностальгія за СРСР властива не лише тим, хто значну частину свідомого життя прожив у цій державі, а й тим, хто народився під час або після перебудови і не застав радянських часів. Вона продукується чотирма основними причинами: 1) потребою в порядку, який трактується

досить широко – від можливості не боятися вийти на вулицю до трудової дисципліни, коли ніхто не спізнюється на роботу, дотримуються всі формальні норми і правила; 2) потребою у дружній психологічній атмосфері взаємодопомоги та згуртованості, коли люди довіряють одне одному і готові прийти на допомогу, яка нібито була в СРСР і цілком відсутня в сучасному житті; 3) широкими соціальними гарантіями з боку держави, які давали впевненість у завтрашньому дні й допомагали боротися із самотністю. Заради цих гарантій чимало людей готові відмовитися від низки політичних свобод, позаяк упевнені, що демократія не принесла їм щастя; 4) бажання жити у “сильній”, “потужній” і “великій” країні, якою був Радянський Союз, тобто самоідентифікуватися як громадянин держави – світового лідера.

За даними Всеукраїнського опитування громадської думки Омнібус–3, проведеного ІС НАНУ 2011 р., на запитання “*Чи шкодуєте Ви про розпад СРСР?*” ствердно відповіли 53,6% опитаних, негативно – 27,6%, не визначилися – 18,8%.

Найзначущішим диференційним чинником на 21-му році незалежності України, за нашими даними, є вік (табл. 6).

Як і слід було очікувати, представники середніх і особливо старших вікових груп гостріше сприймають втрату великої країни, ніж молодь. Утім, показово, що

Таблиця 6

**Чи шкодуєте Ви про розпад СРСР? (залежно від віку),
2011 р. (%)**

Варіанти відповіді	Вікові групи, роки					
	18–25	26–35	36–45	46–55	56–65	66 і старші
Так, шкодую	25,4	41,9	48,9	57,6	70,4	73,8
Ні, не шкодую	35,4	30,6	33,5	29,8	20,6	16,2
Мені байдуже	22,3	13,8	8,8	4,9	2,8	6,5
Відмовилися відповісти	16,9	13,6	8,8	7,7	6,2	3,6

й серед молоді, що дорослішала за незалежності і має, як правило, вельми неясне й упереджене уявлення про радянську соціальну дійсність, понад чверть шкодує про розпад СРСР.

У регіональному розрізі про розпад СРСР найбільше шкодують на Сході (72,6%) та Півдні України (66,7%); не шкодують тут 12,1% і 14,5% населення відповідно. Діаметрально протилежна ситуація у Західному регіоні: 15,0% шкодують про розпад СРСР, не шкодують 71,1%. Спектр позицій жителів Центру України насамперед строкатий: шкодують 50,7%, не шкодують 24,1% (решта не вагалися).

Однак незалежно від регіональних розбіжностей ще раз наголосимо, що загалом ностальгія за СРСР є наслідком соціальної невлаштованості чи незадоволеності життям у сучасній Україні значної частини населення. Нерідко у фантомному світі радянського минулого намагаються сховатися від реальності люди, які конфліктують із сучасністю. Слабка частина населення України більшою мірою шкодує за доброю, як їм здається, рівного, справедливого розподілу суспільного багатства [Беленок, 2012 : 397–406]. Дуже влучно аномійну природу такої ностальгії схарактеризував поет Андрій Вознесенський: “не по прошлому ностальгія – ностальгія по настоящему”.

Показовим щодо вкоріненості в національному менталітеті другої типової для періоду аномії нормативної підсистеми – авторитаристської – є розподіл відповідей населення на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?” (табл. 7).

Як бачимо, орієнтація на принцип “сильної руки” домінує серед висловлених населенням думок, від 1994-го до теперішнього часу. Фактично це означає, що за понад 20 років існування України у статусі самостійної незалежної держави в політичній свідомості населення не

Таблиця 7

**Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників
можуть зробити для нашої країни більше,
ніж усі закони та політичні дискусії? (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>
Не згоден	17	17,8	17,2	15,7	14,5	15,4	13,1	16	19,4	22,7	18,4	19,3	20,6
Не знаю	41,7	37,9	40,8	39,4	36,1	38,1	38,2	36,2	30,7	29,5	34,8	32,6	17,8
Згоден	40,5	43,9	42,0	44,8	49,3	46,1	48,5	47,7	49,3	47,3	46,7	48,2	61,2

відбулося незворотних змін у сенсі утвердження наріжних демократичних цінностей, радше має місце декларативна підтримка їх. Почасти це є наслідком авторитарної аномійної реакції, у результаті якої виникає псевдодихотомія вибору між свободою, що редукується до свавілля й анархії, та безпекою, яку начебто здатен забезпечити лише авторитарний порядок.

Справді, від початку зміни суспільного ладу країна ввійшла в таку сферу граничної свободи, де деконструкція зовнішнього контролю над особистістю лише частково компенсується посиленням її внутрішнього локусу контролю. Відтак досі триває загальне ослаблення нормативності, зменшення регулятивної дієздатності структур державної влади, що супроводжується слабкістю несформованого громадянського суспільства. Замість колишньої “загальної казарми” держава наблизилася до іншої крайності – суспільного хаосу, втративши чіткість і несуперечливість регулятивних функцій; у результаті тепер проблематично підтримувати елементарні форми порядку взагалі. Заміщення жорсткої нормативно-правової регуляції поведінки, що раніше здійснювалася владними інститутами під егідою авторитету держави, новими, більш гнучкими й опосередкованими формами контролю і самоконтролю, ґрунтованими не на приписах, а на усвідомленні й узгодженні своїх і чужих інтересів, обернулося не зростанням соціальної активності в

поєднанні з відповідальністю, тобто розвитком громадянського суспільства, а легітимацією і нормалізацією раніше морально неприйнятних, ба навіть відверто кримінальних практик.

Такий висновок підтверджують дані численних соціологічних досліджень, зокрема опитування “Громадська думка в Україні–2009”, проведеного Інститутом соціології НАН України навесні 2009 р. У цьому дослідженні як емпіричний референт, що мав відобразити міру суспільної моралі, використовували запитання про те, яким чином більшість людей ладна задовольняти власні інтєреси (табл. 8).

Таблиця 8

Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	41,7
Здатні при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримуються правових і моральних норм	46,4
Завжди діють відповідно до правових і моральних вимог суспільства	11,9

Отримані результати унаочнюють песимістичну налаштованість наших співвітчизників щодо ставлення (а по суті, самооцінки) до моральності тих засобів, якими наші співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб. Понад 88% певні, що більшість не зупиниться перед порушенням моральних і правових норм, якщо цього вимагатимуть їхні інтереси, при цьому майже половина переконана, що більшість сучасників не гребуватиме жодними засобами задля досягнення власних цілей. Лише кожен восьмий учасник опитування вважає, що правові й моральні заборони переважають як життєві орієнтири порівняно із зиском. Тож мусимо констатувати хиткість моральних підвалин, що, не може не відбитися на формуванні поведінкових стратегій населення.

Зауважимо наостанок, що позитивні перспективи виходу нашого суспільства з аномійного стану попри все існують. Ситуація нестабільності, що паралізує регуляторні можливості інституціональної системи, zarazom актуалізує компенсаторні соціокультурні механізми, що забезпечують адекватність поведінки людей. Соціокультурний простір у цей період пронизаний різновекторними, хаотичними імпульсами, але саме в перехідні періоди в культурі та суспільстві з'являється максимальний рівень свободи для інновацій, конкурентного відбору, боротьби за майбутнє, за можливість переходу окремих інноваційних елементів у конвенціональну модальність. Які саме практики – моральні чи аморальні – візьмуть гору в суспільному житті, покаже час. Проте активна й сильна внутрішня політика, спрямована на боротьбу з корупцією, свавіллям чиновництва, реформа правоохоронних органів і судової системи можуть підтримати здорове начало в ураженому аномією суспільстві.

8.2. Особливості релігійної регуляції в умовах суспільних трансформацій

Проведений теоретичний аналіз засвідчив, що попри суттєві трансформації інститут релігії має значний регулятивний потенціал насамперед як чинник внутрішньої регуляції поведінки. З іншого боку, загальну обмеженість регулятивного впливу релігії в сучасному українському суспільстві підтверджують дані масових опитувань населення України. У програмі низки досліджень містилися запитання щодо переконань, які, власне, і виступають основою соціальної поведінки. Саме порівняння відповідей на такі запитання групами релігійних та нерелігійних може слугувати або індикатором наявності релігійного впливу у разі фіксації суттєвих відмінностей між ними, або ж засвідчити слабкість (чи взагалі відсутність такого впливу) у разі збіжності позицій релігійних та нерелігійних респондентів.

Спочатку звернемося до регулятивних можливостей релігійних організацій. З одного боку, потенційно такі можливості церкви видаються доволі значними. Адже релігійні організації вже майже 20 років виступають лідерами за довірою до себе порівняно з іншими основними інститутами та організаціями; причому ця довіра навіть з роками збільшувалася. Якщо протягом 1994–2001 рр. рівень цієї довіри був досить стабільним (населення ділилося приблизно порівну – третина довіряла релігійним організаціям, третина не довіряла, і третина не могла визначитися), то після 2001 р. мало місце поступове і неухильне її зростання; протягом 2005–2012 рр. довіру (повну або часткову) до церкви висловлювали більше половини опитаних. І важливим моментом тут є те, що зростання частки тих, хто висловлював довіру, відбувалося за рахунок частки як тих, хто такої довіри не мав, так і тих, хто не висловлював визначеної позиції. Тобто відбувалося зменшення не лише тих, хто не визначився, а й тих, хто не сприймав позитивно релігійні організації; відбувалося не лише збільшення довіри до цих організацій, а й зменшення недовіри.

Зважаючи на такий рівень довіри, можна було б очікувати високої міри впливу релігійних організацій на поведінку як своїх членів, так і ширшого загалу. Проте можна констатувати, що довіра не обов'язково передбачає готовність дослухатися до суб'єктів цієї довіри.

Зокрема, можемо спостерігати це в сфері політичній. Релігії завжди більшою чи меншою мірою намагалися втручатися в політичне життя, що пов'язане як з інтересами духовенства як окремої соціальної групи, так і з природним бажанням узгодити “недосконале” політичне життя із вимогами “вищих” цінностей та смислів. У православ'ї сформувалася концепція “симфонії” світської та духовної влад, які мають разом, у своєрідному симбіозі, вести людей до спасіння.

Проте переважна більшість нашого населення не сприймає ідею долучення релігійних організацій до по-

літичного життя. В опитуванні 2008 р. за проектом ISSP¹ 54% респондентів повністю і 24% скоріше погодилися з твердженням, що релігійні лідери мають утриматись від спроби впливу на голосування вірян під час виборів. Не погодилися з таким підходом до взаємин церкви та суспільства лише близько 7%. Так само переважна більшість (близько 71%) повністю або частково погодилися з твердженням, що релігійні лідери мають утримуватися від спроб впливати на рішення влади; не погодилися із цим лише близько 10% (табл. 9).

Таблиця 9

Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із такими твердженнями? 2008 р. (%)

<i>Твердження</i>	<i>Повністю погоджуються</i>	<i>Скоріше погоджуються</i>	<i>Наскільки погоджуються, настільки й не погоджуються</i>	<i>Скоріше не погоджуються</i>	<i>Повністю не погоджуються</i>	<i>Важко сказати</i>
Релігійні лідери мають утриматись від спроб впливати на те, як люди голосують під час виборів	53,6	23,6	8,1	4,4	3,0	7,3
Релігійні лідери мають утриматись від спроб впливати на рішення влади	47,8	23,6	10,9	4,1	5,8	7,8

Природно, що є помітні відмінності між релігійними та нерелігійними особами. Останні значно категоричніші: 64% повністю згодні з тезою про неприпустимість втручання релігійних діячів у процес голосування і 63% — втручання в процеси прийняття політичних рішень. Проте й у групі релігійних більше половини повністю

¹ Опитування проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 11–20 жовтня 2008 р.; за випадковою вибіркою опитано 2036 осіб, які за демографічними, освітніми та регіональними параметрами репрезентують доросле населення від 18 років і старше, яке постійно проживає на території України.

погодилися з неприпустимістю втручання у електоральне волевиявлення й трохи менше половини погодилися з необхідністю утримання від впливу на владні органи (табл. 10).

Таблиця 10

**Міра згоди із вимогою до релігійних лідерів
утримуватися від впливу на голосування під час виборів
і від впливу на рішення влади, 2008 р. (%)**

Вимоги	Групи респондентів	Міра згоди					
		Повністю згодні	Скоріше згодні	Наскільки згодні, настільки й не згодні	Скоріше не згодні	Повністю не згодні	Важко сказати
Утримання від впливу на голосування	Нерелігійні	63,9	16,3	7,9	3,0	2,5	6,4
	Релігійні	52,7	24,5	8,2	4,6	3,0	7,0
Утримання від впливу на дії влади	Нерелігійні	62,5	14,0	10,0	2,5	4,5	6,5
	Релігійні	46,4	24,7	11,1	4,2	5,9	7,7

Таким чином, більшість українців, незалежно від наявності чи відсутності релігійних переконань, а також незалежно від належності до різних найбільших релігійних конфесій (різних православних конфесій та греко-католицької церкви) поділяють думку про необхідність недопущення церковного впливу на політичну сферу.

Також тут можна згадати сприйняття населенням України релігійності найвищих політичних діячів. У до-модерних суспільствах нонсенсом була сама постановка питання, що правителем християнської або мусульманської країни можуть бути особи, які не поділяють відповідних релігійних вірувань (відповідно, нехристияни чи немусульмани). Сьогодні така постановка питання вже не лише можлива, а й нормально сприймається більшістю населення. В опитуванні 2008 р. у межах проекту Euro-

pean Values Study (Європейське дослідження цінностей)² з'ясувалося ставлення до політиків, які є невіруючими. Респондентам було запропоновано визначити міру своєї згоди із твердженням, що політики, які не вірять в Бога, є непридатними для державних посад. І виявилось, що хоча така позиція є доволі поширеною серед нашого населення, але водночас не сприймається більшістю. Зокрема, серед всіх опитаних 40% повністю чи скоріше погодилися з такою постановкою питання, 41,2% не погодилися, а решта зайняла проміжну позицію (ані згода, ані незгода).

Цілком очікувано значно негативніше до такого підходу взаємин релігії та політики поставилися наші невіруючі співгромадяни – 76,3% висловилися проти такого базису оцінки здатностей політиків. Проте й серед релігійних осіб підтримку такого підходу висловили 45,5% (проти висловилися 34,8%).

Найбільш позитивно до такої вимоги поставилися греко-католики, 74,4% з яких її підтримали, і лише 14,5% відкинули. Серед православних відповідні частки становили 42,5% та 34,6%³. Причому такий рівень підтримки чи не підтримки наявний не лише серед православних загалом, а й однаковою мірою серед представників основних православних церков (УПЦ КП та УПЦ МП). Тобто маємо десь парадоксальну річ – православні (чия церква проголошує ідею симфонії світської та духовної влад, церкви та держави) менш орієнтуються на релігійність посадовців, ніж греко-католики (чия церква виходить з ідеї розмежування сфер світської та духовної влад, яка склалася в сучасних європейських суспільствах).

---

² Польовий етап в Україні здійснювався Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 12.07–09.10 2008 р. За випадковою загальнонаціональною вибіркою опитано 1507 осіб старших за 18 років; вибірка є репрезентативною за параметрами статі, віку та освіти.

³ Відмінності відсотків є статистично значущими на рівні 0,01.

Отже, можна стверджувати, що у випадку політичних орієнтацій та політичної поведінки довіра до релігійних організацій є скоріше загальною, абстрактною довірою, а не довірою, що має наслідком дослуховування до об'єкта цієї довіри, виконання його настанов. Ця довіра скоріше пов'язана із довірою до церков як до авторитетів у власне духовно-релігійній сфері, а не як до авторитетів в суспільних справах. Відповідно і регулятивна роль цих організацій у політичному житті є невеликою. Це, звичайно, не виключає ситуацій окремих особистих впливів окремих церковних ієрархів на прийняття політичних рішень (особливо тих, які безпосередньо стосуються церков), проте систематичний відчутний вплив практично відсутній.

За наявними даними можна припустити і відсутність значущого впливу як релігійних організацій, так і релігійних переконань на економічну свідомість та економічну поведінку переважної більшості населення. Прямих даних щодо цього у нас немає, але є непрямі, а саме ті, що пов'язані зі ставленням до банківської системи. У християнських релігійних ученнях (крім учень протестантських напрямів) закладено негативне ставлення до позичання грошей під відсотки. Така діяльність оцінюється як здирництво чи навіть пряма крадіжка; але ж саме такою діяльністю займаються сучасні банки. Тож у випадку регулятивної значущості релігійних настанов варто було б очікувати негативного ставлення до банківської справи віруючих людей. Проте такого практично не спостерігається. У моніторинговому опитуванні ІС НАН України 2012 р. (кількість респондентів становила 1800 осіб) містилося два запитання, в яких фіксувалося ставлення до банківської системи. В першому випадку респондентів просили визначитися, де б вони воліли зберігати зайві гроші – в банках державних, приватних, закордонних чи до жодного з банків не звернулися б. І значущих відмінностей у готовності/неготовності звернення до банків між представниками

християнських конфесій (православними та греко-католиками) та невіруючими особами не відзначалося. Так само не фіксувалося відмінностей між невіруючими та віруючими православними у рівні довіри до банків; в обох групах частка тих, хто банкам не довіряє, переважала половину, і можна припустити, що ця недовіра визначається цілком світськими, економічними факторами, а не морально-етичною оцінкою їх діяльності.

Нарешті, спробуємо визначити можливий регулятивний вплив релігії на ціннісно-нормативну сферу, тобто потенціал глибинної, непрямой регуляції поведінки людей. Такий аналіз можливий через порівняння позицій та уявлень релігійних та нерелігійних осіб щодо деяких соціально значущих питань.

По-перше, це загальна орієнтація на релігійні настанови та пропаговані релігією цінності. В опитуванні, проведеному в межах моніторингового проекту ІС НАН України “Українське суспільство – 1992–2010”⁴, ставилося запитання “Що більшою мірою допомагає Вам орієнтуватись у житті, розуміти хід подій, приймати правильні рішення?”. Серед інших варіантів відповіді містився варіант “залучення до релігії”, і його обрали лише 11,7% віруючих, тоді як на першому місці опинився особистий досвід (мабуть, слід розуміти світський досвід), на другому – думки та досвід друзів та родичів, а на третьому – інформація з преси, радіо та телебачення.

Водночас необхідно відмітити наявність значних конфесійних відмінностей у відповіді на це запитання. Якщо серед тих, хто ідентифікував себе як православний (без поділу на “церковних” та “позацерковних”), вказаний варіант відповіді обрали лише 8,9%, то серед греко-католиків ця частка сягнула 29,3%⁵.

Далі, не виявляється помітного впливу фактору релігійності на міру особистої соціальної активності. У мо-

⁴ Опитування проводилося 2010 р.; кількість опитаних – 1800 осіб.

⁵ Відмінності відсотків є статистично значущими на рівні 0,01.

ніторинговому опитуванні ІС НАН України 2010 р. ставилося два запитання, які фіксували схильність до такої активності. По-перше, це запитання “*Чим передусім є для Вас оточуючий світ?*” (з варіантами відповідей “Предметом для міркувань”, “Полеми дій, активності”, “Джерелом задоволення”, “Місцем мого існування”, “Джерелом неприємностей”). Якщо порівняти відповіді на це запитання, що їх давали релігійні та нерелігійні респонденти, то значущих відмінностей стосовно варіанта, пов’язаного зі сприйняттям світу як сфери активності та дій, у цих групах респондентів не виявиться (табл. 11).

Таблиця 11

Чим передусім є для Вас оточуючий світ? 2010 р. (%)

<i>Наявність релігійних переконань</i>	Предметом для міркувань	Полеми дій, активності	Джерелом задоволення	Місцем мого існування	Джерелом неприємностей
Нерелігійні	16,2	19	5,7	56,7	2,4
Релігійні	11,2	19,5	7,4	59,7	2,2

Ще одним запитанням, у якому фіксували установки, що значною мірою визначають активність чи пасивність у житті, є таке “*Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?*” з варіантами відповідей, пов’язаних із різною мірою залежності життя людини від неї самої чи від зовнішніх обставин. І в розподілах відповідей на це запитання також статистично значущих відмінностей між релігійними та нерелігійними респондентами не спостерігається; співвідношення уявлень про особистий вплив на життя і про вплив зовнішніх обставин серед релігійних та нерелігійних осіб є практично однаковим (табл. 12).

Не фіксується відмінностей між релігійними та нерелігійними українцями і за рівнем законослухняності.

Як бачимо, відмінності між тими, хто відносить себе до віруючих, і тими, хто відносить себе до нерелігійних,

Таблиця 12

Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? 2010 р. (%)

<i>Наявність релігійних переконань</i>	<i>Здебільшого від зовнішніх обставин</i>	<i>Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин</i>	<i>Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин</i>	<i>Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин</i>	<i>Здебільшого від мене</i>
Нерелігійні	14,2	32,7	28	13,7	11,4
Релігійні	16,3	30,3	31,6	11,3	10,4

фактично незначні. Проте ми вже відмічали, що сама релігійність на рівні особистості може бути глибокою чи поверховою. Критерієм для розведення цих видів релігійності може бути прийняття або неприйняття людиною ідеї присутності волі Божої в подіях свого життя. Операціоналізувати так визначену релігійність дає змогу запитання стосовно уявлення про джерело визначення відповідальності за загальне спрямування та наповнення життя з моніторингу ІС 2010 р. (табл. 13).

Як альтернативні групи аналізу нами обрано тих, хто дав відповідь “Усе в руках Божих” (за нашим визначенням це і є люди релігійні), і групу тих, хто сказав “Людина – господар своєї долі”. Це до певної міри популярні точки зору, і тому їх зіставлення видається слушним. Саме порівняння поведінкових проявів представ-

Таблиця 13

З яким із наступних суджень Ви, скоріше, можете погодитись? 2010 р. (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>% до всіх</i>	<i>% до відповідей</i>
Людина – господар своєї долі	23,4	23,7
Все в житті залежить від обставин	22,2	22,4
Усе в руках Божих	31,7	32,0
З будь-якої ситуації можна знайти вихід	21,7	21,9

ників цих груп дає змогу зробити висновок про те, наскільки твердження “все в руках Божих” відповідає тим глибинним, релігійно зумовленим налаштуванням людини до світу, що визначають її соціальну поведінку.

Як впливає з наведених даних, група тих, кого ми вирішили називати “релігійними”, виявилася найчисельнішою – 571 людина. Інша група, що є в полі нашої уваги – ті, хто вважає себе господарями своєї долі, – друга за чисельністю і охоплює 422 респонденти.

Перш ніж перейти до аналізу власне поведінкових моментів, цікаво поглянути, якими соціально-демографічними характеристиками наділені представники цих груп. У *таблицях 14–17* подано склад цих груп у статевому, віковому, конфесійному та освітньому розрізах.

Дані, наведені в *таблиці 14*, очікувано вказують на те, що серед “релігійних” жінок істотно більше, ніж чоловіків, – 64,2% проти 35,8%. Можна припустити, що такий розподіл може ґрунтуватися на природній більшій активності чоловіків порівняно з жінками.

Таблиця 14

**Статевий розподіл у групах “релігійних”
і “нерелігійних”, 2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Чоловіча	51,7	35,8
Жіноча	48,3	64,2

Інший чинник впливу на релігійність представлено в наступній *таблиці 15*, що відбиває зв’язок релігійності з віковими показниками. З віком уявлення про те, що наша доля перебуває не стільки в наших руках, скільки в руках Божих, починає значно збільшуватись. Як видно з таблиці, молодих людей, молодше 30 років, у групі “релігійних” удвічі менше, ніж в іншій з двох аналізованих груп. На рівні середнього віку (30–55 років) ситуація практично вирівнюється, а от тих, кому за 55, у групі “релігійних” уже на 15% більше (38,5% проти 23,5%). А оскільки в старших вікових групах

Таблиця 15

**Віковий розподіл у групах “релігійних”
і “нерелігійних”, 2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
молодь < 30	25,4	12,1
середній вік 30–55	51,2	49,4
старший вік >55	23,5	38,5

Таблиця 16

**Розподіл за віросповіданням у групах “релігійних”
і “нерелігійних”, 2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Не релігійний	13,5	2,6
Православ'я	80,1	76,0
Католицизм	1,0	0,9
Греко-католицизм	4,3	14,2

Таблиця 17

**Віковий розподіл у групах “релігійних”
і “нерелігійних”, 2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Початкова, неповна середня	15,9	36,8
Середня загальна	40,8	33,3
Середня спеціальна	22,8	19,6
Вища освіта	20,6	10,4

жінок стає більше за рахунок більшої тривалості життя, то це й пояснює до певної міри ситуацію, представлену в таблиці 14.

Цікавими є результати, подані в таблиці 16, що відображають наповнюваність наших груп за конфесійною належністю. Ці дані дають підстави стверджувати, що обране нами визначення релігійності і визначення, що пов'язуються з віднесенням себе до певної конфесійної групи, суттєво відрізняються. Дивним чином, серед тих,

хто за нашою ознакою є релігійним, виявилось 2,6% атеїстів. І хоча переважна більшість атеїстично налаштованих все ж таки увійшла до інших груп, наявність певного парадоксу можна констатувати.

Парадоксальним є і той момент, що відсоток прибічників православної віри у групі, що обрала альтернативу “Людина – господар своєї долі”, виявився навіть вищим, ніж у групі, що вважає первинною волю Божу (80,1% проти 76%). (Щоправда, тут можна заглиблюватися в ті смисли, що вкладалися нашими респондентами в їхні відповіді. Звичайно, якщо згадувати про свободу волі, що, за православними уявленнями, Бог дав людині, про православну синергію, що є найвищим проявом єдності людської та Божественної волі, то можна сказати, що протиріччя є лише видимим. Але це, на мою думку, вже будуть певні словесні спекуляції, оскільки в даному конкретному випадку респондент мав обирати між двома альтернативами – воля людська чи воля Божа. А для православного, як відомо, молитвою молитов є “Нехай буде воля Твоя...”). У випадку з католиками ситуація виглядає майже паритетною. А от відсоток греко-католиків у групі “релігійних” виявився суттєво більшим, ніж в іншій групі (14,2% проти 4,3%).

Очікуваний зв’язок релігійності з освітою відбито в *таблиці 17*. Статистика релігійності та освіченості вказує на зворотну залежність – зі зростанням освітнього рівня зменшується кількість тих, хто погоджується з твердженням, що все в руках Божих.

Отже, серед багатьох функцій релігії, що їх прийнято виділяти, а саме – світоглядна, компенсаторна, комунікативна, регулятивна, інтегруюча, культурно-трансляюча, нас у даному випадку цікавить регулятивна функція, яка полягає в тому, що за допомогою певних уявлень, норм, цінностей, приписів справляється вплив на соціальну поведінку людини.

Головним уявленням, від якого ми відштовхнулись, є те, що все в нашому житті “в руках Божих”. І хоча в

кожній з конфесій це “в руках Божих” прописується по-своєму, ті заповіді, що, відповідно до Старого Заповіту, уклав Господь з людьми через Мойсея на горі Синай, є спільними як для християн різних церков, так і для іудеїв чи представників ісламу. Як відомо з Біблії, з десяти написаних на скрижалях заповідей, лише в чотирьох йшлося про стосунки людини з Богом, решта шість містила приписи щодо соціальних стосунків, норм поведінки щодо ближніх (коротко: шануй батьків, не вбивай, не кради, не бреш, не заздри, не перелюбствуй). Порушення цих заповідей означало гріховну поведінку. Саме уявлення про гріховне–праведне є основним орієнтиром для релігійної людини в ситуації вибору форм соціальної поведінки.

Наші дані надають нам змогу з’ясувати, наскільки поведінкові вибори респондентів, яких ми віднесли до “релігійних”, лежать у площині як згаданих канонічних заповідей, так і тих приписів, що церква проводить за допомогою уявлення про “смертні гріхи”. Звичайно, ми зможемо проаналізувати лише деякі з них, та й то опосередковано, але певні висновки про формат поширеної у нас релігійності це дасть змогу зробити.

Почнемо з заповіді “не вбивай”. Як відомо, в основі її лежить уявлення про те, що лише Бог має волю надавати та забирати у людини життя. Саме на цьому ґрунтується підтримка церквою скасування смертної кари в багатьох країнах. Свого часу ця правова норма була прийнята і у нас. У *таблиці 18* наведено відповіді респондентів щодо підтримки цього акту.

Таблиця 18

**Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?
2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Так, варто	24,0	22,2
Важко сказати	25,4	31,0
Ні, не варто	50,6	46,7

Як свідчать дані *таблиці 18*, певна відмінність у відповідях представників груп, що аналізуються, має місце. Як не дивно, серед “релігійних” виявилось на 2,2% менше тих, хто вважає, що смертну кару справді варто було скасовувати. Водночас у цій групі більше тих, хто вагається з відповіддю (майже на 5%), і на 4,1 % менше тих, хто рішуче відповідає “ні, не варто”. Загалом же не можна сказати, що відмінність між групами є не надто суттєвою, щоб можна було говорити про значний вплив релігійності на ті аспекти соціальної поведінки, які мали б регулюватися у результаті виконання заповіді “не вбивай”.

Ще одна заповідь покликана регулювати стосунки між людьми в сенсі чесності, правдивості. У дослідженні було запропоновано кілька тверджень, що стосуються саме цих аспектів соціальних відносин. Ставлення респондентів до цих тверджень наведено в *таблиці 19*.

Таблиця 19

Люди висловлюють різні думки щодо життя. Ми зібрали деякі найбільш поширені висловлювання. Відмітьте, будь ласка, кожену думку – згодні Ви з нею чи ні, 2010 р. (%)

Варіанти висловлювань /відповіді по групах	Людина – господар своєї долі			Все в руках Божих		
	Не згоден	Не знаю	Згоден	Не згоден	Не знаю	Згоден
Я думаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі	13,1	14,0	72,9	10,0	14,5	75,5
Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні	36,7	18,7	44,6	35,9	20,7	43,4
Я думаю, що більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди	17,8	13,3	69,0	16,8	14,9	68,3
Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	19,7	11,6	68,7	19,3	12,6	68,1

Як бачимо, згода з кожним з запропонованих висловлювань означає, що респондент більше схиляється до думки про нечесність оточуючих. Запитання мали проєктивний характер, але психологи добре знають, що в інших людях ми найчастіше помічаємо саме ті недоліки, які мали б помітити, але не помічаємо, в собі. Якщо вважати, що у відповідях ми маємо справу саме з проєкцією ставлення наших респондентів до брехні на уявлення про таке ставлення у інших, то ситуація знову видається парадоксальною. Наші “релігійні” в сенсі чесності майже нічим не відрізняються від представників іншої групи. В колонці “згоден” по всіх запропонованих твердженнях маємо майже однакові цифри відсотків.

Ще однією нормою християнського життя є норма “полюби ближнього свого як самого себе”. У повсякденні справді релігійної людини це проявляється у милосерді, готовності допомогти тим, хто цього потребує. У зв’язку з цим цікавою є реакція наших респондентів на твердження, наведене в таблиці 20.

Таблиця 20

Більшість людей у глибині душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим, 2010 р. (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Не згоден	29,2	28,0
Не знаю	16,1	15,9
Згоден	54,7	56,0

Коментарі тут можуть бути подібними до попередніх – помічати милосердя в інших (а скоріше і проявляти його самим) наші “релігійні” виявляються майже так само часто, як і представники тієї групи, що покладається в своєму житті не на волю Божу, а на свою власну волю.

Загальний висновок напрашується сам по собі – якщо за ознаку релігійності наших людей брати готовність убачати Божу волю в більшості подій свого життя, то

така релігійність не може вважатися суттєвим регулятором соціальної поведінки наших громадян, принаймні в тих аспектах, що були розглянуті. Тобто та функція релігії, що її називають регуляторною, тут виконується мало.

Але в цьому разі цікаво поставити запитання, яку ж функцію така релігійність виконує, адже кількість тих, хто ввійшов до групи релігійних у сенсі прийняття як смисложиттєвої настанови “все в руках Божих”, становить майже чверть населення. Що ж змушує людей звертатися до Бога?

У пригоді тут можуть стати відповіді на запитання, що наведені в *таблицях 21–23*. Усі ці запитання усебічно висвітлюють міру задоволеності людини своїм життям.

Таблиця 21

**Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?
2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Зовсім не задоволений	4,8	12,3
Скоріше не задоволений	26,8	28,4
Важко сказати, задоволений чи ні	22,8	28,4
Скоріше задоволений	40,9	29,1
Цілком задоволений	4,8	1,8

Таблиця 22

**Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?
2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Чудовий настрій	6,7	4,2
Нормальний, рівний стан	57,0	40,9
Відчуваю напруження, роздратованість	21,1	30,5
Відчуваю страх, тугу	5,7	10,2
Важко відповісти	9,5	14,2

Таблиця 23

**Як часто Ви відчуваєте себе самотньою людиною?
2010 р. (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Людина – господар своєї долі</i>	<i>Все в руках Божих</i>
Практично ніколи	39,0	33,7
Інколи	35,9	32,5
Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	17,6	18,4
Досить часто	6,4	11,9
Постійно	1,2	3,5

Відповіді є красномовними – “релігійні” значно некомфортніше почуваються у житті. Вони частіше, ніж представники іншої групи, незадоволені своїм життям загалом (12,3% проти 4,8%); частіше бувають роздратованими (30,5% проти 21,1%) та частіше відчувають страх та тугу (10,2% проти 5,7%). Усе це вступає в протиріччя з тією нормою життя релігійної людини, що вказує на смуток як на один з найважчих гріхів (адже волю Богу релігійна людина має приймати у будь-якому вигляді, вважаючи, що для неї промисел Божий є неосяжним).

З таблиці 23 випливає, що релігійні вдвічі частіше почуваються самотніми в цьому житті (досить часто – 11,9% проти 6,4%; постійно – 3,5% проти 1,2%). І це, знову ж таки, не вкладається в уявлення про релігійність, оскільки відчуття постійної присутності Бога (що відповідає глибокій релігійності) виключає почуття самотності.

Дані, наведені в трьох останніх таблицях, свідчать про те, що, радше, не релігійність впливає на зміну картини життя наших громадян, а самі життєві обставини стають причиною звернення до релігії. Тому мусимо говорити не стільки про регуляторну, скільки про компенсаторну функцію, яку поки що виконує релігія в нашій країні. Хоча, зрештою, в ситуації перманентної кризовості нашого суспільства, високого рівня фрустрованості й невдоволеності громадян, ця компенсаторна

дія теж, напевне, справляє вплив на соціальну поведінку, хоча не в тих аспектах, що можна очікувати, виходячи з уявлення про справжню релігійність.

Водночас не можна стверджувати, що можливості релігійної регуляції ціннісно-нормативної сфери нашого населення повністю знівельовані. На деякі складові ціннісних орієнтацій релігійні орієнтації, вочевидь, здатні впливати. Зокрема, фіксуються відмінності між релігійними та нерелігійними особами у сприйнятті толерантності до сексуальних меншин. В опитуванні 2011 р. в межах міжнародного проекту ESS ставилося запитання щодо згоди/незгоди з дозволом гомосексуалістам та лесбійкам вільного життя в суспільстві. І рівень незгоди з такою терпимістю виявився більшим серед релігійних респондентів порівняно з нерелігійними. Звичайно, тут можна було припустити, що ці відмінності зумовлюються віком та місцем проживання (у групі релігійних, порівняно з нерелігійними, більше представлені особи старшого віку та мешканці сіл, тоді як більшу ліберальність до сексуальних меншим можна очікувати від молодих людей та мешканців міст). Проте при перевірці таке припущення не підтвердилося. Навіть якщо розглядати окремо релігійних і нерелігійних різного віку та тих, хто проживає в місті та селі, більша нетолерантність фіксується саме серед осіб, які мають релігійні переконання.

8.3. Символічна регуляція практик досягнення успіху

Поміж конкретних соціальних практик, що репрезентують культурні чинники регуляції соціальної поведінки, особлива роль належить *практикам успіху*. Важко заперечувати те, що в кожному культурному форматі одним з основних регуляторів соціальної поведінки є уявлення про соціально успішне життя, що вмонтоване в систему культурно пропонованих смислів. Це не завжди позначалося поняттям “успіх” – скажімо, за радянських часів цей термін майже не використовувався для позначення суспільних цілей, яких мала прагнути ра-

дянська людина. Але уявлення про те, що означає мати високий соціальний статус, кожна культура, включаючи і радянську, обов'язково пропонує, створюючи тим самим вектор спрямованості багатьох суспільних практик. Власне, як “успіх” це почали позначати лише в рамках тієї культури, що можемо умовно позначати як культуру модерну. Це багато в чому було пов'язано з тими процесами індивідуалізації, на які ця культура спиралася. Саме це давало можливість перейти від розмитого за умов традиції уявлення про успішне життя як родову ознаку до позначення успішності як переважно індивідуального надбання.

Зазначена особливість нашої культурної ситуації в проекції на смисл соціального успіху приводить до існування, по суті, кількох таких смислових утворень, які мало між собою узгоджуються [Бевзенко, 2000]. Ті уявлення про успіх, що пропонувалися традиційною культурою та близькою до неї радянською (і намагалися пов'язувати успіх з колективними суб'єктами соціального життя), починає активно конкурувати з досяжницькими індивідуалізованими форматами успіху культури модерну.

Як це відбивається на *практиках соціального успіху*?

Перш ніж відповідати на це запитання, одразу зробимо уточнення – говоритимемо не про той бік успішності, який пов'язаний з суб'єктивним переживанням успіху і який близький до відчуття щастя. Це окремий аспект питання і окрема розмова про те, яка культура якому формату успіху – об'єктивному чи суб'єктивному – віддає перевагу і чим ці дві сторони успіху різняться одна від одної. Цьому питанню приділялося немало уваги, зокрема, і в рамках нашої соціології [напр.: Ануфрієва, 1995; Бевзенко, 2009; Злобіна, 2004]. Але наразі йтиметься саме про *соціальний успіх*, що в рамках модерних культурних форматів якраз і пов'язаний з досяжницькими прагненнями.

Під *практиками об'єктивного соціального успіху* будемо розуміти спрямованість соціальної поведінки

до отримання певних символічних підтверджень успішного життя, тих символів, за якими людину можна визначити успішною за стандартами успішності, притаманними даній культурі.

Весь комплекс практик успіху, своєю чергою, можна поділити на *дві складові*. З одного боку, зазначене прагнення до отримання *символічних ознак успішності*. Це, так би мовити, кінцева мета таких практик. У розумінні вивчення символічних регуляторів цієї складової практик успіху цікаво подивитися, як саме та чи інша культура чи субкультура символічно кодує цю мету. Треба зазначити, що іноді досить віддалені за своєю суттю культурні формати можуть кодувати мету практик успіху дуже близькими символічними рядами. Особливої уніфікації ці коди отримують у контексті суспільства споживання та тих стилів життя, що символічно фіксують перебування на високих соціальних щаблях. Тут навіть поверхового спостереження достатньо, щоб стверджувати – споживацькі символи успішності в наших соціокультурних реаліях дуже наближені до тих, що існують у розвинутих країнах.

Але є інший не менш, а в нашій ситуації, може і більш, цікавий зріз цієї проблеми – це *шлях до цієї мети*. Це ті складові практик успіху, що пов'язані з пошуком та здобуттям ресурсів його досягнення, ресурсів отримання згаданих вище символічних ознак (Бурдье сказав би – символічного капіталу). На відміну від віддаленої кінцевої мети, ці ресурси є тим, що регулює повсякденні практики. Кожного дня, не зовсім усвідомлюючи, а іноді і зовсім того не усвідомлюючи, людина торує свій шлях успішності, більшою чи меншою мірою орієнтуючись на присутні в суспільному символічному просторі символічні образи успішної людини – зокрема і в сенсі тих ресурсів, що вона їх має.

Ще більше конкретизуючи наше завдання для того емпіричного розв'язання, задамося *метою реконструювати ту символічну фігуру успішної людини*, яка активно впливає на практики успіху наших людей. І зро-

бити акцент у цій реконструкції саме на тих *ресурсах досягнення успіху*, що ними послуговується цей гіпотетичний символічний персонаж у наших конкретних соціокультурних реаліях.

Цікавість і рельєфність такого завдання реконструкції має надати, на нашу думку, та *подвійна реконструкція*, до якої маємо намір вдатися. А саме – реконструювати цю символічну фігуру в рамках нашої нестабільної, розмитої культурної реальності, з одного боку, і з другого – реконструювати те уявлення наших громадян про цю ж таки символічну фігуру, але вже в рамках стабільної модерної культури. Відмінність між цими двома символічними персонажами і дасть можливість зрозуміти, за рахунок яких компромісів нашої перехідній культурі вдається досягти хоча б відносної рівноваги між очікуваннями щодо практик успіху та власне практиками успіху.

Кілька слів про *побудову інструментарію*. Вихідною теоретичною концепцією тут для нас виступало уявлення П. Бурдье про те, що, окрім економічного, ми володіємо цілою низкою різних капіталів, які задіяні в практиках успіху [Бурдье, 2002; Радаєв, 2002]. Маючи ці капітали ми, з одного боку, прагнемо конвертувати їх у успіх та його символи, а з другого – здійснити проміжний обмін одних капіталів на інші, які є ходовими в питанні обміну на успіх. (Скажімо, такий людський капітал, як краса, можна обміняти на значно вищу соціальну позицію, беручи участь у конкурсі краси або вийшовши заміж за мільйонера).

У таблиці 24 подано, з одного боку, список цих капіталів, а з другого – ті їх емпіричні індикатори, якими ми користувалися в процесі опитування. Звичайно, про виключну повноту наповнення цієї таблиці говорити не доводиться. Але головні складові відповідних капіталів ми намагалися сюди включити.

З-поміж запитань, що пропонувалися нашим респондентам, головним було: *“Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в*

Таблиця 24

Складові робочого інструментарію

<i>Види капіталу</i>	<i>Ресурси як компоненти відповідного капіталу</i>
Людський	Високий інтелект, здібності
	Приваблива зовнішність
	Гарне здоров'я
	Готовність йти на ризик
Особистісний	Уміння іноді йти в обхід закону
	Чесність, принциповість
	Егоїзм, індивідуалізм
	Прагнення і уміння робити людям добро
Соціальний	Походження з родини з високим соціальним становищем
	Впливові родичі
	Впливові друзі
Культурний	Знання іноземних мов
	Гарна освіта
	Вихованість, гарні манери
	Уміння переконувати, красномовність
	Політична обізнаність
	Уміння розпоряджатися грошима
Економічний	Матеріальні статки
	Заможні батьки

країнах Заходу?». Список перелічених ресурсів і було сформовано з того, що міститься в *таблиці 24*.

Протягом 2009–2011 рр. це запитання ставилося різним аудиторіям. У 2009 р. його було використано в загальнонаціональному опитуванні⁶, а у 2011 р. – у республіканському опитуванні двох дуже показових у цьому розумінні аудиторій – випускників шкіл та вчителів старших класів⁷. Треба сказати, що два роки різниці май-

⁶ Громадська думка в Україні–2009 (Омнібус – 2009). Інститут соціології НАНУ. Опитано 1200 респондентів, республіканська вибірка, репрезентативна за ознакою віку, статі та місця проживання. Квітень–травень 2009 р.

⁷ Загальнонаціональне дослідження випускників середніх шкіл та вчителів старших класів. Інститут соціології НАНУ та Інститут педагогіки НАПН. Опитано 1013 випускників та 1066 вчителів старших класів. Вибірка репрезентативна за статтю та місцем проживання. Вересень – жовтень 2011 р.

же не вплинули на загальну картину, а за нашими термінами – на загальний портрет того символічного персонажа, що шукає шлях до соціального успіху в наших реаліях.

Опитування школярів та вчителів у сенсі поставленого завдання є виключно цінним. Школярі – випускники – це найбільш чутлива до таких символів аудиторія, бо їхнє прагнення соціального успіху ще не пригнічене негативним досвідом невдач і вони активно відшуковують ті ресурси, які вважають задіяними в реальних практиках успіху, що ними спостерігаються. У відповідях вчителів відбивається їх подвійний досвід – їхній власний життєвий шлях, а також оцінка життєвого шляху своїх попередніх учнів, випускників попередніх років, долю яких вчителі мають можливість відстежувати, часто непогано знаючи ті обставини, в яких діти зростали та домагалися успішності. Йдеться передусім про певні біографічні моменти – рівень впливовості батьків, батьківські статки, соціальний статус сім'ї, рівень інтелекту дитини, її рівень освіти. Тобто вчителі тут можуть виступати доволі компетентними експертами з запропонованої проблеми.

Ми наводимо три пари таблиць (25–26, 27–28, 29–30), в яких добре видно ті вибори, що робили наші респонденти в цих опитуваннях. Вибори в таблицях проранжовано у порядку вагомості – так наше завдання реконструкції успішних символічних персонажів вирішувати найлегше. У кожній з цих двох пар ліворуч міститься таблиця, з якої добре видно порядок вагомості перелічених ресурсів *в умовах нашої країни*, а справа, відповідно, таблиця, що відображає порядок вагомості тих самих ресурсів *в умовах західних країн*. Звичайно, повторимося, йдеться не про реальну ситуацію на Заході, а про те, як це бачиться нашим громадянам.

Наведені дані дають підстави вже одразу зробити висновок про ту значну відстань, що існує між ресурсами, що видаються дієвими для досягнення соціаль-

Ресурси в порядку вагомості – загальний масив, 2009 р.

Таблиці 25–26

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу (N=1789*, %))

Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в НАШІЙ КРАЇНІ		
	Варіанти відповідей	% відповідей
1	Впливові родичі	51,1
2	Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9
3	Заможні батьки	36,5
4	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1
5	Високий інтелект, здібності	30,3
6	Гарне здоров'я	27,6
7	Впливові друзі	27,0
8	Гарна освіта	25,8
9	Готовність йти на ризик	18,6
10	Уміння розпоряджатися грошима	14,4
11	Знання іноземних мов	12,8
12	Уміння переконувати, красномовність	12,3
13	Егоїзм, індивідуалізм	12,0
14	Приваблива зовнішність	11,1
15	Чесність, принциповість	11,0
16	Готовність допомагати людям	10,2
17	Політична обізнаність	7,0
18	Прагнення і уміння робити людям добро	6,1
19	Вихованість, гарні манери	4,8

Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в КРАЇНАХ ЗАХОДУ		
	Варіанти відповідей	% відповідей
1	Високий інтелект, здібності	56,1
2	Гарна освіта	49,0
3	Походження з родини з високим соціальним становищем	24,2
4	Уміння розпоряджатися грошима	23,7
5	Гарне здоров'я	23,0
6	Знання іноземних мов	22,6
7	Готовність йти на ризик	18,3
8	Чесність, принциповість	18,3
9	Заможні батьки	15,5
10	Уміння переконувати, красномовність	13,7
11	Впливові родичі	12,8
12	Вихованість, гарні манери	11,2
13	Політична обізнаність	9,9
14	Приваблива зовнішність	9,7
15	Готовність допомагати людям	8,1
16	Впливові друзі	7,3
17	Егоїзм, індивідуалізм	6,1
18	Уміння іноді йти в обхід закону	5,3
19	Прагнення і уміння робити людям добро	5,2

*Респонденти мали змогу дати до п'яти відповідей.

Ресурси в порядку вагомості – школярі, 2011 р.

Таблиці 27–28

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу (N=1013, %)

Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в НАШІЙ КРАЇНІ			Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в КРАЇНАХ ЗАХОДУ		
	Варіанти відповідей	% відповідей		Варіанти відповідей	% відповідей
1	Впливові родичі	43,6	1	Високий інтелект, здібності	61,2
2	Високий інтелект, здібності	41,9	2	Гарна освіта	58,8
3	Уміння іноді йти в обхід закону	36,6	3	Знання іноземних мов	42,6
4	Зamoжні батьки	35,7	4	Чесність, принциповість	33,1
5	Гарна освіта	35,6	5	Політична грамотність	31,4
6	Гарне здоров'я	32,3	6	Гарне здоров'я	30,4
7	Готовність йти на ризик	29,8	7	Уміння правильно розпоряджатися грошима	27,9
8	Приваблива зовнішність	28,9	8	Готовність допомагати людям	26,8
9	Уміння переконувати, красномовність	28,8	9	Вихованість, гарні манери	24,4
10	Походження з родини з високим соціальним статусом	28,1	10	Готовність йти на ризик	20,8
11	Впливові друзі	27,5	11	Уміння переконувати, красномовність	20,3
12	Знання іноземних мов	26,2	12	Походження з родини з високим соціальним статусом	19,7
13	Егоїзм, індивідуалізм	23,2	13	Прагнення і уміння робити людям добро	17,6
14	Уміння правильно розпоряджатися грошима	21,8	14	Зamoжні батьки	14,7
15	Чесність, принциповість	19,1	15	Приваблива зовнішність	14,2
16	Готовність допомагати людям	18,8	16	Впливові родичі	11,5
17	Прагнення і уміння робити людям добро	16,3	17	Егоїзм, індивідуалізм	9,8
18	Політична грамотність	15,3	18	Впливові друзі	9,5
19	Вихованість, гарні манери	14,9	19	Уміння іноді йти в обхід закону	8,8

*Респонденти мали змогу дати до п'яти відповідей.

Ресурси в порядку вагомості – вчителі, 2011 р.

Таблиці 29–30

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах заходу (N=1066, %)

Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в НАШІЙ КРАЇНІ		
	Варіанти відповідей	% відповідей
1	Впливові родичі	54,9
2	Походження з родини з високим соціальним статусом	54,5
3	Заможні батьки	50,9
4	Високий інтелект, здібності	37,0
5	Уміння іноді йти в обхід закону	34,9
6	Впливові друзі	32,3
7	Гарна освіта	30,9
8	Гарне здоров'я	27,5
9	Знання іноземних мов	24,7
10	Готовність йти на ризик	22,4
11	Уміння правильно розпоряджатися грошима	17,5
12	Уміння переконувати, красномовність	17,1
13	Приваблива зовнішність	12,7
14	Егоїзм, індивідуалізм	11,4
15	Чесність, принциповість	10,8
16	Готовність допомагати людям	10,5
17	Політична грамотність	9,8
18	Прагнення і уміння робити людям добро	6,4
19	Вихованість, гарні манери	5,9

Порядок вагомості ресурсів досягнення соціального успіху в КРАЇНАХ ЗАХОДУ		
	Варіанти відповідей	% відповідей
1	Високий інтелект, здібності	80,1
2	Гарна освіта	69,0
3	Знання іноземних мов	35,2
4	Гарне здоров'я	33,8
5	Уміння правильно розпоряджатися грошима	33,0
6	Готовність йти на ризик	27,8
7	Уміння переконувати, красномовність	26,4
8	Походження з родини з високим соціальним статусом	25,3
9	Політична грамотність	23,3
10	Чесність, принциповість	21,7
11	Вихованість, гарні манери	13,9
12	Готовність допомагати людям	11,4
13	Заможні батьки	10,8
14	Егоїзм, індивідуалізм	9,6
15	Приваблива зовнішність	7,2
16	Впливові родичі	6,5
17	Прагнення і уміння робити людям добро	5,3
18	Впливові друзі	4,5
19	Уміння іноді йти в обхід закону	3,7

*Респонденти мали змогу дати до п'яти відповідей.

ного успіху в нашій країні і, відповідно, ресурсами, що слугують цій же меті в країнах модернізованого Заходу. Такий висновок можна зробити, порівнявши перші п'ять позицій у всіх трьох парах таблиць.

Зробимо це порівняння у термінах анонсованої вище реконструкції присутньої у свідомості наших громадян символічної фігури людини, що має можливість досягти високих соціальних позицій – відповідно в реаліях українських та західних. Зауважимо, що проєктивний формат запитання є методично адекватним такому завданню задачі, бо саме таким чином люди висловлювалися з приводу того загального враження про успішне життя, що в них склалося, а не з приводу своїх власних біографічних обставин, які ми часто схильні описувати значно менш об'єктивно, ніж чужі.

Почнемо з символічного відображення практик успіху в нашій країні. Для такої реконструкції візьмемо перші п'ять позицій з усіх розташованих ліворуч таблиць відповідно по кожній парі (*таблиці 25, 27, 29*). Ці позиції дають нам уявлення про ті основні капітали, якими, на думку наших респондентів, має володіти у нас той, хто прагне успішно здолати щаблі нашої соціальної драбини. Прагнення успіху, відповідно, зумовлює прагнення володіти цими капіталами, їх примножувати та обмінювати на успіх, на що і будуть спрямовані практики успіху такої людини. Що ми бачимо? Результати усіх трьох опитувань тут майже повністю збігаються. Головне, що можна сказати про цю символічну фігуру – вона має потужний соціальний капітал у вигляді *впливових родичів* – це перша позиція в усіх трьох таблицях. Економічний капітал у вигляді *заможності батьків* теж входить до п'ятірки перших виборів для всіх трьох опитаних аудиторій. З низки варіантів відповідей, що характеризують особистісний капітал нашого символічного персонажа, сюди увійшло його *вміння іноді йти в обхід закону*. І четверта загальна для всіх трьох таблиць позиція, яку ми віднесли до людського капіталу – *висо-*

кий інтелект та здібності. Щоправда, треба відмітити – школярі до цієї п'ятірки включили і *гарну освіту*, хоча в загальному опитуванні ця відповідь стоїть лише на восьмій позиції, а в таблиці про вчителів – на сьомій.

Щоб домалювати цей загальний символічний портрет успішної людини, варто звернутися до тих складових згаданих капіталів, які нашим респондентам видаються найменш потрібними в сенсі досягнення успіху в наших соціокультурних реаліях. Їх ми знайдемо, відповідно, в останніх п'яти позиціях таблиць, що аналізуються. Тут наші опитані аудиторії були не менш одноставними, і є чотири з п'яти позицій, які містяться в усіх трьох таблицях одночасно – *це чесність та принциповість, вихованість, гарні манери, готовність допомагати людям, прагнення і вміння робити людям добро.* Як бачимо, все це дуже близькі за своєю суттю відповіді і стосуються тих складових особистісного та культурного капіталу, які корелюють з людяністю, моральністю.

Узагальнюючи, можна сказати – з погляду наших респондентів символічний персонаж, що має шанси бути в нашій країні успішним, – це людина, що передусім забезпечена підтримкою впливових родичів і саме на них сподівається у першу чергу, прагнучи успіху. Це людина з далеко не бідної сім'ї, вона не надто переймається такими речами, як законслухняність і вміє закони, коли треба, обходити. Відповідно, такі речі, як чесність та принциповість їй не притаманні вже хоча б огляду на попередню характеристику – важко бути чесним та обходити закони одночасно. Не обтяжують нашого героя і такі чесноти, як вихованість, гарні манери, вміння бути добрим до людей. А от інтелектом та здібностями наш символічний персонаж не обділений і на цей ресурс серйозно покладається. Щоправда, виходячи з того, що як інтелект, так і здібності – речі ціннісно нейтральні, можемо зробити висновок – інтелектуальний супровід потрібний насамперед для більшої ефективності таких ресурсів, як впливовість родини, її можливість та вміння вдало обходити закони.

Символічна фігура аналогічного персонажу для реалій *західної модернізованої культури* в очах наших респондентів виглядає не настільки чіткою та узгодженою в розумінні резонансності відповідей всіх трьох зазначених аудиторій. Серед перших п'яти позицій відповідно у *таблицях 26, 28, 30* спільними є *високий інтелект та здібності, а також гарна освіта*. А от серед п'яти останніх – *впливові друзі та вміння іноді йти в обхід закону*.

Як бачимо, спільним для двох наших символічних фігур, які прагнуть успіху в різних соціокультурних реаліях, таких як наша перехідність та західна модерність, виявляється необхідність мати високий інтелект та здібності. Це єдине, в чому ми на даний час перетинаємося з модерними стандартами відповідно до обраної системи аналізу.

Що можна сказати про наш символічний персонаж успішної людини і про її символічний шлях до успіху з погляду впливів тих різних культурних модусів, про які йшлося вище? Гадаю, можемо констатувати доволі химерне поєднання культурних запитів традиції (впливові родичі, заможні батьки), модерну (високий інтелект та здібності) та кримінальної субкультури (вміння йти в обхід закону). І це поєднання становить нашу сьогоденну соціокультурну реальність, її символічні фігури, смисли та норми є тим, що активно регулює практики успіху в нашій країні.

Тут, безумовно, можна заперечувати, що цей образ є надто узагальненим. Справді, його розмитість у проекції на різні соціологічні категорії громадян одразу стає помітною, коли вдаємося до більш докладного аналізу. Скажімо, на масиві випускників середніх шкіл (опитування 2011 р., випуск відповідно 2012-го) аналіз за статтю та поселенськими характеристиками, дає досить цікаві результати. Їх представлено в *таблиці 31*. Для порівняння у першому стовпчику там подано результати по всьому масиву (повторення *таблиці 27*), впорядкова-

Таблиця 31

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, найбільшою мірою сприяє досягненню людиною високого соціального становища В НАШІЙ КРАЇНІ? Розподіл відповідей за статтю та місцем проживання. (Випускники, 2011), N =1013, % . (Упорядковано за першим стовпчиком)*

Варіанти відповідей	Загальний масив	Велике місто > 250 т осіб	Невелике місто чи селище міського типу	Село	Чоловіки	Жінки
Впливові родичі	43,6	46,9	46,9	36,0	46,1	41,6
Високий інтелект, здібності	41,9	40,8	45,9	38,1	42,9	40,4
Уміння іноді йти в обхід закону	36,6	40,3	36,7	31,3	42,2	31,5
Гарна освіта	35,6	31,7	35,7	40,1	31,6	38,8
Гарне здоров'я	32,3	24,8	33,4	42,8	29,0	36,5
Готовність йти на ризик	29,8	29,1	32,5	28,6	32,0	28,4
Приваблива зовнішність	28,9	26,7	34,8	25,6	27,9	29,9
Уміння переконувати, красномовність	28,8	25,6	31,5	28,6	25,1	31,3
Походження з родини з високим соціальним статусом	28,1	28,8	29,5	25,9	26,2	29,9
Впливові друзі	27,5	27,7	33,8	21,2	31,0	24,7
Знання іноземних мов	26,2	27,5	26,2	25,3	24,7	28,2
Егоїзм, індивідуалізм	23,2	22,9	26,9	19,5	26,4	20,4
Уміння правильно розпоряджатися грошима	21,8	17,6	21,0	28,3	19,9	23,5
Чесність, принциповість	19,1	15,7	21,3	21,9	20,6	18,3
Готовність допомагати людям	18,8	16,0	20,0	21,9	18,2	19,8
Прагнення і уміння робити людям добро	16,3	16,5	18,7	13,8	16,0	16,7
Політична грамотність	15,3	9,9	17,7	19,9	16,0	14,8
Вихованість, гарні манери	14,9	10,4	18,4	16,2	14,3	15,0

*Респонденти могли давати до п'яти відповідей.

на вся таблиця за рангами, що відповідають саме цьому стовпчику. Вже побіжного погляду вистачає, щоб сказати – регулююча практики успіху символічна фігура є *відмінною для дівчат та хлопців, сільських та міських дітей*. Дівчата на родичів схильні покладатися менше, а от на освіту – більше. Сільські діти теж не надто покладаються на впливових родичів, а от освіта їм видається більш вагомим ресурсом порівняно з міськими дітьми.

Портрети, що можна вималювати, реконструюючи регулюючі символічні фігури для кожної з позначених категорій, заслуговують на докладніший аналіз, але зазначена різниця поки що не впливає суттєво на загальну картину, хоча дає певну надію на зміну тенденції. Результати, подані в *таблиці 31*, а також сказане дають підстави зробити такі висновки.

Три масштабні емпіричні дослідження засвідчили, що сформований у свідомості наших громадян *символічний образ людини, яка прагне соціального успіху* в наших реаліях і має шанс його досягти, можна описати так: це доволі розумна, інтелектуально обдарована людина, яка, тим не менш, ці свої здібності використовує передусім для того, щоб уміло задіяти в процесі долання соціальних вершин такі ресурси, як впливові родичі, економічний капітал батьків та вміння вдало обходити закони. Освіта, хоча й не пасе задніх, виглядає поки що ресурсом середньої ваги. При цьому наші громадяни доволі рельєфно відрізняють у своєму символічному просторі дві символічні фігури – того, хто прагне і може досягти успіху в нашій країні, і того, хто йде до цієї ж мети у країнах Заходу. Спільне у цих двох персонажів лише те, що вони обдаровані від природи інтелектом та здібностями. В іншому ж успішна людина у реаліях західної культури (за уявленнями наших громадян) – це та, яка задіяла свій інтелект насамперед для отримання хорошої освіти.

Якщо говорити про проєкцію цього символу в систему практик успіху і у відповідну нормативну систему, то той нормативний порядок, що при цьому утворюється,

радше слід віднести до аномійного. Але тут нічого дивного немає – свого часу ще Мертон переконливо показав, що в ситуації нестабільності, яку він позначав як ситуацію соціокультурного дисбалансу, аномійніть поведінки є очікуваною системною реакцією [Мертон, 1992].

Намагаючись віднайти певні позитиви в представлених результатах, можна сказати: надію на зміну зазначеного символічного регулятора подають ті відмінності, що має цей символ в уявленнях міської та сільської молоді, хлопців та дівчат. Молоді люди в селі, не маючи того капіталу впливових та заможних родичів, що його набагато частіше мають їхні міські однолітки, схильні більше поклатися на себе, задіяти свій інтелект у напрямі отримання освіти як ресурсу успішності. Дівчата, відчуваючи, що норми традиційної культури вбудовують до них ті ж таки традиційні очікування, теж налаштовуються на посилення такого ресурсу, як освіта, напевне, сподіваючись, що це може посилити їхні шанси на успіх в ситуації гендерної нерівності. Самоорганізаційна соціокультурна динаміка не гарантує нам швидкого виходу цього символічного регулятора зі стану поки що доволі маргінального в стан мейстрімовий, але як шанс така можливість існує в силу наявності соціальних носіїв цього символічного регулюючого образу.

8.4. Практики користування Інтернетом як механізм регуляції поведінки

Сучасне інформаційне суспільство – складна й динамічна система. Це система, в якій соціальний простір характеризується мультисуб'єктністю, інтерактивністю, діалогічністю, наявністю рівноцінних та незалежних один від одного учасників. Це система, в якій традиційні форми відтворення та трансляції норм і цінностей, моделей взаємодії і взаємовпливу, що ще учора здавалися непорушними і сталими, значно змінюються. Новий час пропонує і нові форми та засоби відтворення і трансляції норм та цінностей, що опосередковують соціальну поведінку.

Зміна системи соціальної регуляції тісно пов'язана з появою нової соціальної реальності – ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології), що визначає нові тенденції соціальної організації та регуляції в суспільстві, надаючи індивідам порівняно ширші можливості саморегуляції на основі рівноправної суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Інтернет робить дедалі вагоміший внесок у процес трансляції певних соціальних норм і цінностей, формування моделей соціальної поведінки і правил соціальної взаємодії. Більше того, завдяки інтерактивності своєї технологічної складової Інтернет виступає також “місцем відтворення” цих норм, цінностей, моделей поведінки тощо. Водночас Інтернет – середовище, основними характеристиками якого є невизначеність соціальних норм і різноманітність середовищ спілкування та видів діяльності. Саме ці властивості роблять Інтернет зручним об'єктом для вивчення детермінант поведінки в нестабільному середовищі загалом.

Зазначимо, що загальними критеріями успішності регулювання своєї соціальної поведінки в ситуації нестабільності виступає суб'єктивне самооцінювання можливості позитивного вирішення ситуації, позитивний емоційний стан, наявність можливостей для подальшого розвитку, позитивне ретроспективне оцінювання майбутнього. К. Левін, досліджуючи індивідуальні особливості стратегій адаптації до зміни ситуації, визнавав *важливість соціального контексту* як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки [Левин, 2000]. Вхідження в певну соціальну зону, зокрема в зону сучасних ІКТ і долучення до Інтернет-мережі розширює поле самореалізації та виступає потужним засобом саморегуляції поведінки користувача в умовах соціально-економічної нестабільності, підсилених і загальносвітовою кризою.

ІС НАН України, починаючи з 2002 р., регулярно проводить моніторинг з питань розвитку інформаційного суспільства та інформатизаційних процесів в Україні (вбірка становить 1800 осіб та репрезентує доросле

населення України за основними соціально-демографічними ознаками – вік, стать, освіта, тип поселення тощо).

Результати соціологічного моніторингу фіксують упевнене зростання кількості українських користувачів Інтернету. Якщо 2002 р., за результатами дослідження, було зафіксовано лише трохи більше 4% користувачів Інтернету, а 2006 р. – майже 15%, то у 2012 р. Мережею користувалися вже майже 45% мешканців України. Моніторинг ситуації щодо користування Інтернетом демонструє невпинне і динамічне зростання кількості його українських користувачів та неухильне зменшення групи тих респондентів, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” мережею (рис. 13).

Революційним для дигіталізації країни, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, на нашу думку, став 2006 р. Група користувачів стала стрімко зростати. Тоді ж почали відбуватися певні зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття Інтернету як необхідної умови їх якісного існу-

Рисунок 13. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи користуєтесь Ви Інтернетом?” (%)

вання та функціонування в сучасному світі. Про позитивні зрушення інформатизаційної свідомості українців наочно свідчить і суттєве зменшення кількості українців, які зазначають, що не мають потреби у використанні Інтернету і ніколи ним не користуються. Причому слід зазначити, що на сьогодні, за результатами опитування 2012 р., цю групу становлять переважно літні люди (середній вік респондентів цієї групи – понад 56 років), люди, які мешкають у селі (64,0%), та ті, які мають початкову або неповну середню освіту (82,6%).

Сьогодні Інтернет стає повсякденною практикою соціального буття пересічного українця, і темпи долучення до мережі збільшуються з кожним роком. Причому результати дослідження засвідчують, що якщо раніше користування Інтернетом вважалось переважним пріоритетом виключно молодіжної когорти українців, то сьогодні ситуація істотно змінюється. Інтернет активно освоюють представники різних вікових груп українців.

Результати попередніх досліджень засвідчили, що користувачі Інтернету ведуть більш різноманітний (насичений) стиль життя, порівняно з іншими групами [Бойко, 2008]. Можна припустити, що це, з одного боку, робить їх вразливішими в умовах соціально-економічної нестабільності (будучи задіяними в різноманітніших сферах життя, вони мають більше можливостей зіткнутися з проблемами в різних сферах), а з другого – розширює шляхи подолання такої ситуації.

Наше дослідження засвідчує, що все доросле населення країни працездатного віку (від 18 до 56 років), тобто активне працеспроможне населення не пенсійного віку, демонструє доволі значну *ураженість кризою*. Так, проблеми, пов'язані зі скороченням обсягів виплати заробітної плати (пенсії), відчували 37% користувачів та 34% серед некористувачів; проблеми, пов'язанні з труднощами з поверненням узятого в банку кредиту, відчували 23,2% користувачів та 20,6% некористувачів; труднощі з поверненням свого внеску в банк відповідно 12,9% та 9,5% (табл. 32).

Таблиця 32

Що з переліченого нижче торкнулося Вас чи кого-небудь із членів Вашої родини під час нинішньої економічної кризи в Україні? (N=1278, 2009, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Некористувачі</i>	<i>Користувачі Інтернету</i>
Звільнення (скорочення) з роботи	23,3	19,8
Невиплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	34	37
Труднощі з поверненням взятого в банку кредиту	20,6	23,2
Труднощі з поверненням свого внеску в банк	9,5	12,9
Скорочення споживання продуктів харчування	53,7	42,3
Зменшення покупок одягу, взуття, інших речей	66,1	65,1
Зниження якості комунальних послуг (забезпечення гарячою водою, опалення тощо)	19,9	20,7
інше (напишіть)	2,1	3,9
Нічого не торкнулося	4,2	7,5

Проте, попри соціально-економічні негаразди, які підсилились у кризових соціально-економічних умовах, слід зазначити, що користувачі активніше будують плани на найближчий час. Так, вони налаштовані протягом найближчих двох–трьох років поліпшити якість проведення вільного часу (36,6% проти 20% серед некористувачів), підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень) (31,7% проти 10,9% серед некористувачів), поліпшити матеріальне становище (63,4% проти 55,9% серед некористувачів), змінити роботу на більш престижну (високооплачувану) (27,1% проти 18,3% серед некористувачів), створити (розширити) власний бізнес (18,6% проти 7% серед некористувачів) (табл. 33).

Як засвідчують результати дослідження, користувачі демонструють активнішу та оптимістичнішу позицію в умовах суспільно-економічної нестабільності, вони більш упевнені в своїх власних силах щодо подо-

Таблиця 33

Чи є у Вас намір протягом найближчих двох-трьох років здійснити таке..? (N=1280, 2009, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Некористувачі</i>	<i>Користувачі Інтернету</i>
Створити (розширити) власний бізнес	7,0	18,6
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	18,3	27,1
Піднятися службовими сходами	5,4	18,9
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	10,9	31,7
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	6,2	11,7
Обійняти певну виборну посаду	2,7	2,8
Поліпшити житлові умови	33,5	35,6
Поліпшити матеріальне становище	55,9	63,4
Поліпшити якість проведення вільного часу (відпочинку)	20	36,6
Поліпшити своє соціальне становище в інший спосіб (напишіть)	6,3	3,7
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	30,1	19,1
інше (напишіть)	1,2	1,1
Важко відповісти	11,6	4,6

лання соціальних та економічних негараздів, які виникають у суспільстві. Демонструють готовність до самовдосконалення та поліпшення умов свого життя в усіх сферах буття – це і покращення житлово-економічних умов, і вдосконалення своїх професійних навичок і підвищення професійного рівня, і урізноманітнення умов та якості свого відпочинку.

Більше того, дослідження засвідчило, що українські користувачі в умовах соціально-економічної нестабільності, яка підсилилась і загальносвітовою кризою, стали активніше використовувати Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів (табл. 34).

Дійсно, у новітніх ІКТ закладені певні ресурси (недосяжні поза Інтернет-мережею), які розширюють спо-

Таблиця 34

З якою метою Ви використовуєте Інтернет? (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>2006 N=293</i>	<i>2007 N=340</i>	<i>2009 N=452</i>	<i>2010 N=544</i>
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8	49,1
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7	39,3
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2	28,3
Спілкуюсь у чатах, iCQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “ВКонтакте” тощо)	16,4	17,9	36,7	37,1
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2	8,3
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8	48,2
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов’язків	35,6	40,0	40,0	35,1
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1	11,4
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7	43,6
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8	25,0
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	22,4	24,7	33,4	39,5
Граю в комп’ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4	20,4
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проєктів, ініціатив	*	*	5,1	6,8
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	*	*	11,5	17,3
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9	28,5
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1	7,0
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5	3,3
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6	12,7
Інше (напишіть)	2,7	0,9	1,1	0,6

* Цей варіант відповіді в запитанні того року не надавався.

соби та засоби розв'язання проблем, у тому числі й проблем, породжуваних перебуванням в умовах соціально-економічної нестабільності і збільшують шанси активно-позитивної саморегуляції та оптимізації поведінкових стратегій. Так, використання Інтернету забезпечує можливості: пошуку роботи (вакансій) через Інтернет-мережу, що збільшує ресурси активного самостійного вирішення ситуації; одержання роботи безпосередньо в мережі за новими професіями, які з'являються з появою Інтернету, що реально збільшує кількість імовірних видів заробітку, розширюючи індивідуальне поле варіантів подолання проблем (наприклад, веб-дилер, веб-дизайнер та ін.); здійснення купівлі-продажу товарів через Інтернет-мережу, що дає змогу зекономити час і гроші, зокрема на оренду офісу або вартості товару тощо; пошуку партнерів (замовників), налагодження зв'язків для реалізації своїх інтересів, що збільшує й комунікативно-виробничі резерви користувачів; організації та розвитку бізнесу (Інтернет – це місце, де можна стартувати з порівняно невеликим початковим капіталом); оперативного зв'язку через мережу (користування електронною поштою, Скайпом економить і час, і гроші); збільшує можливості збирання необхідної інформації, що запобігає імовірним ризикам і негативним наслідкам розвитку подій або мінімізує їх (відстеження різних аспектів розвитку подій для прийняття оптимального рішення), зокрема щодо здійснення певних фінансових, економічних кроків або ризику бути обдуреним несумлінними роботодавцями, продавцями або партнерами тощо; нарешті можливість просто відпочити, зняти емоційну та психологічну напруженість, що збільшує шанси зняття психологічних наслідків впливу кризи (спілкування, гра, заняття улюбленою справою тощо).

Можливо, саме це й допомагає українським користувачам Інтернет-мережі переживати перманентний процес соціально-економічної нестабільності легше, аніж їх позамережевим співгромадянам, дає змогу ширше мо-

білізувати власні життєві ресурси, а не чекати розв'язання своїх проблем від інших. Інтернет уможлиблює забезпечення користувачам розширення індивідуальних можливостей регуляції своєї поведінки задля подолання дискомфорту, пов'язаного з впливом умов соціально-економічної нестабільності. Некористувачі ж фактично позбавленні цього потужного допоміжного ресурсу. Проте українців, які існують поза мережею, з кожним роком стає менше.

Загалом, сьогодні вже відбуваються значні якісні зміни у використанні Інтернету українцями. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету. Це і ознайомлення з останніми новинами, поточною інформацією; і пошук інформації для навчання/підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари/послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних, громадських структур; пошук однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив тощо.

Так, за результатами нашого дослідження, у 2012 р. 53% українських користувачів знайомляться в мережі з останніми новинами, поточною інформацією; 33% шукають інформацію для навчання/підвищення кваліфікації; 31% шукають інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків; 22% шукають інформацію про вакансії, можливості працевлаштування; 13% відвідують сайти державних, громадських структур тощо; 45% шукають інформацію на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис та ін.); 11% знаходять й читають/переписують у свою електронну бібліотеку художні книги; 42% знаходять й слухають/переписують музику, фільми; 45% спілкуються в чатах, iSQ, соціальних мережах ("Однокласники", "В контакті" тощо); 29% просто блукають

по мережі; 26% грають у комп'ютерні ігри он-лайн; 8% беруть участь у форумах, конференціях; 5% шукають однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив; 31% шукають інформацію про товари/послуги; 16% здійснюють покупки он-лайн; 45% користуються електронною поштою; 32% спілкуються за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо).

Сучасні ІКТ – це шанс для кожної окремої особистості інтегруватись у глобальний інформаційно-комунікаційний простір, стати повноцінним агентом глобального соціального процесу. Це можливість для кожного “актора” глобального світу самостійно регулювати свою поведінку та своє життя, реалізовувати свої бізнесові, наукові, економічні, культурні, освітні, особистісні інтереси.

РОЗДІЛ 9. ПРАКТИКИ РЕГУЛЯЦІЇ В ОСОБИСТІСНОМУ КОНТЕКСТІ

9.1. Моделі стратегування життя в умовах пролонгованої нестабільності

Перехідний період для людини, яким би не було її об'єктивне становище, – дуже складний час життя, пов'язаний із необхідністю не тільки адаптації до нових умов, а й запровадженням складніших механізмів регулювання її соціальних дій, що забезпечують особистісну і соціальну прийнятність нової реальності і затвердження суб'єкта у ній. Тож, сприймаючи довготривалість кризи як даність (принаймні у сфері суб'єктивної реальності), вважаємо за необхідне зосередити увагу на різних типах життєвої позиції й відповідних їм моделях стратегування життя і життєздійснення в умовах ситуації пролонгованої нестабільності.

Звісно, типологізація поведінкових стратегій є досить умовною, бо одна й та сама людина навіть у східних ситуаціях може діяти по-різному, але для соціологічної науки важливо виявити певні тенденції переважання того чи іншого типу реагування на трансформаційні зміни в суспільстві, оскільки це дає змогу оцінити ступінь реалізації людського капіталу у процесах суспільної модернізації й ефективності запроваджених реформ. Інструментарій моніторингових досліджень ІС НАНУ дає змогу послідовно відстежувати ці тенденції. Зокрема, з 1997 р. до анкети було включено відповідне запитання щодо міри пристосування до поточної життєвої ситуації (автор – О. Злобіна), формулювання якого передбачало можливість згрупувати респондентів у кілька груп залежно від їхніх відповідей на це запитання.

Зазначене запитання періодично повторювалося під час всеукраїнських моніторингових досліджень, проведених ІС НАН України за методикою “омнібусу” (№ = 1200 у 1997–2001 рр. та № = 1800 в усі наступні роки; вибірка репрезентує доросле населення за статтю, віком та освітою). Аналіз відповідей респондентів, яких просили віднести себе до певної з запропонованих груп, надав можливість виявити як загальні тенденції змін у пристосуванні людей до нових умов життя, так і типи пристосування у різних соціально-демографічних групах. Загальна картина розподілу респондентів залежно від реалізації того чи іншого типу поведінкових стратегій в умовах суттєвих суспільних трансформацій має такий вигляд (табл. 35).

Як бачимо, кількість респондентів, які вважають, що вони добре пристосувалися до нинішньої життєвої ситуації, активно включилися в нове життя, стрімко зросла у 2007 р. (майже удвічі) порівняно з попередніми

Таблиця 35

**Динаміка міри суб'єктивної пристосованості
до теперішньої життєвої ситуації (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1997</i>	<i>1999</i>	<i>2001</i>	<i>2003</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	7,3	7,4	7,2	8,3	16,0	18,0	15,7	16,5
Перебуваю у постійному пошуку себе в теперішньому житті	36,3	36,6	38,0	30,5	32,5	33,6	26,6	34,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	44,9	46,7	43,3	36,2	37,6	34,0	32,4	30,6
Важко відповісти	11,4	9,3	11,5	25,0	13,9	14,4	25,3	18,5

роками, але в подальші роки змінювалась незначно. Водночас (з 2003 р. до 2007 р.) майже удвічі зменшилася частка тих, хто не визначився. Згадаймо, що саме в цей проміжок часу стався знаменний сплеск соціальної енергії, відбулася помаранчева революція, яка дала неабиякий поштовх для самореалізації активним індивідам, які володіли відповідним внутрішнім потенціалом. Відповідно, порідшали ряди тих, хто не визначився у своєму ставленні до змін.

І, навпаки, у ситуації соціальної невизначеності у зв'язку з приходом до влади нової політичної еліти у 2012 р. кількість тих, хто не визначився, знову зростає й навіть перевищила показник 2003 р. У тому ж 2012 р. відбулося різке зниження кількості тих, хто шукає способи і можливості “вписатися” в обставини життя, що змінилися, перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті (ці люди складають свого роду соціальний резерв для групи соціально активних). Примітно, що та частина респондентів, які відносили себе до розряду людей, що цілком впевнено вписалися в нові умови життя, у цей же період зменшилася незначно.

З усією очевидністю проявилася сила психологічного чинника. Люди відчули впевненість у власних силах, повірили у можливість успішно й самостійно долати життєві труднощі, опановувати ситуацію, а не лише пристосовуватися до неї, приймати зміни і знаходити шляхи розв'язування життєвих проблем. У. Томас і Ф. Знанецький вважали, що стабільна частка соціально активного населення, яку становлять люди з креативним типом особистості, дорівнює 10% населення. Ще більш показово неухильне зменшення кількості респондентів, які навіть не намагаються пристосовуватися до теперішньої ситуації і живуть “як доведеться”, пливуть за течією. Ця тенденція виявилася найбільш стійкою і практично не зазнала змін за період з 1997 р. по 2013 р. Ця обставина дійсно дає підстави для соціального оптимізму.

Ще виразніша картина вимальовується, якщо запитати респондентів не про ступінь їхньої адаптованості до соціальних змін, а про те, які зусилля вони готові докласти для досягнення своєї життєвої мети і реалізації власних інтересів, які життєві стратегії при цьому використовують. Залежно від того, як респонденти визначили власні життєві позиції, їх можна розділити на дві групи. Респонденти, включені до першої групи, реалізують, умовно кажучи, “стратегію виживання”, яка полягає в тому, щоб не дуже напружуватися в житті, задовольнятися тим, що є, плисти за течією (20,6% респондентів позиціонували себе в такий спосіб). Інша група респондентів сповідують принципи максимізації зусиль для здійснення своєї мети, активного обстоювання своїх інтересів і реалізують “стратегію досягнення” (таких виявилось утричі більше – 60,5%). 18,9% респондентів утруднилися з відповіддю. Цікаво, що, оцінюючи своїх співгромадян щодо наявності у них тієї або тієї життєвої позиції, респонденти розділили їх таким чином, що дві ці групи виявилися практично рівноцінними: для 40,9% співвітчизників властиво не напружуватися в житті, 40,3% співгромадян характеризує активність у досягненні мети. Тобто має місце серйозна недооцінка за показником життєвої активності своїх співвітчизників: на індивідуальному рівні активність у обстоюванні власних інтересів як найважливіший життєвий ресурс оцінюється респондентами у півтора рази вище, ніж на соціальному, а пасивна життєва позиція приписується співвітчизникам удвічі частіше, ніж на рівні індивідуальної самооцінки.

Тобто визначальною індивідуально-особистісною орієнтацією для більшості наших співгромадян, за їхньою самооцінкою, є активна життєва позиція, стратегія досягнення, політична і економічна активність, й саме ці респонденти найбільш комфортно почуваються в умовах вітчизняної стабільної кризи. Серед опитаних, які орієнтовані на виживання, прагнуть плисти за течією

життя і задовольнятися тим, що вже є, а вони становлять п'яту частину населення України, виявилось у п'ять разів менше тих, хто природно включився у нову ситуацію (табл. 36). На жаль, у подальших дослідженнях не було можливості відтворити наведене у таблиці поєднання змінних, тому маємо опиратися на дані 2009 р.; однак вони й на сьогодні чітко, як на нашу думку, окреслюють існуючу тенденцію.

Таблиця 36

Міра суб'єктивної пристосованості до теперішньої життєвої ситуації залежно від особистої життєвої позиції респондентів, 2009 р. (%)

Варіанти відповіді	Життєва позиція респондентів			Загалом за вибіркою
	Не дуже напружується в житті	Докладати максимум зусиль	Важко відповісти	
Активно пристосувався до нового життя	5,7	26,3	5,4	18,0
Перебуваю у постійному пошуку	17,7	41,1	26,5	33,6
Не маю бажання пристосовуватися	64,1	21,9	39,4	34,0
Важко відповісти	12,5	10,7	28,7	14,4

Тож, сприймаючи довготривалість кризи як даність (принаймні у сфері суб'єктивної реальності), вважаємо за необхідне зосередити увагу на цих двох типах життєвої позиції й відповідних їм моделях життєздійснення в умовах ситуації пролонгованої нестабільності.

За ознакою національної належності відмінності між представниками життєвої стратегії виживання відсутні (20,6% українців і стільки ж росіян віддають перевагу пасивній стратегії), але серед українців відчутно більше представників стратегії досягнення (61,6% українців проти 55,2% росіян з такою самою життєвою позицією).

За останні п'ять років спостережень майже п'ята частина респондентів середнього віку стабільно вважають, що вони добре пристосувалися до нинішньої життєвої ситуації, активно включилися в нове життя. Дуже помітною є тенденція постійного знижування серед опитаних “дорослих” кількості тих, хто навіть не намагається пристосовуватися до теперішньої ситуації і живе “як доведеться”, серед “молодих” у цей же період таких постійно 17–20%. Порівняння відповідей молоді з аналогічними відповідями найстаршої групи демонструє ще разючіші відмінності (табл. 37).

Таблиця 37

Міра суб'єктивної пристосованості до теперішньої життєвої ситуації залежно від віку респондентів (%)

Варіанти відповіді	Вікові категорії респондентів								
	до 30 років			30–54 роки			55 і старші		
	2003	2009	2013	2003	2009	2013	2003	2009	2013
Активно пристосувався до нового життя	16,4	26,6	22,5	9,0	19,2	19,1	1,6	11,0	8,7
Перебуваю у постійному пошуку	43,7	40,4	44,4	38,1	38,3	39,0	10,2	21,5	19,6
Не маю бажання пристосовуватися	17,4	20,3	17,2	31,1	29,6	23,4	56,9	50,3	50,3
Важко відповісти	22,5	12,7	16,0	21,8	12,9	17,6	31,4	17,2	21,4

Представники цієї групи найрадикальнішим чином вимушені були переглянути своє ставлення до життя. Їм довелося різко нарощувати свою життєву активність, актуалізувати всі наявні ресурси, щоб пристосуватися до змін. Поменшало тих представників найстаршої групи, хто може дозволити собі розкіш не пристосовуватися до нової життєвої ситуації просто тому, що не бажає цього.

Водночас молодь, як виявляється, набагато краще почувається в сучасному житті (практично кожна четверта молода людина вважає ринкові відносини природ-

ним способом життєдіяльності). 38–39% представників середнього покоління і близько 44% молоді – учасників опитування – відповіли, що шукають способи й можливості “вбудуватися” в обставини життя, що змінилися.

9.2. Формування поведінкових стратегій особистості: взаємодія соціальних та психологічних регуляторів

Отже, маємо доволі чітку розмежованість стратегій і їх очевидну розбіжність у різних соціальних груп. Очевидно, сам процес пристосування людей до ситуації змін, у ході якого виробляються різні поведінкові моделі реагування, дає можливість відстежити особливості дії соціальних, психологічних та соціально-психологічних чинників у процесі регуляції поведінки. Специфіка їхньої сукупної дії визначається тим, що соціальна ситуація, яка виникає внаслідок макротрансформацій, усвідомлюється і долається на рівні індивідуального суб'єкта.

Свого часу У. Томас та Ф. Знанецький виокремили три універсальні стратегії адаптації, які демонструють три базові психологічні типи: “креативний”, “богеміан” та “філістайн”. У площині поведінкових моделей ці особистісні типи можуть бути представлені як продуценти різних типів стратегій. Креативний тип переважно прагне опанувати ситуацію, богеміан намагається пристосуватися до неї, а філістайн налаштований уникати проблем. Отже, умовно увесь спектр поведінкових реакцій населення можна розташувати на континуумі “опанування–пристосування–уникання”. Очевидно, стосовно конкретного індивіда можна говорити лише про тенденцію переважання певного типу реагування над іншими, але в соціологічному контексті важливо оцінити міру співвідношення відповідних стратегій у суспільстві, оскільки цей показник характеризує ступінь залученості людського ресурсу у процесі суспільної модернізації.

Як індикатори міри пристосування використаємо той самий інструментарій, що і раніше, але диференціюємо виділені попередньо стратегії “виживання” та “досягнення”. Тих, хто, характеризуючи своє становище у сучасних умовах, обирає позицію “активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності”, умовно віднесемо до групи, що демонструє стратегію “опанування”, тих, хто ототожнював себе з групою, яка “не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живе як доведеться, очікує змін на краще”, будемо розглядати як групу, для якої характерна стратегія “уникання”. Тих, хто відніс себе до розряду людей, які “перебувають у постійному пошуку себе в теперішньому житті” умовно віднесемо до групи, де домінує стратегія “пристосування”. Решта респондентів, які обирали варіант “важко відповісти”, вважатимемо такими, що не визначилися зі стратегією.

Розглянемо спочатку загальну траєкторію змін поведінкових стратегій (табл. 38).

До початку 2000-х ситуація фактично не змінювалась. Стратегія опанування, за самооцінкою, була характерною для 7% опитаних, стратегію пристосування обирало трохи більше третини, група невизначених охоплювала 9–11%. Найпоширенішою була стратегія уникання, яку обирало трохи менше половини опитаних. Така стабільність у співвідношенні стратегій спричинялася насам-

Таблиця 38

Динаміка співвідношення поведінкових стратегій населення у часовій перспективі (%)

<i>Типи стратегій</i>	<i>1997</i> <i>N = 1200</i>	<i>2003</i> <i>N = 1800</i>	<i>2007</i> <i>N = 1800</i>	<i>2013</i> <i>N = 1800</i>
Опанування	7,3	8,3	16,0	16,5
Пристосування	36,3	30,5	32,5	34,4
Уникання	44,9	36,2	37,6	30,6
Невизначеність	11,4	25,0	13,0	18,5

перед дією зовнішніх чинників. Можна сказати, що в сукупності соціальних та психологічних чинників, які визначали поведінкові стратегії, на той період домінували соціальні. Суспільна ситуація залишалася настільки несприятливою, що примушувала більшість населення ставати на позицію уникання. Проте вже у дослідженні 2003 р. почали фіксуватися зміни у кількісному складі різних груп. Найвідчутніше вони торкнулися групи зі стратегією уникання. Від 2003 р. стабільно протягом усіх наступних замірів зменшується її кількісний склад (від 44,9% у 1997-ому до 30,6% у 2013-ому). Зменшення тиску зовнішніх несприятливих умов дає можливість зафіксувати і побачити дію чинників психологічних, свідченням чого стає зростання частки тих, хто змінює стратегію вимушеного уникання на інші поведінкові моделі.

Напрошується припущення, що мірою зменшення групи зі стратегією уникання, мала б насамперед кількісно зростати група тих, хто вдається переважно до стратегії пристосування. Проте фактично цього не відбувається. Дані спостережень свідчать, що група тих, хто налаштований на пристосування, практично не змінюється (36,3% у 2003-ому і 34,4% у 2013-ому).

Куди ж перетікають респонденти, які раніше належали до групи уникання? Частково вони поповнюють групу, тих, хто опановує ситуацію. Причому ця група між 2003 і 2007 р. зросла удвічі (від 8,3% до 16%) і надалі кількісно майже не змінюється. Можна припустити, що останніми роками суспільна ситуація збалансована з дією психологічних чинників настільки, що назагал близько 15% населення активно формує свою лінію поведінки, спрямовуючи її на опанування привабливих статусних позицій. З психологічного погляду ця група і не має помітно збільшуватися надалі. За оцінками Томаса і Знанецького, універсальний креативний тип особистості, для якого така стратегія є провідною, притаманний приблизно десятій частині людей. Проте група може

зростати або зменшуватися під впливом чинників соціальних.

Загалом невизначеність суспільних умов залишається головною проблемою для значної частини населення країни, що відбивається у зростанні групи тих, хто не може визначитися із самопозиціонуванням у координатах “опанування–пристосування–унікання”.

Водночас представники певних соціальних груп традиційно більшою мірою представлені як серед тих, хто пристосовується найкраще (чоловіки, молодь), так і серед тих, хто пристосовується найгірше (жінки та люди старшого віку). Слід зазначити, що у випадку дослідження вікових та гендерних груп, доволі складно відокремити впливи соціально статусних та психологічних чинників. Проте, виходячи з припущення, що психологічні характеристики за визначенням не належать до швидкоплинних ознак, можна тлумачити зміни у віковій та гендерній структурі груп з різними поведінковими стратегіями як наслідок дії насамперед чинників соціальних. Дані спостережень дають можливість перевірити це припущення⁸. Розглянемо цю ситуацію докладніше.

Почнемо з вікових характеристик різних груп. Традиційно вважається, що серед тих, хто дотримується стратегії уникання, переважають представники старших вікових груп. Загалом це дійсно так, але у віковому наповненні відповідної групи відбулися деякі зміни (табл. 39).

Як бачимо, від початку спостережень кількісно ті, хто не бажає пристосовуватися до нових умов життя, переважають у старших вікових групах. І це начебто очевидно, молодь краще адаптується до нового, їй немає

---

⁸ Тут і далі для порівняння використовуватимуться дані омнібусу ІС НАНУ 2012 р. з метою коректності подальшого порівняння з даними репрезентативного всеукраїнського опитування випускників загальноосвітніх шкіл 2012 р.

Таблиця 39

**Динаміка кількості представників стратегії уникання
в різних вікових групах (%)**

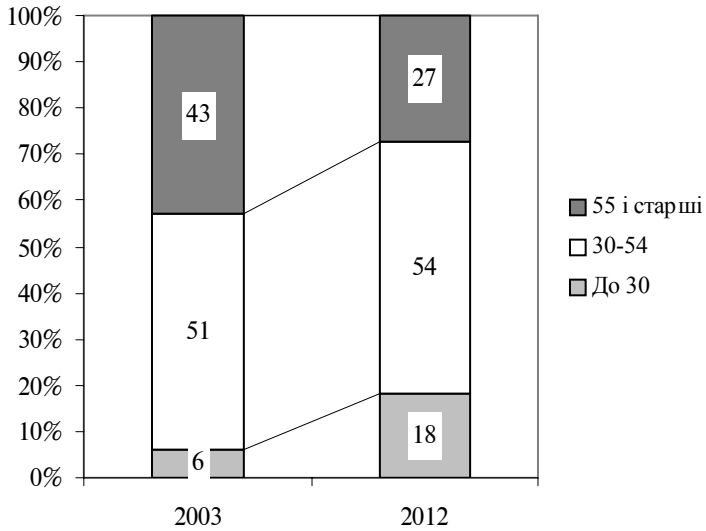
<i>Вік респондентів</i>	<i>1997, N=1200</i>	<i>2012, N = 1800</i>
18–25 років	20,2	14,5
26–35 років	31,8	22,9
36–45 років	40,4	29,5
46–55 років	52,1	27,6
56–65 років	65,6	49,2
понад 66 років	69,1	53,8

з чим порівнювати, а отже, стратегія уникання має бути представлена у молодших вікових групах найменше. Водночас у всіх вікових групах кількість тих, хто обирає стратегію уникання, з часом зменшується, що дає підстави стверджувати про те, що у віковому зрізі соціальні чинники впливають на трансформації поведінкових стратегій сильніше, ніж психологічні. Попри психологічні відмінності, населення як старшого, так і молодшого віку з роками адаптується дедалі краще.

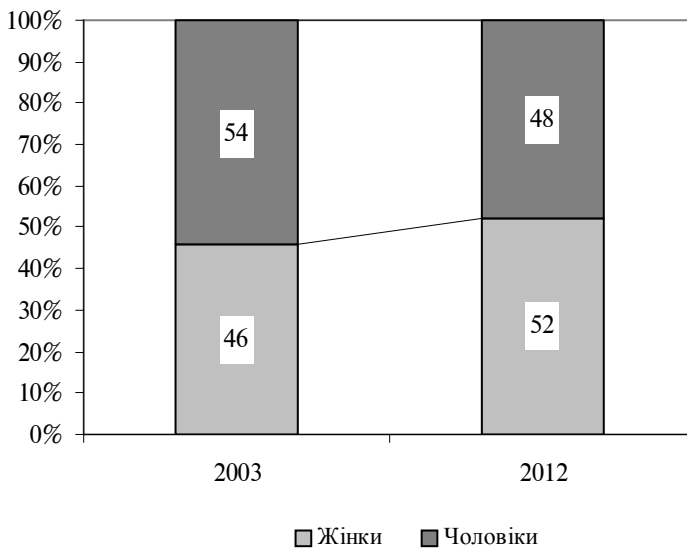
У групі тих, хто демонструє стратегію опанування, бачимо такі самі вікові тренди (рис. 14)⁹. Фактично основне її поповнення останніми роками відбувається за рахунок не молодшої, а старшої вікової групи. Отже, можна констатувати, що сам по собі вік не є визначальним елементом при формуванні поведінкових стратегій, а діє лише сукупно з іншими, насамперед соціальними чинниками, і за сприятливих умов не перешкоджає здійсненню стратегії опанування.

Приблизно такий самий висновок можна зробити і щодо впливу статі. Традиційно ознакою як груп пристосованих, так і груп непристосованих була наявність ста-

⁹ Тут і далі порівняння даних 2003 та 2012 р. здійснюється у групах зі стратегіями опанування та уникання, до яких віднесено економічно активне населення (за винятком непрацюючих пенсіонерів).

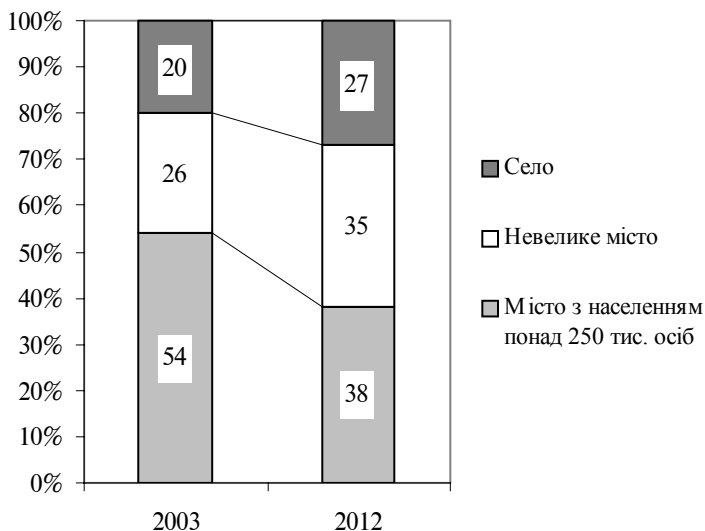
Рисунок 14. Вікова динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування

Рисунок 15. Гендерна динаміка змін у групі з домінуванням стратегії опанування (%)

тевого дисбалансу. Серед тих, хто входив до групи зі стратегією опанування, домінували чоловіки. Проте з початком 2000-х років ситуація змінилася (рис. 15). Якщо у 2003 р. серед представників цієї групи було 54% чоловіків і 48% жінок, то у 2012 р. статевий розподіл серед представників цієї групи став майже таким самим, як і за вибіркою загалом (52% жінки і 48% чоловіки). Очевидно, що сам по собі статевий чинник впливає на міру пристосування населення до існуючих життєвих умов лише опосередковано, актуалізуючись під впливом негативних соціальних чинників. Мірою зменшення зовнішнього тиску ситуація вирівнюється і серед жінок частка пристосованих стає такою, як і серед чоловіків.

Вирівнювання груп відбувається і за іншими соціальними характеристиками. Особливо це стосується місця проживання. Від початку спостережень група, що демонструє стратегію опанування, утворювалася насамперед

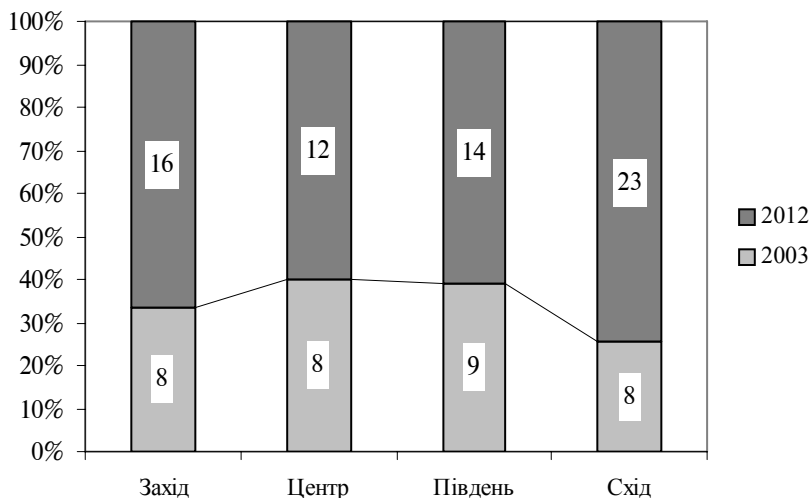

Рисунок 16. Територіальна динаміка змін у групі з переважанням стратегії опанування (%)

жителами великих міст, соціальна ситуація в яких давала більше можливостей для активного пристосування. Гірше виглядала ситуація у невеликих містах і ще менше вдавалися до такої стратегії жителі села.

Проте мірою стабілізації соціальної ситуації жителів невеликих міст у групі тих, хто активно включився у нове життя, ставало дедалі більше. Наразі їх у групі активантів 35%, а у загальній вибірці кількість мешканців невеликих міст становить 25%. Натомість жителів великих міст у цій групі поменшало і тепер їх у відсотковому відношенні майже стільки ж, як і за вибіркою загалом. Трохи повільніше пристосовуються жителі сіл, хоча і тут фіксується позитивна динаміка їх представленості у групі зі стратегією опанування. Загалом можна припустити, що і за цим параметром слід очікувати наближення до розподілу, який фіксується у територіальному розрізі за вибіркою загалом. Отже, навряд чи можна говорити про те, що існують психологічні чинники, які визначають специфіку вибору принаймні стратегії опанування мешканцями різних територіальних поселень.

Досить цікавими є і зміни, що відбулися у регіональному розрізі (рис. 17). Традиційно вважається, що найбільш активно до стратегії опанування вдається населення західних регіонів. Проте у 2003 р. розподіл у групі із домінуванням стратегії опанування за регіонами був рівномірним, кількість представників цієї групи як за вибіркою в цілому, так і у кожному з регіонів становила близько 8%. Надалі ситуація в регіонах розвивалася по-різному. Хоча на сьогодні кількість представників даної групи зростає у кожному з регіонів, найшвидше це відбувається на Сході, а найповільніше ситуація змінюється в Центрі та на Півдні. Очевидно, тут можна говорити про те, що цей чинник впливає на більш активне поширення стратегій опанування у регіонах, представники яких займають ключові позиції у владних структурах.

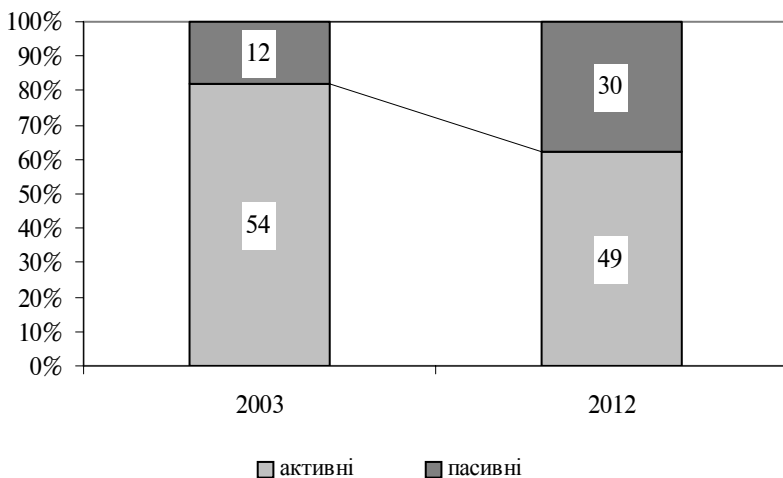
Рисунок 17. Динаміка представництва групи з переважанням стратегії опанування у регіональному розрізі (%)

Загалом можна констатувати, що активне позиціонування серед населення поступово зростає, відбувається вирівнювання групи із поведінковою стратегією опанування за низкою соціально-демографічних показників, що свідчить насамперед про вирівнювання соціальної ситуації принаймні з погляду розуміння існуючих “правил гри” представниками різних соціально-демографічних груп. Досить показовим підтвердженням цього є й те, що, попри небажання пристосовуватися і позицію пасивного очікування змін на краще, представники групи стратегії уникання почуваються в суспільстві дедалі впевненіше. Про це свідчить динаміка задоволеності ними своїм соціальним становищем. Якщо у 2003 р., серед пасивних лише 7% були задоволені своїм становищем у суспільстві, то у 2012 р. таких у цій групі стало

вже 16%. Натомість серед активних картина практично не змінилася (відповідно 33% і 35%). І навіть парадоксально виглядає динаміка оцінки представниками цих груп рівня задоволеності життям загалом (рис. 18).

Як бачимо, серед активних задоволених життям приблизно половина. Багато це чи мало, оцінити складно, оскільки для таких людей характерний високий рівень домагань, що не дає змоги їм задовольнятися досягнутим. А от те, що майже третина з тих, хто обирає позицію уникання, задоволена своїм життям, і особливо те, як помітно зросла частка задоволених у цій групі, свідчить про те, що сама суспільна ситуація не проблематизує для населення такий спосіб життя. Більше того, навіть з погляду психологічного, ця група почувається впевненіше, ніж десять років тому. Якщо у 2003 р. 42% представників цієї групи відмічали, що їм не вистачає уміння жити у нових суспільних умовах, то у

Скоріше або цілком задоволені життям загалом

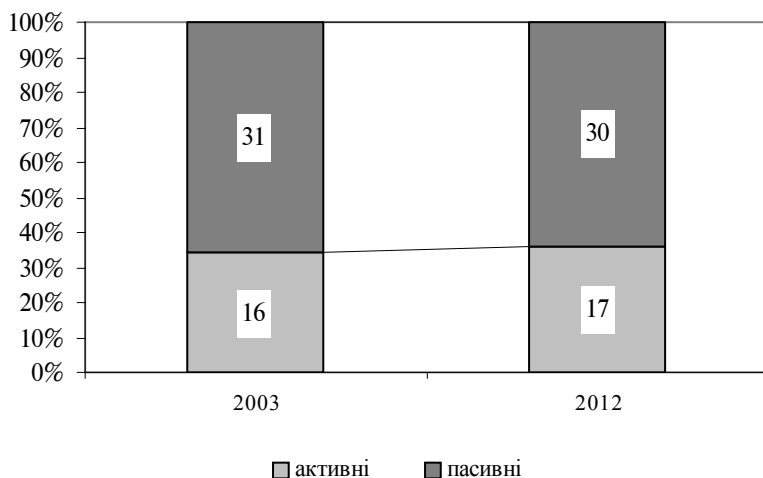
Рисунок 18. Динаміка задоволеності життям у групах зі стратегіями уникання та опанування (%)

2012 р. таких було вже 32%. Водночас серед групи активних картина залишається стабільною, таку нестачу фіксували раніше 15%, а тепер 13%. Крім того, позиція уникання, як виявляється, дедалі краще сполучається у її представників з особистісною готовністю до активності у досягненні власних цілей. Так, кількість тих, хто зазначив, що їм не вистачає рішучості у досягненні своїх цілей зменшилася у цій групі з 41% до 34%, а в групі активних знову-таки не змінилася (відповідно 21% і 22%).

Виникає слушне запитання, а чи є взагалі психологічні чинники, які б впливали на те, якій поведінковій стратегії було віддано перевагу. Хоча дані моніторингу Інституту соціології не містять спеціальної розгорнутої системи психологічних показників, деякі характеристики все ж дають можливість говорити про дієвість психологічної складової у формуванні поведінкових стратегій. Виявляється, що певні ознаки є доволі сталими і дають можливість говорити про стійкі психологічні відмінності між представниками стратегії опанування та уникання. Насамперед це готовність брати на себе відповідальність за власні дії. У групі пасивних частка інтерналів доволі стабільна і становить близько 20%, у групі активних інтерналів понад 30%. Так само стабільною є різниця у ініціативності та самостійності представників зазначених груп (рис. 19).

Крім того, попри зростання рівня рішучості у досягненні мети, поведінкова активність представників групи уникання стабільно стримується нестачею впевненості у своїх силах. У 2003 р. її відчували 36%, у 2012 р. – 32%. Натомість так само стабільно таку невпевненість відзначають лише 15–17% представників стратегії опанування. Отже, небажання пристосовуватися з психологічного погляду стабільно відтворюється у людей безініціативних та невпевнених у власних силах, водночас частина психологічних проблем представників цієї групи компенсується в ході пристосування до сучасних умов життя.

Нестача ініціативи у розв'язанні життєвих проблем

Рисунок 19. Порівняння міри ініціативності та самостійності представників груп зі стратегіями уникання та опанування (%)

Що ж дала нам спроба аналітично виокремити дію соціальних, соціально-психологічних та суто психологічних детермінант поведінки? На нашу думку, проведений емпіричний аналіз динаміки зазначених чинників свідчить про те, що фактично сучасний стан українського суспільства відтворює як базисний соціальний тип особистості, ґрунтований не на стратегії опанування, а на стратегії пасивного пристосування. При цьому психологічні чинники скоріше підпорядковані соціальним. Маємо певне замкнене коло – суспільству потрібні люди, які б стали рушійною силою перетворень, натомість соціальні умови масово відтворюють групи, які своєю пасивністю сприяють не розвиткові, а стагнації існуючої соціальної системи. Розірвати його можливо лише нарощуючи поведінкову активність молодших вікових груп.

Тому надалі звернемося до аналізу формування життєвих стратегій молоді, яка ще взагалі не потрапляє у загальноукраїнські опитування, оскільки не досягла повноліття. Спробуємо проаналізувати, як формуються життєві стратегії випускників загальноосвітніх шкіл України¹⁰.

9.3. Життєві стратегії українських випускників

Наявність окресленої життєвої стратегії у молоді, що стоїть на порозі дорослого життя, підтверджується низкою емпіричних даних. Почнемо з ключового референту наявності стратегії життя, в якості якого слугувало запитання “*Чи є у Вас головна мрія Вашого життя?*” Дане запитання покликане відобразити наявність цілі, котра в ієрархії пріоритетів респондентів посідала б основне місце. Це вказує на сформованість елементу спрямованості життєвих стратегій, подальше підпорядкування життєвої активності її досягненню, імовірну побудову ієрархії цілей та планів, вершиною яких виступатиме досягнення основної цілі, а отже, й випрацювання відповідних життєвих стратегій. Відповідаючи на нього, більшість респондентів (57,8%) засвідчила наявність головної мрії життя та впевненість у її здійсненні, дещо нижча кількість (31,5%) заявила, що “так, є мрія, проте не впевнений, що її здійснию” і лише 2,5% відповіли, що не мають мрії у житті. Така значна кількість

---

¹⁰ Загальнонаціональне дослідження випускників середньої школи було проведене ІС НАН України та Інститутом педагогіки НАПН України у вересні–жовтні 2011 р. під керівництвом О. Злобіної (вибірка квотна, двоцалева (регіон, тип поселення), n=1013 респондентів, автор – О. Резнік). Дані про генеральну сукупність взято зі статистичного бюлетеня *Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/11 навчального року*. – К. : Державний комітет статистики України, 2011, де на с. 18 наведена інформація про кількість учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, які продовжують навчання у 10 класі на початок 2010/11 навчального року. Логічно, що ці самі учні продовжили навчання в 11 класі 2011/12 навчального року.

випускників, які заявили про наявність головної мрії, свідчить про те, що у молодих людей уже сформований образ бажаної для них цілі, заради досягнення якої вони намагатимуться підпорядкувати власну поведінкову активність. Уваги заслуговує і той факт, що серед випускників більшість упевнена в досягненні своєї мрії, а це – в перенесенні на мінливість і невизначеність суспільного розвитку – виступає позитивною ознакою того, що молоді люди в сучасних умовах здатні вибудовувати довготривалу часову перспективу.

Переносючи аналіз наявності чи відсутності головної мрії життя на підґрунтя впливу різних соціальних обставин, слід відмітити таке. Так, певна диференціація помітна за ознакою місця проживання; зокрема, про наявність мрії та впевненість у її досягненні заявило 62,7% випускників із великих міст, 60,2% невеликих міст і лише 53,5% із сіл. Водночас про наявність мрії, проте невпевненість у її здійсненні сказало лише 28,2% випускників із великих міст і значно більший відсоток – 38% із сіл. Як бачимо, хоча загалом тенденції відповідей щодо наявності головної мрії у житті залишаються однаковими, все ж серед випускників великих міст значно вищий відсоток упевнених у досягненні своєї мрії, а серед випускників сіл тих, хто відмітив невпевненість у її досягненні.

Зазначимо деякі розбіжності у відповідях з погляду статевої належності респондентів. Про те, що “так, є, мрія, і я переконаний(на), що її здійсню”, заявило 55,9% хлопців і істотно вищий відсоток (62,7%) дівчат. І навпаки, серед хлопців помітно вищий відсоток невпевнених у здійсненні мрії (31,8%); серед дівчат таких 28,6% відповідно. Причини такої диференціації мають бути предметом окремого дослідження, однак сам факт її існування вказує на необхідність урахування статевого чинника при виборі соціальними суб’єктами методів регулюючого впливу на представників різної статі.

Також спостерігаються відмінності при аналізі наявності мрії за чинником релігійності. Серед більш релі-

гійних випускників про наявність мрії та впевненість у її здійсненні заявив істотно вищий відсоток респондентів (59,2% серед глибоко релігійних супроти 52,1% серед переконаних атеїстів, а не мають мрії відповідно 5,5% атеїстів і лише 2,8% глибоко релігійних). Вважаємо, що за умов суспільної нестабільності релігійна віра відіграє стабілізуючу роль щодо системи індивідуальних смисложиттєвих чинників, що й відбивається у даних дослідження.

Такий чинник, як тип навчального закладу, зокрема навчання у загальноосвітній школі чи ліцеї, практично не відобразився на показниках щодо наявності мрії та впевненості у її здійсненні. А от успішність навчання суттєво впливає на представленість мрії у житті та впевненість у її досягненні (47,3% тих, хто навчається на 5–6 балів супроти аж 67% тих, у кого шкільна успішність на рівні 10–12 балів), випускники із високою шкільною успішністю значно більше заявляють про наявність та впевненість у досягненні мрії. На наш погляд, це закономірно, бо успішність у навчальній діяльності не тільки озброює підростаюче покоління знаннями, а й формує впевненість у собі, “психологію успішності”, яка стає у пригоді у ході адаптації до реалій дорослого життя.

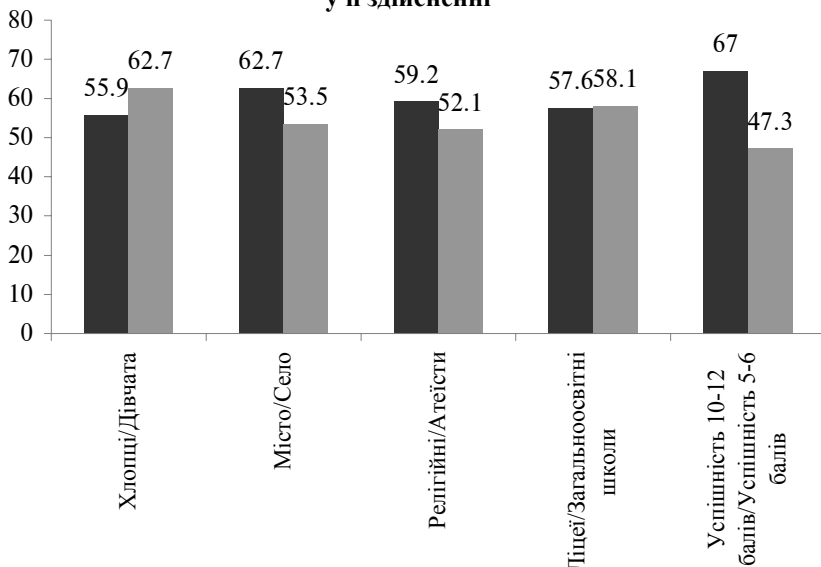
Розбіжності респондентів у відповідях щодо наявності головної мрії життя та впевненості у її здійсненні залежно від зазначених чинників унаочнені на *рис. 20*.

Заслугує на увагу й тенденція до вибору певної стратегії щодо здійснення своїх мрій. Показником її слугувало запитання *“Люди зазвичай по-різному організовують власне життя. Який з наведених способів Ви найчастіше використовуєте у повсякденній поведінці?”*. Отримані дані свідчать, що переважно прагнуть організувати та планувати власне життя 69,4%, тобто більшість одинадцятикласників зорієнтовані на стратегію свідомого конструювання власного життя. Однак при цьому кожний сьомий випускник має намір керуватися в по-

дальшому житті випадком, покладатися на спонтанні рішення. Насамперед відмітимо, що є певна диференціація у виборах стратегій за статевою ознакою. Переважно прагнуть організувати та планувати власне життя 67,2% хлопців, 71,5% дівчат; віддають перевагу спонтанності, пускаючи справи на “самоплив” 17,6% хлопців, 12,8% дівчат. Тобто дівчата більшою мірою орієнтовані на організацію та планування власного життя.

Вагомим при виборі тієї чи тієї життєвої стратегії виявився і поселенський чинник. Сільська молодь віддає перевагу традиційним цінностям, стабільності, визначеному укладу життя, відчуває деяку розгубленість перед майбутнім, яке не може забезпечити такої стабільності. Міська молодь порівняно більшою мірою зорієнтована на те, щоб “ловити момент”. Віддають перевагу спонтанності, пускаючи справи на “самоплив” 16,7% випускників у великих містах, 14,7% – у невеликих містах,

Наявність головної мрії життя та впевненість у її здійсненні

Рисунок 20. Соціальний портрет випускника, який упевнений у тому, що здійснить свою мрію

11,8% – у селах. Не беручи на себе відповідальність стверджувати, яка зі стратегій є кращою, бо в підсумку життєва стратегія виявляється ефективною або ж неефективною залежно як від соціального визнання, зафіксованого у здобутих статусах, так і суб'єктивної задоволеності перебігом життя, зауважимо, що свідома самоорганізація життя більше відповідає нормативній регуляції суспільного життя. Тож, з одного боку, схильність переважної більшості респондентів саме до такої життєвої стратегії робить реальнішою перспективу подолання властивого сучасному українському суспільству стану аномії. З другого, порівняно високий відсоток зорієнтованих на “стратегію спонтанності” якраз вказує на триваючий стан соціальної нестабільності з властивим йому динамізмом життєвих ситуацій.

Міра активності/пасивності життєвих стратегій випускників зафіксована у розподілі відповідей щодо того, якою мірою випускники почуваються відповідальними за те, яким буде їхнє життя (табл. 40).

Таблиця 40

Якою мірою Ви вважаєте себе відповідальними за те, яким буде Ваше життя? (%)

Варіанти відповіді	Велике місто*	Невелике місто	Село	Хлопці	Дівчата
Моє життя – це насамперед результат моїх власних зусиль	60,4	64,6	52,1	61,4	57,5
Прагнутиму зробити своє життя таким, яким хочу, але не все залежить від мене	32,5	29	38	30,9	34,6
Вважаю, що докладати якихось спеціальних зусиль не потрібно, тому що життя людини складається під впливом різних обставин і меншою мірою залежить від її свідомого втручання	3,8	4,8	5,6	5,2	4,3
Важко відповісти	3,3	1,6	4,3	2,5	3,6

* З населенням понад 250 тис. осіб.

Таким чином, можна засвідчити відмінності у формуванні елементу відповідальності в життєвих стратегіях випускників залежно від переважаючого впливу різних соціальних обставин. Серед них найбільш чіткий вплив має місце проживання. Переважну прихильність до активної стратегії життєпобудови підтверджує, на нашу думку, й розподіл відповідей на запитання “*Чи готові Ви до значної зміни способу життя заради досягнення мрії?*”. Більшість молодих респондентів відмічає готовність до активного втілення планів у життя, навіть за рахунок зміни способу життя (відповіли “так, готовий” 69,4%).

За докладнішого аналізу розподілу відповідей на це запитання знову виходить на перший план поселенський чинник – це й не дивно, зважаючи на об’єктивну відмінність у міському та сільському способах життя. Відсоток готових до зміни способу життя у випускників, які проживають і здобувають середню освіту у сільській місцевості вищий, і нижчий тих, хто не готовий, порівняно із “міськими”. Не готові до значної зміни способу життя заради досягнення мрії 7,8% випускників у великих містах і лише 4,6% випускників сільських шкіл. Такий стан речей виник, можливо, внаслідок того, що сільські випускники готуються до зміни способу життя заздалегідь – для продовження навчання їм доведеться змінити місце проживання, і відповідно, спосіб життя. (Проте це ще не є остаточним свідченням їхньої активнішої життєвої позиції загалом, радше вказує на нерівність стартових соціальних умов).

Потрібно відмітити й диференціацію відповідей на зазначене запитання за статевою ознакою: обрали відповідь “так, готовий” 67,6% хлопців, 72,1% дівчат; “ні, не готовий” – 7,8% хлопців, 4,4% дівчат. Як бачимо, серед дівчат вищий відсоток тих, хто готовий до значної зміни способу життя заради досягнення мрії. Імовірно, це пов’язано з традиційною орієнтацією на шлюб, при якому за культурною традицією молоді жінки частіше

долучаються до родини чоловіка, аніж навпаки. Та в будь-якому разі готовність до змін усталеного способу життя, висловлена переважною більшістю юних респондентів, недвозначно демонструє їхню схильність до вибору активної життєвої стратегії.

Не менш змістовним показником ефективності саморегулятивного впливу життєвих стратегій слугує запитання *“Якою мірою Ви готові до того, щоб зробити своє життя таким, яким його уявляєте?”*, яке передбачало обрання одного з варіантів відповідей: *“1 – повністю готовий до того, щоб зробити життя таким, яким уявляю; 2 – не зовсім готовий; 3 – поки що не вважаю себе готовим до того, щоб зробити життя таким, яким уявляю”*. Інтерпретативний потенціал цього запитання полягає у тому, що реалізація життєвих стратегій випускниками може ускладнюватися за невпевненості у власних силах щодо конструювання життя. За умов готовності до того, щоб зробити життя таким, яким уявляють – випускники бачитимуть у собі достатній потенціал для подальшої активної життєпобудови.

На жаль, розподіл відповідей на це запитання вказує на існування у значної частини сучасної української молоді певних сумнівів щодо ступеня готовності до вступу в доросле життя й успішної реалізації своїх планів згідно з обраними життєвими стратегіями. Опитування виявило, що чимала частка одинадцятикласників (43,8%) вважають себе повністю готовими до того, щоб зробити життя таким, яким уявляють. Поряд із цим 39,6% засвідчили, що не вважають себе повністю готовими, а ще 14,8% вважають себе не готовими до того, щоб зробити життя таким, яким уявляють. Тобто, хоча значна частина впевнена у власних силах щодо подальшої життєпобудови, більшість молодих людей все ж засвідчують неготовність та невпевненість у власних силах. Такий стан справ може бути пов'язаний як із триваючим самовизначенням, продовженням пошуку себе, так і з песимістичною самооцінкою шансів на жит-

тевий успіх, продиктованою обмеженістю (реальною чи уявною) доступних ресурсів. Але так чи так подібні настрої здатні привести до зниження потенціалу готовності здійснювати активну реалізацію наявних життєвих стратегій.

На дослідження інструментальної складової життєвих стратегій було спрямоване запитання: *“Як Ви оцінюєте сучасні можливості, котрими може скористатися молодь, вступаючи в самостійне життя?”*, з варіантами відповідей: “1 – цілком достатні; 2 – достатні; 3 – дещо обмежені; 4 – вкрай обмежені; 5 – важко відповісти”, котре надає, на нашу думку, інформацію про самооцінку випускниками тих ресурсів, з якими молодь стає на шлях самостійного життя. Відповідаючи на запитання щодо існуючих можливостей, якими може скористатися молодь на старті дорослого життя, найбільша кількість респондентів (41,5%) продемонструвала переконаність, що ці можливості є дещо обмеженими. Тобто випускники усвідомлюють нестачу ресурсів для досягнення бажаних цілей. Відповідно, і цілі, що є пріоритетними при життєвому плануванні (досягнення освіти, хорошої роботи, створення сім'ї), усвідомлюються випускниками як такі, що обмежені в можливостях щодо їхнього досягнення. Суб'єктивне відчуття нестачі можливостей може зумовити скорочення життєвої активності або підпорядкування її мотивам егоцентричного спрямування, за якого соціально-продуктивні форми діяльності відступатимуть на другий план.

Проте критичної нестачі ресурсів, що стала б серйозною завадою в досягненні омріяного, випускники теж не відчують — адже “достатніми” можливості назвав більший відсоток (29,6%) випускників, аніж “вкрай обмеженими” (17,4%). Оцінка можливостей як цілком достатніх та достатніх вказує на суб'єктивне відчуття відсутності таких перешкод, як нестача ресурсів, а оцінка можливостей як обмежених та вкрай обмежених може призвести до зміни чи скорочення життєвого

планування (відповідно до оцінюваних умов, а не бажаного способу життя). Виходячи з отриманих даних, вважаємо, що реалістичне сприйняття молоддю власних можливостей як “дещо обмежених” не обов’язково ставатиме на заваді втіленню обраних життєвих стратегій.

У підсумку можна відзначити, що випускники України високою мірою орієнтуються на самостійність життєпобудови, усвідомлюючи особисту відповідальність за власне життєве конструювання. Ряд чинників соціального походження виявляється зв’язаним із елементами активності й відповідальності за своє життєздійснення у життєвих стратегіях – як бачимо, існує помітна різниця між рівнями їхньої представленості у випускників залежно від місця проживання та статевої належності. Водночас слід зазначити, що загалом обрання відповідей залишається незмінним для всіх – найбільше обирають відповіді щодо готовності зробити життя таким, яким уявляють, менше – невпевненість у готовності та найменше – переконаність у неготовності.

9.4. Соціоекономічні домагання як регулятор соціальної поведінки молоді

Загальні налаштованості випускників великою мірою визначаються їхніми домаганнями, зокрема і в соціоекономічній сфері. Аналіз таких домагань дає змогу виявити важливу прогностичну інформацію, яка свідчить не тільки про найближче майбутнє життєвого шляху молоді, а й дасть змогу виявити ціннісно-нормативні настанови, оскільки домагання цієї категорії молодих людей ще не піддані впливові життєвих реалій, пов’язаних зі здобуттям освіти та працевлаштування.

Якщо вибір тієї чи тієї форми соціоекономічної поведінки завжди пов’язаний з певним ризиком, наприклад втрати вкладених коштів, то уявна ситуація соціоекономічних домагань не вимагає ретельного прорахунку,

оскільки відповіді респондента на запитання щодо основних життєвих цілей пов'язані здебільшого з вільним вибором. Саме в цьому полягає специфіка терміна “домагання”, яке підкреслює цілі, визначені людиною самотужки, в ситуації вільного вибору, відповідно бажаним стандартам задоволення потреб, на відміну від цілей, які людина змушена приймати під впливом обставин [Магун, 1998 : 106].

Специфіка соціоекономічних домагань зумовлена не тільки інституційними особливостями ринкового господарства, а й характером самого суб'єкта цих домагань. Наприклад, В. Магун, зафіксувавши суттєве зростання статусних домагань радянської молоді на початку 1990 років порівняно з 1985 р., констатував “революцію зрослих домагань”. Стрімке зростання соціальних домагань юнаків і дівчат стосовно привілейованих соціальних позицій за умов відсутності їх через законсерваність соціальної структури зумовили поширення невдоволення та делегітимацію радянського соціального порядку [Магун, 1998]. Отже, життєві домагання молоді стали важливим каталізатором регуляції соціальної поведінки загалом у суспільстві.

Дослідження В. Магуна було засноване переважно на вивченні домагань, які належать до трьох компонентів майбутнього соціального становища молоді: влади, престижу та багатства. Однак сучасні реалії вимагають з'ясування *модернізаційного потенціалу* соціоекономічних домагань молоді, його чинників та передумов. Надзвичайно є важливим порівняти соціоекономічні домагання українських випускників за статевою, поселенською та регіональною структурою. Крім цього, потрібно перевірити вплив на соціоекономічні домагання таких характеристик, як рівень релігійності та рівень успішності під час навчання у школі.

Одним із інструментів виявлення дійсних і реальних домагань є т.зв. провокативні запитання щодо можливої поведінки у разі невимушених ситуацій. Однією з таких

ситуацій є несподіване отримання великої кількості грошей. У такій ситуації – ситуації невизначеності – людина стає навіть відвертішою, ніж за умов цілковитої ясності, виявляючи свої глибинні психологічні властивості. Гроші в даному випадку виступають як інструмент втілення власних поведінкових стратегій. Серед варіантів відповідей пропонуються домагання споживачького (витрати на розваги і подорожі, придбання нерухомості, дорогих речей тощо), накопичувального (заощадження більшої частини коштів у банку) модернізаційного (підприємницькі домагання; витрати на навчання й освіту в Україні чи за кордоном), благодійницького (добročинність, виділення значної частини коштів на бідних), гедоністичного (витрати на улюблене заняття, хобі) характерів.

Всеукраїнське дослідження випускників середньої школи мало на меті дослідити не лише освітні проблеми, які хвилюють молодь, а й її життєві плани, цінності, цілі, тобто психологічну й соціальну готовність молодих людей до вступу у доросле життя. Відповідаючи на запитання *“Якщо б несподівано Ви отримали дуже велику кількість грошей, то як би розпорядились ними?”*, порівняно з дорослим населенням (зразка 2004 р.) випускники 2011/2012 року впевненіше декларують свою спроможність розпоряджатися несподіваними грошима (табл. 41).

Водночас, якщо порівняти розподіл відповідей молоді до 30 років серед дорослого населення та відповіді випускників шкіл, то в цілому вони збігаються. Принаймні тенденції особливостей відповідей зі зниженням віку, які спостерігалися у 2004 р., більш-менш відповідають структурі уявного розпорядження грошима серед одинадятикласників. З іншого боку, якщо порівняти структуру переваг у розпорядженні грошима, то існують певні відмінності. За результатами дослідження 2004 р. найбільшу популярність здобули два шляхи розпорядження грошима, які користувалися підтрим-

Таблиця 41

Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними? (розподіл відповідей випускників шкіл та вікових когорт населення України) (%)

Варіанти відповідей	Випускники 2011/2012	Україна, 2004 (доросле населення)			
		до 30 років	30–54	55 і старші	Загалом
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	58,2	60,4	54,6	34,2	49,4
Заощадив більшу частину коштів у банку	26,8	18,5	13,3	12,1	14,1
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	63,8	49,9	33,7	8,6	29,3
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	18,3	10,3	10,5	19,5	13,3
Витратив би на розваги, подорожі	12,8	12,1	8,8	4,9	8,3
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	18,4	9,3	8,0	4,0	7,0
Витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном	40,8	37,5	53,9	54,0	50,4
Інше	3,6	2,1	3,7	6,3	4,2
Важко відповісти	3,3	6,4	9,4	18,1	11,5

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

кою близько половини населення: 1) побудували б собі будинок, придбали автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких та 2) витратили б на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном. Причому перший шлях набував підтримки зі зниженням віку, а другий шлях – зі збільшенням віку. Натомість серед випускників українських шкіл 2011/12 навчального року найбільшою підтримкою користується варіант

вкладення коштів у якусь солідну справу або заснування власного бізнесу; наступним йде шлях активного споживання (будинки, автомобіль, дорогі речі) і вже потім витрати на освіту. Ще однією особливістю є те, що серед випускників сучасних шкіл варіант витрати грошей на благодійництво набув дещо більшої підтримки, ніж серед молоді і людей середнього віку у 2004 р.

Суттєві відмінності у стратегіях розпорядження випускниками несподіваними грошима простежується за статевим розподілом (табл. 42). Серед дівчат більшою мірою проявилися споживацькі домагання, тоді як серед хлопців найпопулярнішою стала підприємницька перспектива. Так само дівчата дещо більше, ніж хлопці, підтримують варіанти, пов'язані благодійницькою діяльністю та фінансуванням власної освіти. Натомість хлопці дещо більше, ніж дівчата, вклали б несподівані гроші у розваги і подорожі або ж частину коштів заощадили б у банку.

Таблиця 42

Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними?
(розподіл відповідей випускників українських шкіл за статтю), 2011 р. (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Юнаки</i>	<i>Дівчата</i>
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	54,1	62,0
Заощадив би більшу частину коштів у банку	29,5	24,4
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	68,2	59,7
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	15,2	21,3
Витратив би на розваги, подорожі	14,1	11,7
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	21,5	15,5
Витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном	35,2	46,1
Інше	3,8	3,5
Важко відповісти	2,9	3,6

Випускники великих міст порівняно зі своїми колегами з інших населених пунктів, особливо з села, вирізняються більшою схильністю до витрат на розваги і подорожі (табл. 43). Натомість сільські випускники децю більше декларують перспективу доброчинності, ніж їхні міські ровесники, які, на відміну від випускників з села, більше демонструють підприємницькі домагання. Цікаво, що одинадцятикласники великих міст та сіл децю більше прагнуть здобути освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном, ніж їхні ровесники з малих міст. До того ж випускники малих міст більше, ніж інші, прагнуть мати будинок, автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких.

Таблиця 43

Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними?"
(поселенський розподіл відповідей випускників українських шкіл), 2011 р. (%)

Варіанти відповідей	Місто з насел. понад 250 тис. осіб	Мале місто чи смт	Село
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	57,8	60,1	56,8
Заощадив би більшу частину коштів у банку	26,2	26,4	27,7
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	65,8	66,9	58,1
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	18,3	16,4	20,6
Витратив би на розваги, подорожі	17,7	11,9	7,1
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	16,7	19,9	18,9
Витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном	42,4	38,6	41,2
Інше	3,6	3,5	3,7
Важко відповісти	2,6	2,3	5,4

Порівняно з іншими регіонами, випускники Заходу та Півдня меншою мірою стверджують, що витратили б гроші на розваги та подорожі (*табл. 44*). Можна припустити, що їхня географічна близькість відповідно до гір та моря і пов'язана з цим можливість підзаробити у курортний сезон не зовсім налаштовують на рекреаційні практики. Водночас одинадятикласники Західного та Східного регіонів вирізняються найбільшими підприємницькими домаганнями та схильністю до благодійництва. Цікаво, що споживацькі домагання найбільше притаманні випускникам Центрального регіону: вони, порівняно з їхніми однолітками з інших регіонів, більшою мірою схильні до придбання нерухомості, авто та дорогих речей та заощадження коштів у банку. Випускники Сходу вирізняються тим, що більшою мірою, ніж

Таблиця 44

**Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними?
(регіональний розподіл відповідей випускників українських шкіл), 2011 р. (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	55,3	64,0	60,1	54,6
Заощадив би більшу частину коштів у банку	24,1	32,4	23,9	25,5
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	66,5	62,1	61,3	64,4
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	23,3	14,3	17,2	18,3
Витратив би на розваги, подорожі	10,1	15,4	9,2	14,7
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	15,2	19,1	14,1	22,9
Витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном	49,0	41,5	39,3	34,0
Інше	3,5	1,8	4,9	4,6
Важко відповісти	5,8	1,5	3,1	2,9

інші, присвятили б себе улюбленому заняттю (хобі). Очевидним є зростання рівня модернізаційних домагань освітнього характеру зі Сходу на Захід: якщо одинадцятикласники Сходу схильні найменшою мірою з-поміж своїх ровесників з інших регіонів витратити несподівані гроші на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном, то серед їхніх ровесників із Заходу України таких найбільше.

В окремих випадках простежується існування зв'язку між рівнем загальної успішності та підтримкою певних домагань (табл. 45). Зокрема, підтримка варіанта розпорядження грошей на користь підприємницької та благодійницької стратегій збільшується зі зростанням загальної успішності у навчанні. Натомість підтримка варіанта споживацьких домагань зростає зі зниженням

Таблиця 45

Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними? (розподіл відповідей випускників українських шкіл) залежно від їхньої загальної успішності, 2011 р. (%)

Варіанти відповідей	Загальна успішність		
	5–6 балів	7–9 балів	10–12 балів
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	61,5	59,1	55,4
Заощадив би більшу частину коштів у банку	32,7	24,9	28,0
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	59,6	63,4	65,9
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	9,6	19,5	19,4
Витратив би на розваги, подорожі	8,7	11,8	15,9
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	20,2	18,1	18,5
Витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном	32,7	41,5	42,0
Інше	3,8	4,2	2,2
Важко відповісти	1,9	3,7	3,2

загальної успішності. Цікаво, що варіант заощадження несподіваних грошей у банку дещо більше користується підтримкою серед випускників із загальною успішністю 5–6 балів. Виявилось, що схильність до витрат на розваги і подорожі є більше притаманною успішнішим випускникам.

Серед груп з певним ступенем релігійності виявилось більше тих, хто витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном, ніж серед атеїстів і нерелігійних (*табл. 46*). Цікаво, що підприємницька перспектива виявилася найменш притаманна глибоко віруючим одинадцятикласникам: їхня кількість (42,6%) істотно відрізняється від кількості можливих підприємців в інших групах за рівнем релігійності (60–68%). Існують також різочі відмінності щодо перспективи витрат на благодійницьку діяльність: якщо така перспектива притаманна 40,4% глибоко релігійним підліткам, то серед байдужих до релігії та церкви таких виявилось лише 7,6%. Так само відмінними є наміри щодо витрат на розваги і подорожі: якщо серед глибоко релігійних така перспектива привабила лише 8,5%, то серед переконаних атеїстів таких нараховується вже 25,5%.

Аналіз соціоекономічних домагань випускників шкіл за соціально-демографічною структурою та рівнями релігійності й успішності виявив певні відмінності. Серед дівчат більшою мірою проявилися споживацькі домагання та фінансування власної освіти, тоді як серед хлопців найпопулярнішою стала підприємницька перспектива. Випускники міст на відміну від випускників з села більшою мірою демонструють підприємницькі та гедоністичні домагання. Натомість сільські випускники більше декларують перспективу добродійності. Освітні домагання найбільше притаманні одинадцятикласникам Заходу України, найменше – випускникам Сходу, які вирізняються гедоністичними домаганнями. Споживацькі і накопичувальні домагання найбільше при-

таманні випускникам Центрального регіону. Крім цього, ці домагання притаманні випускникам із нижчим

Таблиця 46

Якби Ви несподівано отримали дуже велику кількість грошей, то як розпорядилися б ними? (розподіл відповідей випускників українських шкіл) залежно від релігійних переконань, 2011 р. (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Переконаний атеїст</i>	<i>Байдужий до релігії та церкви</i>	<i>Релігійний (вірю в Бога), але не сподіваю конкретної релігії</i>	<i>Релігійний, час від часу відвідаю церкву (мечеть, молитовний будинок тощо)</i>	<i>Іллько релігійний, регулярно відвідаю церкву (мечеть, молитовний будинок), дотримуюсь у житті релігійних принципів тощо</i>	<i>Важко відповісти</i>
Побудував би собі будинок, придбав автомобіль, інші дорогі речі для себе і своїх близьких	59,6	54,3	60,5	56,1	61,7	57,9
Заощадив би більшу частину коштів у банку	29,8	25,7	30,1	24,3	21,3	26,4
Вклав би кошти у якусь солідну справу або заснував власний бізнес	59,6	61,9	65,0	68,2	42,6	60,3
Значну частину роздав би бідним, зайнявся б благодійницькою діяльністю	25,5	7,6	15,2	22,6	40,4	14,9
Витратив би на розваги, подорожі	25,5	11,4	14,6	11,0	8,5	10,7
Присвятив би себе улюбленому заняттю (хобі)	12,8	30,5	19,8	13,6	17,0	19,8
Витратив би на навчання й освіти у престижних закладах в Україні чи за кордоном	31,9	35,2	41,6	46,0	40,4	32,2
Інше	2,1	3,8	3,6	2,7	10,6	4,1
Важко відповісти	0,0	1,0	2,4	3,6	2,1	8,3

рівнем загальної успішності. Натомість підприємницькі, освітні та гедоністичні домагання зростають зі збільшенням загальної успішності. Серед глибоко віруючих випускників шкіл меншою мірою, ніж серед інших, користуються популярністю підприємницькі та гедоністичні домагання. Водночас серед груп з певним ступенем релігійності виявилось більше тих, хто витратив би на навчання й освіту у престижних закладах в Україні чи за кордоном, ніж серед атеїстів і нерелігійних.

Отже, підсумовуючи аналіз соціоекономічних домагань випускників українських шкіл, можна стверджувати, що порівняно з молоддю зразка 2004 р., яка віддавала перевагу споживацьким домаганням, серед одинадцятикласників 2011/12 навчального року більшою підтримкою користується варіант підприємницьких домагань. Водночас споживацькі домагання серед сучасних випускників все ж є більш популярними, ніж вкладання коштів у свою освіту.

НА ШЛЯХУ ВІД НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ДО ПЕРЕВИЗНАЧЕНОСТІ?

Замість післямови

Суспільні трансформації, що тривають в країні вже понад 20 років, від самого початку були доволі радикальними та стрімкими. Нова країна, нові ринкові умови життєдіяльності, нова політична система – все це поставало водночас і не могло не відбитися на житті кожної людини. Регулятори, які підтримували попередній соціальний порядок, зазнали суттєвих руйнівних впливів під час руйнування соціальної системи. Здавалося б, так само швидко мали змінюватися й уявлення про чинники та механізми регуляції у свідомості людей. Проте виявилося, що рефлексія змін значно відставала від самих змін. Після десяти років перетворень картина “образу теперішнього” у масовій свідомості населення країни, не так вже й істотно відрізнялася від “образу минулого”, який репрезентував у масовій свідомості життя за радянських часів. Хоча найбільш радикальні перетворення на рівні економічної чи політичної системи залишилися на той час у минулому, відрефлексованість перетворень у вимірах суспільства, які позбавлені “наочності”, але виступають невід’ємними внутрішніми регуляторами соціальних процесів, виявилася ще досить слабкою.

Яким же був для населення “образ теперішнього” на початку двохтисячних? Спробуємо відновити його, спираючись на дані моніторингу Інституту соціології, отримані у 2003 р.¹. Респондентам пропонувалося визначити, що, на їхню думку, найвідчутніше змінилося в

---

¹Опитування здійснювалося у рамках моніторингу ІС НАНУ “Українське суспільство”. Вибіркова сукупність становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

сучасному українському суспільстві порівняно із радянськими часами. Низка варіантів поєднувала показники, які б репрезентували зміни у різних вимірах суспільства, включно з “виміром особистісним”. Відповідно до переліку увійшли такі характеристики, як ідеали суспільства, головні життєві цінності, зразки життєвого успіху, правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, уявлення про “добре” і “погане”, можливості для досягнення мети, вимоги, які висуває людині життя, ставлення людей одне до одного, самі люди.

У таких координатах образ суспільства у свідомості індивіда набуває ознак суб’єктності. Ситуація соціальних трансформацій продукує умови, за яких людина вимушена компенсувати власною діяльністю руйнування соціальних підвалин свого життєвого світу, що вимагає спеціального усвідомлення “непомітного”, точніше невідрефлексованого в стабільних умовах зв’язку кожного індивіда із суспільством. Таке усвідомлення оформлюється через індивідуальну оцінку взаємодії двох суб’єктів, один із яких – особистість, а інший – держава.

В умовах “радянського минулого” образ відносин між ними був досить усталеним і формувався на засадах патерналізму. І хоча фактично ці засади були значно розхитані, усвідомлення нового формату взаємодії соціальних суб’єктів виявилось на той момент досить невиразним. Отже, у 2003 р., відповідаючи на запитання “Що з переліченого, на Вашу думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно з радянськими часами?” (табл. 47), лише трохи більше 40% опитаних визнали зміни у ставленні держави до людини.

Причому саме ця позиція передувала в усіх соціальних групах, незалежно від віку, рівня освіти тощо. Отже, в уявленнях населення картина змін центрувалася навколо теми порушення зв’язків людини із соціальним світом. Насамперед йшлося про відносини людини і держави, проте “помітною” стала зміна ставлень людей одне до одного, і, що характерно, зміни в самих людях.

Таблиця 47

**Характеристика уявлень населення
про зміни в суспільстві, 2003 р. (%)***

<i>Суб'єктивний вимір змін</i>	<i>% від загальної кількості опитаних</i>
Ставлення держави до людини	41,6
Ставлення людей одне до одного	32,1
Самі люди	28,3
<i>Нормативний вимір змін</i>	
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	24,9
Вимоги, що їх висуває людині життя	23,2
<i>Ціннісний вимір змін</i>	
Уявлення людей про “добре” і “погане”	18,9
Головні життєві цінності людей	11,8
<i>Можливісний вимір змін</i>	
Можливості для досягнення мети	14,3
<i>Ідеальний вимір змін</i>	
Ідеали суспільства	11,9
Зразки життєвого успіху	7,8
<i>Невідрефлексованість змін</i>	
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	5,0
Вагалися з відповіддю	12,3

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Слабше був відрефлексований вимір нормативний. Лише чверть населення серед найважливіших змін називали зміну правил досягнення успіху і вимог, що висуває людині життя. Причому сам цей факт досить добре узгоджувався з аномійним станом суспільства. Більшість опитаних не вбачали суттєвої відмінності між правилами, за якими слід діяти, щоб досягти успіху в сучасному суспільстві порівняно з суспільством радянським. Проте в реальності мала місце класична, за Дюркгеймом, ситуація, коли слідування старій системі правил не забезпечувало бажаного результату, що і підживлювало стан аномії.

Не надто відрефлексованими були і зміни ціннісних орієнтирів. Лише приблизно п'ята частина населення серед найважливіших ознак змін називали зміну уявлень людей про “добре”, й “погане”, а про відчутність змін у головних життєвих цінностях заявила десята частина. Зауважимо, що йдеться не про “правильність” чи “моральність” самого суспільства, а саме про орієнтири, за якими визначають цю “правильність”. Фактично ці дані показували слабкість регулювальної функції моралі в тогочасному суспільстві.

Загалом рефлексія щодо зміни суспільних ідеалів і зразків життєвого успіху значно відставала від реальної фіксації у свідомості таких змін. Так, люди досить впевнено відчували експансію цінностей та норм, досить далеких від радянських. Відповідаючи на запитання *“Які з моральних цінностей і норм західного способу життя найактивніше входять у наше життя?”*, 45% відзначили, що в наше суспільство проникає культ грошей, 28,3% виокремили активне входження у життя спрямованості до життєвого успіху за будь-яку ціну. Проте назагал у суспільстві не було поширене відчуття, що змінилися ідеали суспільства або зразки життєвого успіху. Такі зміни відмітили 11,9% і 7,8% опитаних відповідно.

Напрочуд мало людей вважали, що в суспільстві істотно змінилися можливості для досягнення мети (14,3%), хоча, як засвідчували відповіді на інші запитання моніторингу, більшість населення фіксувало суцільний брак різноманітних можливостей, а шанси здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті негативно оцінювали на той час 60% опитаних. Одним із найбільш прийнятних пояснень такої недостатньої уваги до теми нових можливостей була, очевидно, їхня недоступність. Картина реальних втрат, імовірно, впливала на оцінку потенційних здобутків.

Отже, картина суспільних змін виявилася дещо неочікуваною і суперечливою. З одного боку, зміни нібито констатувалися, фактично, з другого – не усвідомлювалися як ознаки нової соціальної реальності. Рефлексія

щодо “невидимих трансформацій” значно відставала від реального стану речей. Одним із можливих пояснень цього можна вважати те, що населення країни все ще перебувало під впливом “культурної травми”, пов’язаної з розпадом старої і становленням нової соціальної системи. Використання цього концепту видається нам доволі перспективним насамперед зважаючи на його чітку конфігурацію і гарну операціоналізацію, що спирається на використання індикаторів, які традиційно застосовуються соціологами для опису суспільств, що трансформуються. За Штомпкою, соціальна зміна, що пов’язана з травматичними подіями, характеризується: несподіванкою і швидкістю; глибиною і радикальністю; екзогенним, непідвладним нашому впливу, шокуючим і відразливим характером. Як наслідок “відбувається порушення порядку, символи набувають значень, відмінних від звичних означень. Цінності втрачають цінність, вимагають нездійснених цілей, норми приписують непридатну поведінку, жести і слова позначають щось відмінне від колишніх значень. Вірування відкидаються, віра підривається, довіра зникає, харизма зазнає краху, ідоли руйнуються” [*Штомпка, 2001 : 11*]. Фактично перед нами опис руйнації регулятивної системи, який і переживається як культурна травма.

Як соціально-психологічні ознаки травми Штомпка виділяє: синдром недовіри; песимістичний погляд на майбутнє; ностальгію за минулим; травми колективної пам’яті, пов’язані з переоцінкою минулого. Стратегії подолання травми представлені ним у мертоновській традиції через соціальні типи акторів, що демонструють інноваційні; ретреатистські; ритуалістські; бунтарські зразки оволодіння травмуючою ситуацією. Актори або приймають системні зміни як незворотну даність, або ухиляються від травми через пасивність чи маргіналізацію, або набувають впевненості з опорою на традиційні зразки поведінки, або намагаються пом’якшити травми атакою на фундамент системи під гаслом повернення до старих (оновлених) інститутів [*Штомпка, 2001(a)*]. Отже, ті

стратегії, про які йшлося у останньому розділі книги, фактично і є стратегіями подолання травми. Аналізуючи розвиток ситуації в Польщі, Штомпка констатує модернізаційний характер подолання травми, коли “криза відходу” вирішується через масове продукування інноваційних стратегій, що призводять до оновлення культурних зразків. Очевидно, що в Україні можна впевнено констатувати відсутність такого розвитку подій.

Інший сценарій пристосування до змін з опорою на традиційні зразки як ключові чинники регуляції демонструє російське суспільство. Застосування концепту культурної травми для опису змін, що відбуваються в Росії, було здійснено Т. Ємельяною [*Емельянова, 2008*]. Соціально-психологічні ознаки травми, що виділяються в її дослідженні, дещо відрізнялися від запропонованих П. Штомпкою, оскільки акцент був зроблений на відображенні травми в колективних переживаннях, поділюваних членами великих соціальних груп, а також на аналізі наслідків травми на груповому та соціальному рівнях. Як показники травми виступали: високий ступінь соціальної фрустрованості; різкі зміни в соціальній ідентичності, передусім громадянській; негативне забарвлення емоційних компонентів соціальних уявлень про нові суспільні явища. Стратегії подолання травми розглядалися в цьому дослідженні через процес трансформації колективних уявлень у традиції С. Московичі і пов’язувалися з переосмисленням реальності, у процесі якого новий, незнайомий і, можливо, загрозливий феномен (травмуюча соціальна зміна, за Штомпкою) вимагає інтерпретацій, що виробляються колективно. При цьому символічний процес долання травми відбувається через конструювання соціальних уявлень (метафор, оцінок, пояснень) у міжособистісному і колективному дискурсах.

І хоча вихідною точкою як для поляків, так і для росіян слугувала “криза відходу”, і в обох випадках ситуація травми пом’якшилася і втратила значущість, долання кризи у масовій свідомості росіян спиралося не так на стратегію оновлення (інноваційну), як на страте-

гію відродження (ритуалістську). При цьому ситуація новизни і невизначеності була подолана через звернення до традиційних зразків. Можна припустити, що Білорусь, попри всю традиційність збережених регуляторів, репрезентує на пострадянському просторі якраз стратегію бунту проти змін і компенсації травми під гаслом повернення до старих (оновлених) інститутів.

Україна на сьогодні скоріше демонструє ретретистську стратегію. Принаймні на індивідуальному рівні класичні регулятивні чинники фактично знецінені. За даними 2013 р., приймаючи рішення у життєвих ситуаціях, беруть до уваги погляди рідних і близьких 78,1% респондентів, покладаються на власну інтуїцію – 46,4%, зважають на норми закону, що діють у країні, – 27,3%. Зауважимо, що сама постановка питання не передбачала необхідності звернення саме до законодавчих норм, оскільки йшлося про будь-які життєві рішення, а отже, незначна частка згадувань про звернення до законів не може слугувати свідченням низького впливу цього регулятора поведінки. Проте вельми показовою є слабкість регуляторів традиційних. Так, на норми та цінності релігії зважили б 16,3%, на норми і традиції сьогодення – 8,7%, а на норми і традиції радянських часів – 8,4%. Фактично головним регулятором поведінки виступає найближче оточення індивіда і власні переконання. З тих чи інших причин, але маємо дистанціювання індивіда від суспільного впливу.

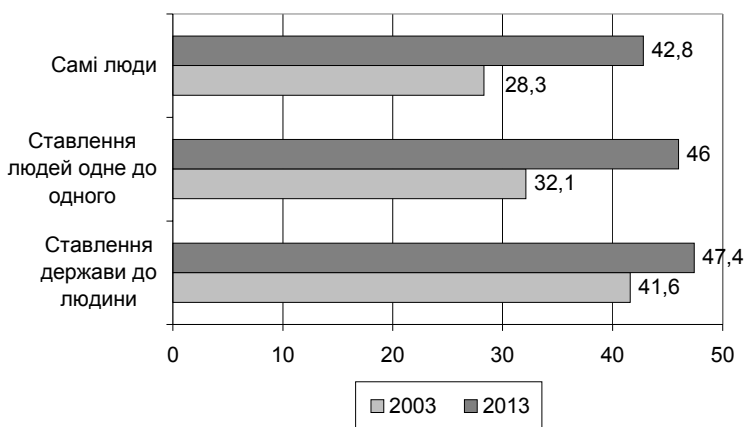
Слід зазначити, що на початку трансформацій ситуація в Україні мало відрізнялася від польської, російської або білоруської. Та сама “криза відходу” і ті самі компенсаторні механізми. Однак якщо і в Польщі, і в Росії, і в Білорусі можна говорити про подолання вихідної культурної травми, то в Україні стан масової свідомості досить суперечливий. Якби ми спробували відповісти на запитання, “чи є культурна травма в Україні?”, використовуючи критерії Штомпки, то насамперед змушені були б констатувати сильну вираженість при-

наймні двох показників: синдрому недовіри і песимістичного погляду на майбутнє. В Україні протягом багатьох років стабільно підтримується високий рівень недовіри населення до всього соціального оточення, крім найближчого, у тому числі й до людей загалом. За даними Європейського соціального дослідження, у 2011 р. за показниками довіри до інститутів влади Україна посіла останнє місце серед 26 європейських країн [*Українське суспільство, 2011*]. Стосовно ставлення до майбутнього, то воно не тільки не поліпшується, а навпаки, стає більш песимістичним. Якщо у 2001 р., за даними моніторингу ІС НАНУ, думаючи про майбутнє України, 47% населення відчувало надію, то у 2013-ому так відповіло лише 32%, водночас кількість тих, хто дивиться в майбутнє України зі страхом, зросла з 13 до 22%, а тих, хто відчуває при цьому безвихідь, – з 8 до 18%.

Водночас ностальгія за минулим, хоча все ще помітно виражена у окремих соціальних груп, проте загалом поступово зменшується. Те ж можна сказати і про травму колективної пам'яті, пов'язаної з переоцінкою радянського минулого. Якщо порівняти оцінку населенням вихідної травмуючої зміни – розпаду СРСР у короткостроковій (1994 р.) і довгостроковій (2011 р.) перспективі, то виявляється, що радикальні зрушення відбулися фактично тільки по одній позиції. Майже вдвічі (з 43 % до 26 %) зменшилася кількість тих, хто вважає, що ціна змін була надто велика. І ця реакція має суто психологічну природу, переживання проблем, через які проходили люди на початку перетворень, відійшло в минуле, а сучасні проблеми вже не сприймаються порівняно з радянськими часами.

Назагал на основі даних моніторингових досліджень можна говорити про упевнене подолання “кризи відходу” в тому сенсі, що розрив з попередньою ціннісно-нормативною системою має вже доволі міцний характер. Наразі сприйняття реальності досить відчутно трансфор-

мовано порівняно з оцінками десятирічної давнини². Єдина група, яка чисельно не змінилася і становить протягом останніх 10 років близько 5% опитаних, це група тих, хто взагалі не відрефлексовує зміни, тобто вважає, що жодних істотних змін не відбулося. З решти позицій спостерігаємо суттєві зрушення. Причому насамперед вони стосуються саме тих вимірів, які позбавлені “наочності”. Зокрема, оцінка змін у ставленні держави до людини, як і раніше, відрефлексована найкраще і фіксується майже половиною опитаних (рис. 21). Це і не дивно, бо ця оцінка спирається на низку об’єктивних індикаторів, таких як стан пенсійного забезпечення, медичного обслуговування тощо. Проте зміни у ставленні людей одне до одного не мають таких однозначних репрезентацій і фіксуються лише в суб’єктивному досвіді, проте наразі такі зміни відмітила майже половина респондентів і понад 40% вважають, що суттєво змінилися самі люди. Фактично це і є одним із найзначніших показників суспільних перетворень, оскільки правила

Рисунок 21. Динаміка відрефлексованості змін у суб’єктивному вимірі (%)

²Вибіркова сукупність у 2013 р. становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

політичних чи економічних взаємодій у певному сенсі перетворити легше, ніж самих людей.

Можна сказати, що наразі у свідомості людей відбувається активна трансформація соціокультурної складової картини світу. Якщо 10 років тому зміни головних життєвих цінностей усвідомлювали лише 11,8% опитаних, то тепер їх вважають суттєвими вже 33,1%, значно зросла і частка тих, хто відмітив, що істотно змінилися уявлення людей про те, що “добре” і “погане” (від 18,9% до 32,1%). Ідеали суспільства, зміни яких відчувало лише 11,8%, наразі вважають суттєво трансформованими вже 27,2%, зразки життєвого успіху, зміни яких у 2003 р. вважало істотними лише 7,8%, на сьогодні оцінюють як суттєво оновлені 24,1%. Підсилилася і рефлексія щодо нормативного виміру взаємодій. Кількість тих, хто відмітив відчутну зміну правил, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, зросла від 24,9% до 34%, зміну вимог, що їх висуває перед людьми життя, відмічають нині 31%, що значуще більше, ніж десять років тому (23,2%). При цьому частка тих, хто вагався з відповіддю, навіть зменшилася від 12,3% до 9,1% (рис. 21).

Отже, старі регулятори вже усвідомлено відкидаються значною частиною населення. Що ж приходить їм на зміну? Сьогодні в масовій свідомості відбувається активна трансформація уявлень про зміни у регулятивних процесах. Якщо 10 років тому у 2003 р. зміни головних життєвих цінностей суспільства усвідомлювали лише 11,8% опитаних, то у 2013-ому їх вважають суттєвими вже 33,1%, значно зросла і частка тих, хто зазначив, що істотно змінилися уявлення людей про “гарне” і “погане” (з 18,9% до 32,1%). Ідеали суспільства, зміни яких у 2003 р. відзначало тільки 11,8%, нині вважають такими, що істотно трансформувалися, вже 27,2%, зразки життєвого успіху, зміни яких у 2003 р. фіксувало лише 7,8%, на сьогодні оцінюють як суттєво оновлені 24,1%. Посилилася і рефлексія нормативних змін. Кількість тих, хто зазначив суттєві зміни правил, за яки-

ми потрібно діяти, щоб досягти успіху в житті, зростає з 24,9% у 2003 р. до 34% у 2013-ому, зміну вимог, які висуває перед людьми життя, відзначають 31%, що значуще вище, ніж десять років тому (23,2%). При цьому частка тих, хто не зміг відповісти, навіть зменшилася з 12,3% до 9,1%.

Таким чином, можна констатувати, що в масовій свідомості українців “Рубікон перейдено”, розрив з минулим відбувся, але переживання травми, показниками чого є високий ступінь недовіри, висока фрустраваність, негативний емоційний фон, триває. Певною мірою цей парадоксальний висновок пов’язаний із тим, що осмислення феномена культурної травми здійснювалося постфактум, і як показники з самого початку залучалися вже наявні індикатори, що не дають змоги відобразити повною мірою динаміку змін.

Вельми показовою характеристикою суспільних змін є і те, що досить однорідна раніше картина сьогодні істотно відрізняється насамперед у різних вікових групах. В опитуванні 2003 р. загалом подібні з більшості позицій оцінки значуще відрізнялися лише щодо оцінки правил досягнення успіху. Суттєвими такі зміни вважали 28,8% респондентів віком до 30 років і лише 17,8% серед тих, кому було понад 55, що загалом підтверджувало кращу адаптованість і пристосованість до змін молодшої вікової групи. Проте загалом можна було констатувати, що “образ теперішнього” формувався в усіх вікових групах порівняно з “образом минулого”.

В опитуванні 2013 р. відмінності між віковими групами виявилися доволі неоднозначними (табл. 48).

У нормативному вимірі сприйняття соціальної реальності залишилося досить подібним. Правила, вимоги, можливості, та й самі люди сприймаються усіма учасниками опитування як даність, що відрізняється від попередніх часів. Така подібність оцінок свідчить насамперед про те, що стан аномії в суспільстві поступово долається і нові координати взаємодій стають дедалі більш визначеними і чіткими для населення.

Таблиця 48

Що з наведеного, на Вашу думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно з радянськими часами? (віковий розподіл відповідей), 2013 р. (%)

<i>Подібність оцінок</i>	<i>до 30 років</i>	<i>30–54 років</i>	<i>55 років і більше</i>
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	30,2	37,0	31,7
Самі люди	38,5	43,7	44,0
Вимоги, що їх ставить до людини життя	30,2	31,7	30,4
Можливості для досягнення мети	23,1	25,6	23,1
<i>Відмінність оцінок</i>			
Зразки життєвого успіху	15,7	25,7	26,5
Уявлення людей про те, що є “добре” і що “погане”	23,4	34,3	34,0
Ставлення людей один до одного	34,9	46,9	51,2
Ставлення держави до людини	38,8	48,8	50,5
Головні життєві цінності людей	25,4	35,3	34,2
Ідеали суспільства	21,9	28,6	28,1
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	4,7	4,9	6,0
Важко відповісти	17,5	6,9	7,7

Водночас соціокультурна складова змін оцінюється по-різному. Для старших вікових груп відмінності є значно виразнішими, що свідчить про усвідомлене протиставлення образів “минулого” і “теперішнього”. А от для тих, кому ще немає 30 і хто фактично повністю соціалізований у суспільстві часів незалежності, образ “минулого” не спирається на власні переживання і спогади, а отже, втрачає актуальність як точка відліку для порівняння. Це підтверджує і доволі значна частка у молодшій віковій групі тих, хто вагається з відповіддю.

Загалом можна констатувати, що для старших вікових груп образ колишнього суспільства стає дедалі віддаленішим від образу суспільства теперішнього, яке сприймається як “нова реальність”, яка, можливо, і гірша за попередню, але вже відірвана від неї у свідомості людей. Натомість молодші вікові групи стають поступово більш придатними для маніпулювання за допомогою міфологізації минулого, проте можливості

такого маніпулювання обмежуються реальним зануренням молоді у сучасність. За наявності можливостей для самореалізації та більш-менш позитивних життєвих перспектив розрив з минулим зростатиме і зменшуватиметься у всіх вікових групах, за умов же погіршення життєвої ситуації міф ідеального минулого має певні шанси на поширення у масовій свідомості.

Таким чином, використання метафори культурної травми стосовно характеристик соціально-психологічного стану сучасного українського суспільства дає можливість, з одного боку, підтвердити наявність ознак травми, з другого – констатувати відрив від “кризи відходу”. І це повертає нас до вихідного конструкту дослідження, характеристики ситуації крізь призму “продовженої нестабільності”. Видається, що в даний час ми маємо нестабільність, яка характеризує переживання не старої, а нової кризи. Оскільки “криза відходу” не була опанована, а найбільш поширеною стратегією протистояння їй у психологічному сенсі став ретретизм, ми наразі не маємо ані оновлення, ані повернення, а отже, маємо трансформацію “кризи відходу” у “кризу невизначеності”. Травмуюча ситуація змінилася, але не втратила значущості. При цьому на рівні масової свідомості відбувається рутинізація кризи, що підтримує на індивідуальному рівні протидію зовнішнім регулятивним впливам.

Подальший розвиток подій можливий для українського суспільства в напрямках усіх стратегій подолання травми, за винятком, хіба що ритуалістських. Зважаючи на внутрішній соціокультурний розкол українського суспільства, звернення до загальної традиції уявляється малоімовірним. Однак шлях для інноваційних стратегій, пов’язаних з оновленням культурних зразків, видається можливим, оскільки всупереч усім негативам громадянська ідентичність поступово набуває дедалі позитивнішого забарвлення, а отже, зменшується підґрунтя продукування ретретистських стратегій, які

передбачають пасивність і маргіналізацію. За останні десять років кількість тих, хто пишається тим, що є громадянином України, зросла загалом з 34% до 48%, а серед молоді до 30 років таких наразі 55%. При цьому не виключений і сценарій масового продукування бунтарської стратегії, однак, оскільки вона пов'язана з подоланням “кризи невизначеності”, а не “кризи відходу”, її сенс полягатиме не у бунті “проти змін”, а у бунті “за зміни”, в результаті чого у масовій свідомості легітимуються нові ціннісні та нормативні зразки.

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М. : Мысль, 1991. – 245 с.
2. *Алексеев С.С.* Теория права / Алексеев С.С. – М., 1995. – 320 с.
3. *Бабенко С.С.* Социальный механизм постсоветской трансформации: деятельностно-структурный подход. Жизненные стратегии в воспроизводстве социального механизма / С.С.Бабенко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Куценко; соредактор С.С.Бабенко. – Х. : Изд. Центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н.Каразина, 2004. – 418 с. – С. 259–273.
4. *Баранов А.Н.* Словарь русских политических метафор / А.Н.Баранов, Ю.Н.Караулов. – М., 2004. – 330 с.
5. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / Бауман З. ; пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
6. *Бауман З.* Текучая современность / Бауман З. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
7. *Бевзенко Л.Д.* Смысл жизненного успеха: социально-культурологический контекст / Л.Бевзенко // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2000. – №1. – С. 34–51.
8. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Бевзенко Л.Д. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
9. *Бевзенко Л.Д.* Стили жизни переходного общества / Бевзенко Л.Д. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 144 с.
10. *Беленок А.* Симптомы ностальгии по советскому прошлому в коллективных представлениях населения Украины / А.Беленок // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАН України, 2012. – Вип. 4 (15). – С. 390–410.
11. *Беляева Л.А.* Идеально-типические группы адаптации в современной России / Л.А.Беляева // Кто и куда стремится вести Россию?.. Актеры макро-, мезо-, микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т.И.Заславской. – М. : МВШСЭН, 2001. – С.327–333.
12. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 324 с.
13. *Бляхер Л.* Нестабильные социальные состояния / Бляхер Л. – М. : РОССПЭН, 2005. – 207 с.
14. *Бойко Н.* Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя / Н.Бойко // Стиль життя: панорама змін : кол. моногр. / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. М.О.Шульги ; [авт. кол.: М.О.Шульга [та ін.]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 157–220.
15. *Будаев Э.В.* Метафора в политическом интердискурсе : монография / Э.В.Будаев, А.П.Чудинов. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – Екатеринбург, 2006. – 214 с.
16. *Бурдые П.* Формы капитала / П.Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–75.

17. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
18. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. — М., 1990. — С.602–643.
19. Вілсон Б. Соціологія релігії / Вілсон Б. – К. : Акта, 2002. – 344 с.
20. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / Гаман-Голутвина О.В. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2006. – 448 с.
21. Гадамер Х. Истина и метод: основы философской герменевтики / Гадамер Х.-Г. – М. : Прогресс, 1988. – 240 с.
22. Гидденс Э. Ускоряющийся мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Гидденс Э. – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.
23. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства // Гоббс Т. Сочинения : В 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
24. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Довід соціального моніторингу / Головаха Є.І. – К. : Стилос, 1997. – 154 с.
25. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е.Головаха, Н.Панина // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
26. Головаха Е. Феномен “аморальної більшості” в українському суспільстві / Е.Головаха // Україна–2002: моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С.460–468.
27. Головаха Е. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Е.Головаха, Н.Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.
28. Головаха Е.И. Самоуправляемая личность и общество / Е.И.Головаха // Четвертая всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений (Москва, 4–5 мая 2010 г.). – М. : Смысл, 2010. – С. 3–9.
29. Дробинина Е. Россия–2012 : борьба за класс, которому есть что терять / Е.Дробинина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bbc.co.uk/russian/business/2012/02/120213_middle_class_elex_protests.shtml.
30. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії / Дюркгейм Е. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
31. Емельянова Т.П. Культурная травма: социально-психологические аспекты / Т.П. Емельянова // Материалы итоговой научной конференции института психологии РАН, 14–15.02.2008 / ред. А.Л. Журавлев, Т.И. Артемьева. – М. : Ин-т психологии РАН, 2008. – С. 75–85.
32. Жоль К. К. Мысль. Слово. Метафора / Жоль К.К. – К., 1984. – 304 с.
33. Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.И.Заславская // Мониторинг

общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ, МВШСЭН, АНХ при правительстве РФ. – №6. – 2000. – С. 13–18.

34. *Заславская Т.И.* Трансформационный процесс в России и институционализация неправовых практик / Т.И.Заславская, М.А.Шабанова // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры. – М. : ГУ–ВШЭ, 2004. – С. 208–261.

35. *Злобина О.* Соціально-психологічні складові адаптивного потенціалу населення // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАН України, 2009. – С. 190–200.

36. *Зубок Ю.* Социальная регуляция в условиях неопределенности / Ю.Зубок, В.Чупров. – М., 2008. – С. 20–26.

37. *Зоткин А.А.* “Львы” и “лисы” украинской политики / Зоткин А.А. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2010. – 341 с.

38. *Зоткін А.* Деполітизація чи політичний ескапізм? / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2008. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 439–448.

39. *Кампфнер Д.* Свобода на продажу: как мы разбогатели – и лишились независимости / Кампфнер Д. – М. : Астрель : CORPUS, 2012. – 416 с.

40. *Корабльова Н.С.* Багатомірність ролівої реальності: ролі і маски – лик і личина / Корабльова Н. – Х. : ХНУ, 2000. – 288 с.

41. *Кухта М.* «Життєві стратегії»: поняття та особливості формування / М. Кухта // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАН України, 2011. – Вип. 3 (14). – С. 76–88.

42. *Кухта М.* Обґрунтування типологізації життєвих стратегій молоді України / М. Кухта // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАН України, 2012. – Вип. 4 (15). – С. 113–128.

43. *Левада Ю.А.* Сочинения : избранное : социологические очерки, 2000–2005. Варианты адаптивного поведения / Левада Ю.А. : [сост. Т. В. Левада]. – М. : Издатель Карпов Е.В., 2011. – С. 423–444.

44. *Левин К.* Теория поля в социальных науках / Левин К. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.

45. *Лутковська В.* Виконання судового рішення є невід’ємною складовою фундаментального права – права на справедливий суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700:2013-05-23-06-46-02&catid=14:2010-12-07-14-44-26&Itemid=75

46. *Льюкс С.* Власть: Радикальный взгляд / Льюкс С. – М. : Изд. дом гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 240 с. – (Политическая теория).

47. *Магун В.* Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985–1995 / В.Магун // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1/2. – С. 105–119.

48. *Маркс К.* Маркс – Павлу Васильевичу Анненкову, 28 декабря / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во полит. лит., 1962. – Т. 27. – 684 с. – С. 401–413.
49. *Маркс К.* Святое семейство или критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во полит. лит., 1962. – Т. 2. – 645 с. – С. 3–230.
50. *МВС витратило* на контроль 20 мільйонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://businessua.com/derzhavni-zakupivli/mvs-vitratilo-na-kontrol-20-milioniv.html>
51. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия / Р.Мертон // СОЦИС. – 1992. – № 3. – С. 104–114; № 4. – С. 91–96.
52. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М. : Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 180 с.
53. *Ольшанский В.* Личность в российской социологии и психологии / В.Ольшанский // Социология в России / под ред. В.А.Ядова. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 722 с.
54. *Общество* будущего: какое оно? Беседа с Дирком Беккером [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovestka/Obschestvo-buduschego-kakoe-ono>
55. *Паніна Н.* Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н.Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
56. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т.Парсонс // Американская социологическая мысль : тексты. – М., 1996. – С. 494–526.
57. *Патнам Р.Д.* Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.
58. *Поведінкові* стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / за ред. О.Злобіної. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – 160 с.
59. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О.Д.Куценко; соредактор С.С.Бабенко. – Харьков: Изд. Центр Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина, 2004. – 418 с.
60. *Петрушина Т.О.* Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / Петрушина Т.О. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – С. 344–347.
61. *Радаев В. В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–32.
62. *Резник Т.Е.* Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник. – М. : Союз, 1995.

63. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 327 с.
64. *Ручка А.* Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А.Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1 : Аналітичні матеріали / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 210–214.
65. *Саморегуляция* и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В.А.Ядова. – Л., 1979. – 264 с.
66. *Седов Е.А.* Информационно-энтропийные свойства социальных систем / Е.А.Седов // Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С. 92–101.
67. *Социальные взаимодействия: формы, типы и принципы регуляции* // Общая социология / под общ. ред. проф. А.Г.Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 654 с.
68. *Стиль жизни личности.* Теоретические и методологические проблемы. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 302 с.
69. *Українське суспільство 1992–2010.* Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги. – К. : ІС НАН України, 2012. – 660 с.
70. *Українське суспільство: двадцять років незалежності.* Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1–2 : Аналітичні матеріали / за ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.с.н. М.А.Шульги. – К. : ІС НАН України, 2011. – 576 с.
71. *Українці стали рекордно мало розлучатися* // Українська правда. Життя. – 21.07.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.prawda.com.ua/private/4c46cf3f27328/>
72. *Хабермас Ю.* Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю.Хабермас // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Вып. 2. – С. 123–136.
73. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
74. *Чучкевич М.* Основы управления сетевыми организациями / Чучкевич М.М. – М. : Изд-во Ин-та социологии, 1999. – 38 с.
75. *Шабанова М.* Социология свободы: трансформирующееся общество [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vuzlib.org/beta3/html/1/23887/>
76. *Штомпка П.* Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1.
77. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
78. *Шульга М.* Київ: утвердження у столичному статусі // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 5. – С. 43–51.

79. *Шульга М.* Нескінченний каскад біфуркацій / М.Шульга // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 503–526.
80. *Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии / Щепанский Я. ; пер. с польск. В.Ф.Чесноковой. – Новосибирск : Наука, Сибирск.отд., 1967. – 247 с.
81. *Чудинов А.П.* Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) / Чудинов А.П. – Екатеринбург, 2001. – 238 с.
82. *Юнг К.Г.* Психологические типы / Юнг К.Г. ; пер. Е.Рузера. – М. : Изд. предпр. “Алфавит”, 1992. – 104 с.
83. *Яблоков И.Н.* Религиоведение : учеб. пособ. / Яблоков И.Н. – М. : Гардарики, 2004. – 317 с.
84. *Ядов В. А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 89–105.
85. *Gandy O.* The Panoptic Sort: Towards a Political Economy of Information / Gandy O. – Colorado : Westview Press Boulder, 1993. – 220 p.
86. *Gibbs J.* Control Sociology Central Notion / Gibbs J. – Urbana : University of Illinois Press, 1989. – 504 p.
87. *Graham S.* Telecommunications and the City : Electronic Spaces, Urban Places / S. Graham, S.Marvin. – Routledge : London, 1996. – 434 p.
88. *Lipset S.M.* Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy / S.M.Lipset // American Political Science Review. –1959. – Vol. 53. – № 3. – 1959. – P. 69–105.
89. *Marx GT.* The Surveillance Society : The Threat of 1984 Style Techniques / Gary T.Marx // The Futurist. – 1985. – № 19(03) June. – P. 21–26.
90. *Marx GT.* Undercover: Police Surveillance in America / Gary T.Marx. – University of California Press, 1988. – 280 p.
91. *Marx GT.* The Engineering of Social Control: The Search for the Silver Bullet. / Gary T.Marx. – In Hagan J and Peterson R (eds.). – Stanford : Crime and Inequality. Stanford University Press, 1995. – P. 225–246.
92. *Marx GT.* Technology and Social Control: The Search for the Illusive Silver Bullet / Gary T.Marx // International Encyclopedic of the Social and Behavioral Sciences, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/gtmarx/www/techsoccon.html>
93. *Michael E.* McCullough and Brian L. B. Willoughby Religion, Self-Regulation, and Self-Control : Associations, Explanations, and Implications // Psychological Bulletin, 2009. – Vol. 135. – No. 1. – P. 69–93.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНА РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ
СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

(українською мовою)

Науковий редактор О.Злобіна

Відповідальний редактор: *Л.Лещенко*

Редактор, коректор: *О.Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *І.Данилюк*

Підписано до друку 17.12.2013 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 20. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 12